

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ & ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Δέσποινα Καρατζά

ΑΜ: 1111Μ018

Ο εκτοπισμός των Εβραίων των Ιωαννίνων

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Επιβλέπων Καθηγητής / Σύμβουλος Σπουδών: Προκόπης Παπαστράτης

Αθήνα, Νοέμβριος 2014

Στη Θώμη

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες	i
Πρόλογος.....	iv
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο 2: Οι Εβραίοι στον ελλαδικό χώρο.....	7
2.1. Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι	7
2.2. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι.....	10
2.3. Η παρουσία των Ρωμανιωτών Εβραίων στα Ιωάννινα	12
Κεφάλαιο 3: Η κοινωνία της πόλης των Ιωαννίνων κατά το μεσοπόλεμο: Ο Εβραίος ποιητής Γιόζεφ Ελιγιά και η σχέση του με τον «φυσικό» ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας Σαμπεθάι Καμπιλή	27
Κεφάλαιο 4: Ο πόλεμος του '40 και η ιταλική κατοχή στα Ιωάννινα.....	35
Κεφάλαιο 5: Η γερμανική κατοχή στα Ιωάννινα και ο εκτοπισμός.....	48
5.1 Χρονικό των σχέσεων των Γερμανών με την εβραϊκή κοινότητα.....	48
5.2. Ο εκτοπισμός των Εβραίων από τα Ιωάννινα το Σάββατο 25 Μαρτίου 1944.....	60
5.3. Η πορεία της φάλαγγας προς τη Λάρισα και κατόπιν στο Auschwitz.....	68
Κεφάλαιο 6: Η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον εκτοπισμό των Εβραίων	76
Κεφάλαιο 7: Εβραίοι και Αντίσταση	89
7.1. Οι σχέσεις των Γιαννιωτοεβραίων με τις αντιστασιακές δυνάμεις	89
7.2. Γιαννιώτες αντιστασιακοί: Σολομών Κοέν και Σαλβατόρ Μπακόλα	99
Κεφάλαιο 8: Οι γιαννιωτοεβραίοι επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος....	102
Κεφάλαιο 9 : Το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών	106
Κεφάλαιο 10 : Συμπεράσματα	127
Πρωτογενείς πηγές	138
Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία	139
Ελληνική Βιβλιογραφία	140
Κατάλογος Εικόνων - Λεζάντες	149
Παραρτήματα	152

Συντομογραφίες

A.I.U. = Alliance Israelite Universelle

R.SH.A = Reichssicherheitshauptamt

SiPo/SD=Sicherheitspolizei/Sicherheitsdienst (Αστυνομία Ασφαλείας/υπηρεσία Ασφαλείας Μυστική Υπηρεσία)

G.F.P = Geheime Feld Polizei (Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία)

S.S. = Schutzstaffel (Μοίρα Ασφαλείας)

E.A.M = Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

E.Δ.Ε.Σ = Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

E.Λ.Α.Σ= Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

E.Π.Ο.Ν = Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

E.Π.Ο.Ν (Ηπείρου)= Ενιαία Πανεπειρωτική Οργάνωση Νέων

E.T.A = Επιμελητεία του Αντάρτη

Κ.Ι.Σ = Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος

Κ.Υ.Δ.Ι.Π = Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισεως Ισραηλιτικών Περιουσιών

Ο.Η.Ε = Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

Ο.Π.Α.Ι.Ε = Οργανισμός Περίθαλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Ελλάδος

Σ.Ε.Κ.Ε = Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος

Ο Γερμανός ούρλιαζε :- Ράους, ράους. Τον είδα να πετά τα μωρά στα καμιόνια σαν άψυχα δέματα. Τις γυναίκες, κάτω απ τα κοντάκια των όπλων, σπαραγμένες μάσκες πανικού. Βλέμματα αγκιστρωμένα στα υποστατικά, στους ανθρώπους. Είδα τους ανθρώπους στα πεζοδρόμια ασάλευτους, σαν σε θέαμα, χωρίς τύψεις. Δεν ήταν να παραταθεί η στιγμή μετέωρη, ώσπου ν' αστράψει από εκεί ένα μαχαίρι, αποδώ ένα χέρι να τους αγκαλιάσει. Τίποτα, μόνο μια ύστατη βλέψη να σωθεί ό, τι μπόρεσε να κρυφτεί για την ώρα της επιστροφής. (Η διαταγή βέβαια μιλούσε για υποχρεωτική εργασία στις χώρες του Γ' Ράιχ, όμως ο ουρανός – πώς δεν το βλέπατε;- έγραφε με ανεξίτηλα γράμματα: γενοκτονία). Κι η τελευταία ρόδα κύλησε αφήνοντας πίσω της, συνοικίες σαν πελώριες ανοιχτές πληγές, εδώ κάτω προς το Ρολόγι, εκεί πέρα προς το Σαϊτάν – παζάρ.

Πρόλαβα κι είδα το θύμα και τους θύτες. Όμως ποιους θύτες;Κανένας δεν έμεινε, κανένας δε γύρισε.

Τζερεμίο, ποιος θα ζυγίσει τώρα στις παλάμες του, των δικών μου και των δικών σου, την ευθύνη να δει τίνος πέφτει βαρύτερη.

Γιάννης Δάλλας απόσπασμα από Μια μικρή ελεγεία

(από την ομιλία του καθηγητή Μωσή Ελισάφ, Προέδρου της Ισραηλίτικης κοινότητας Ιωαννίνων, την Κυριακή 30/3/2014 στην Ιερά Συναγωγή των Ιωαννίνων στα πλαίσια των εκδηλώσεων για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων)

Τι οφείλει η Ευρώπη στους Εβραίους; Πολλά και κακά και πάνω απ' όλα κάτι, που είναι άριστο μαζί και χείριστο: το μεγάλο στυλ της ηθικότητας, το τρομακτικό μεγαλείο των απείρων γνώσεων, των απείρων εκδοχών, ολόκληρο το Ρομαντισμό και το ύψος της ηθικής αμφιβολίας και επομένως ακριβώς το ελκυστικότερο, το δελεαστικότερο, το εξοχώτερο στοιχείο εις ιριδισμούς και θέλγητρα, στο αντιφέγγισμα των οποίων λαμποκοπάει σήμερα ο ουρανός του Ευρωπαϊκού μας πολιτισμού, ο βραδινός ουρανός – στις τελευταίες του ίσως αναλαμπές. Γι' αυτό εμείς οι καλλιτέχνες μεταξύ των θεατών, και των φιλοσόφων, είμαστε ευγνώμονες προς τους Εβραίους.

Νίτσε

*Μα, ώ τυφλωμένε απ' την παλιά, ξεθωριασμένη πίστη,
Στου χρόνου το περπάτημα δεν τόνοιωσες; - εσβύσθη
Η αρχαία λυχνεία. Καινούργιο φως στη στράτα μας μπροστά!
Και το γοργοξετύλιγμα της Ζωής πια δε ζητά
Να βρει τί γράφει το Τορά μας.*

Γιόζεφ Ελιγιά, Το Τορά μας

Πρόλογος

Το ενδιαφέρον μου για τη μελέτη και εκπόνηση εργασίας σχετικά με τον εκτοπισμό των Εβραίων των Ιωαννίνων στη γερμανική κατοχή ξεκίνησε κατά την κατάθεση της πρότασής μου για την εισαγωγή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Παντείου Πανεπιστημίου, στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, με αφορμή την ανάγνωση συγγραμμάτων που αφορούν στη γερμανική κατοχή και τη διαπίστωση ότι το συγκεκριμένο θέμα του διωγμού των γιαννιωτοεβραίων δεν έχει διερευνηθεί καθόλου σε πανεπιστημιακό επίπεδο.

Η έρευνα ξεκίνησε με δεδομένο την ελάχιστη βιβλιογραφία σχετικά με τον εκτοπισμό των γιαννιωτοεβραίων, γεγονός που επιβράδυνε τη συγγραφή της μελέτης.

Η υλοποίησή της απαιτήσε επισκέψεις στη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων, στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου και σε πλείστα βιβλιοπωλεία, όπου αναζήτησα ιστορικά συγγράμματα σχετικά με το θέμα και την προβληματική του. Επίσης έγινε έρευνα και χρήση του διαδικτύου για πρόσβαση στα φύλλα Εφημερίδας της Κυβέρνησης και στα αρχεία του Κεντρικού Ισραηλίτικου Συμβουλίου, απ' όπου άντλησα τεύχη του περιοδικού *Χρονικά*, που ήταν πολύτιμα εργαλεία σε όλα τα στάδια της συγγραφής. Μέσω διαδικτύου, είχα πρόσβαση επίσης, σε εφημερίδες και σε πολλές ιστοσελίδες ειδησεογραφικού και ιστορικού περιεχομένου. Λόγω των περιορισμένων πηγών, κρίθηκε απαραίτητο να παρακολουθήσω τις εκδηλώσεις μνήμης στα Ιωάννινα για τα 70 χρόνια από τον εκτοπισμό των Εβραίων των Ιωαννίνων, από 28 έως 30 Μαρτίου 2014, που διοργάνωσαν ο Δήμος Ιωαννιτών, το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Ιωαννίνων, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και η Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, καθώς επίσης και να παρακολουθήσω ως ακροάτρια τις συνεντεύξεις που παραχώρησαν χριστιανοί Γιαννιώτες, ως μάρτυρες των βιαιοτήτων που υπέστησαν οι γιαννιωτοεβραίοι κατά τη

γερμανική κατοχή, σε εκπροσώπους του ελληνικού προγράμματος του Μουσείου Μνήμης Ολοκαυτώματος των ΗΠΑ, για τις ανάγκες του αρχείου του Μουσείου.

Κύριοι στόχοι της εργασίας ήταν να αναζητηθούν οι ρίζες των Εβραίων των Ιωαννίνων, να καταγραφεί το γεγονός του εκτοπισμού και να διερευνηθούν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε ο διωγμός. Επίσης σημαντικά κεφάλαια στην εργασία αυτή αποτελούν τόσο η στάση των υπολοίπων κατοίκων απέναντι στον εκτοπισμό, όσο και η τύχη των περιουσιών των γιαννιωτοεβραίων.

Ένας μη Εβραίος αναγνώστης μπορεί να αντιληφθεί το νόημα των προσωπικών αφηγήσεων των επιζώντων που μελετά, μόνο αν τις προσεγγίσει με τα κριτήρια της γενοκτονίας και ενός συστηματοποιημένου μηχανισμού εξόντωσης και όχι με αυτά του εθνικού πολέμου. Το ερώτημα που εγείρεται είναι εάν οι παθόντες και επιζήσαντες της γενοκτονίας αντιλήφθηκαν το γεγονός ως γενοκτονία όταν το βίωναν, ή ο ορισμός αποκτήθηκε από τους κατοπινούς αναγνώστες κατά την ερμηνεία των αφηγήσεων αυτών. Η απάντηση είναι καθοριστική για το αν η γενοκτονία είχε οργανωτική δομή ή την απέκτησε αργότερα κατά την ανάλυση και επεξεργασία των αφηγήσεων των παθόντων.¹

Η αφηγηματική περιγραφή της παρούσας εργασίας πραγματοποιείται λαμβάνοντας υπόψη μια βασική αρχή στην ιστοριογραφία: το παρελθόν δεν κατανοείται αποκλειστικά μέσα από την αφηγηματοποίησή του. Η αποτύπωση του εκτοπισμού των Εβραίων των Ιωαννίνων, της στάσης των γιαννιωτών και της τύχης των περιουσιών τους, δεν έγινε ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο κατανόησα τα γεγονότα όπως τα διάβασα ή τα

1 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993, σελ. 35.

άκουσα. Εξάλλου, η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων πολλές φορές καθορίζει τα ίδια τα γεγονότα.

Οι περιορισμοί στη διερεύνηση των θεματικών της παρούσας εργασίας ήταν αρκετοί. Η κοινωνία των Ιωαννίνων παρουσιάζει, θα λέγαμε, «δύο πρόσωπα» απέναντι στην καταστροφή της ρωμανιώτικης κοινότητας της πόλης. Με βάση τις μαρτυρίες επιζώντων και τις περιγραφές ντόπιων που βρίσκονται ακόμα στη ζωή, είτε στέκεται παντελώς αδιάφορη στο γεγονός του εκτοπισμού και απρόθυμη να αναμιχθεί στα συμβάντα, είτε είναι συγκινημένη και προσπαθεί με κάθε τρόπο να συμπαρασταθεί στους εβραίους πολίτες της για το επερχόμενο κακό, ειδικά μετά τις διαχέουσες πληροφορίες για το διωγμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Κάποιοι μιλούν για πλήρη απομονωμένη και «γκετοποιημένη» ζωή των Εβραίων, ενώ άλλοι αναφέρονται στην φιλική και συνεργατική σχέση των Εβραίων με τους υπόλοιπους γιαννιώτες. Οι διιστάμενες απόψεις προφανώς οφείλονται σε ψυχολογικούς παράγοντες ή σε αποκλειστικά ατομικές εμπειρίες που οδηγούν το μάρτυρα σε γενικευμένα συμπεράσματα.

Ο ρόλος των δωσιλόγων, των συγκεκριμένων ανθρώπων που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς και προχώρησαν μαζί τους στο πρώτο «πλιάτσικο», όπως καταγράφει ο παράνομος τύπος της εποχής, αμέσως μετά την αποχώρηση των Εβραίων, είναι σκοτεινός και αδιευκρίνιστος, όσον αφορά σε ονόματα. Είναι δύσκολο να αποκαλυφθούν τέτοια ονόματα, που σήμερα θα διαταράζουν την ομαλή ζωή της πόλης των Ιωαννίνων.

Το τι απέγιναν όλες οι περιουσίες επακριβώς, πόσες επεστράφησαν στους Εβραίους και σε τι κατάσταση, είναι ζητήματα που επίσης δεν μπορούν να διερευνηθούν σε βάθος από την παρούσα εργασία. Επειδή η σημερινή εποχή απέχει μόλις 70 χρόνια από τον εκτοπισμό των Εβραίων, το πόσα ή ποια σπίτια και καταστήματα έγιναν αντικείμενο σφετερισμού από τους επιτήδειους, δεν μπορεί επισήμως να καταγραφεί και παρουσιαστεί από την παρούσα εργασία, προκειμένου να μην θιγούν οι υπολήψεις των απογόνων

αυτών που ήταν παρόντες στον εκτοπισμό και έλαβαν μέρος στον σφετερισμό και επίσης να μη διαταραχθεί η συμβίωση των Γιαννιωτών σήμερα.

Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, δεν μπορεί να διερευνηθεί σε βάθος και ο ρόλος της Εκκλησίας και συγκεκριμένα του Μητροπολίτη Σπυρίδωνα την συγκεκριμένη περίοδο. Αν και καταγράφεται επισήμως η αρωγή του σε θέματα στήριξης απόρων και πληγέντων, εντούτοις οι αντιστασιακές οργανώσεις υπονοούν συνεργασίες με τον κατακτητή και συμμετοχή στην καταλήστευση των περιουσιακών στοιχείων των Εβραίων.

Ευχαριστώ θερμά το σύμβουλο σπουδών μου καθηγητή κύριο Προκόπη Παπαστράτη για την πολύτιμη συμβολή του για την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής. Επίσης η οφειλή μου στον γιαννιώτη ερευνητή Αλέκο Ράπτη, που μου εμπιστεύτηκε υλικό του, είναι ανυπολόγιστη. Επιπλέον, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στον Πρόεδρο της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών κύριο Κώστα Βλάχο, για την αμέριστη συμπαράστασή του στην έρευνά μου, στον κύριο Δημήτρη Κοράκη, πρώην Πρόεδρο παλαιών Γιαννιωτών για τη συνέντευξη που μου παραχώρησε, στην Αννίτα Μορδεχάι για τις πάντα καίριες επισημάνσεις της και στη Θώμη Τριανταφυλλίδη, άγρυπνο φρουρό και υποστηρικτή των προσπαθειών μου σε κάθε επίπεδο.

Κεφάλαιο 1

Εισαγωγή

Η ιστορία του Εβραϊσμού, ανά τους αιώνες, έχει σημαδευτεί από το βασικό χαρακτηριστικό του διωγμού. Οι Εβραίοι, ως ένας από τους αρχαίους λαούς της γης, αποδέχονται μια μονοθεϊστική θρησκεία με δέκα εντολές και υποτάσσουν τον άνθρωπο στο θέλημα του ενός και μοναδικού Θεού. Η ιδιότυπη, για την αρχαία εποχή, θρησκευτική αντίληψη (ο κόσμος των αρχαίων Ελλήνων είναι ο κόσμος της υποταγής των θεών στις ανάγκες και τις προτεραιότητες του ανθρώπου), τους διαφοροποιεί από τους παγανιστικούς λαούς και αργότερα τους χριστιανικούς και μουσουλμανικούς λαούς, με τους οποίους πάντα συνορεύουν, με αποτέλεσμα να υφίστανται πάντα τις επιπτώσεις της διαφορετικότητας αυτής. Ανά τους αιώνες διαφορετικές κοινωνίες και πολιτισμοί αντιμετωπίζουν με επιφύλαξη, καχυποψία και αντιπαλότητα το εβραϊκό πολιτισμικό οικοδόμημα.² Ωστόσο, οι διαρκείς μετακινήσεις των Εβραίων εντός της Μεσογειακής λεκάνης, έχουν συμβάλλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση της ιστορικής πραγματικότητάς της. Οι Εβραίοι παρουσιάζουν προσαρμοστικότητα στο περιβάλλον που εγκαθίστανται κάθε φορά και αν και απειλούνται από μια πολιτισμική αφομοίωση, εντούτοις διασώζουν την προσωπικότητά τους και παραμένουν σταθεροί στις πεποιθήσεις τους, συγκροτώντας έναν ιδιόμορφο πολιτισμό.³

2 Μαρία Ευθυμίου "Εβραίοι και Έλληνες: Μια ιστορία 2500 χρόνων συνύπαρξης", Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://www.jewishmuseum.gr/dyncontent/content/events/1/textfiles/praktika.pdf> Ανακτήθηκε την 1η Απριλίου 2013.

3 Οντέτ Βαρών-Βασάρ, «Πορτραίτα Εβραίων στο Σολάλ του Albert Cohen», Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας «Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια», Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμ. 1991, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995, σελ. 257-258.

Οι Εβραίοι θεωρούνται απόγονοι του Ιούδα και κύριοι υπαίτιοι για το θάνατο του Χριστού. Από την πρώτη στιγμή του ο χριστιανισμός γίνεται η επίσημη θρησκεία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, ο μέχρι πρότινος ανταγωνισμός σε δύο διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες μετατρέπεται σε σχέση ανισότητας ανάμεσα σε μια θεσμοθετημένη εξουσία και μια περιθωριοποιημένης ομάδας. Ο χριστιανικός κόσμος συχνά βλέπει στο πρόσωπο του Εβραίου, με αφορμή την κατηγορία της θεοκτονίας που τον βαραίνει, τον αποδιοπομπαίο τράγο για πολλά δεινά σε περιόδους κρίσης. Ο εγκλεισμός των Εβραίων σε γκέτο από τον 14^ο αιώνα, ο αποκλεισμός τους από πολλά επαγγέλματα, η τυπική χαρακτηριστική ενδυμασία τους, ο περιορισμένος αριθμός Εβραίων στα πανεπιστήμια είναι δείγματα εχθρότητας των χριστιανών απέναντι στους Εβραίους. Ο αντιεβραϊσμός εντείνεται κατά τον 19^ο αιώνα με την ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης και του κλάδου της «ευγονικής», ο οποίος υποστηρίζει την ανωτερότητα της Άρειας φυλής και την κατωτερότητα των Εβραίων, ως γονιδιακά ελαττωματικούς. Κατά συνέπεια ο θρησκευτικός αντιεβραϊσμός «ενισχύεται» από την «ανακάλυψη» της φυλετικής διαφοράς και προσλαμβάνει ακραίες διαστάσεις. Ο Εβραίος δεν αντιμετωπίζεται ως εθνικός ή κοινωνικός εχθρός αλλά ως «κώλυμα» στη δημιουργία μιας κοινωνίας με φυλετική καθαρότητα.⁴ Κορυφαία εκδήλωση της εχθρότητας απέναντι στους Εβραίους είναι η γενοκτονία τους από το ναζιστικό καθεστώς της Γερμανίας κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Την εποχή αυτή εισάγεται ο όρος «αντισιμιτισμός» από τον Γερμανό φιλόσοφο Carl Gustav Carus.⁵

4 Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 7.

5 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, "Συμβίωση Ελλήνων και Εβραίων", *Η Καθημερινή*, 3 Μαρτίου 1996, σελ. 20.

Η επιχείρηση της γενοκτονίας των Εβραίων από τους Ναζί ονομάζεται συγκαλυμμένα «τελική λύση» στη σύσκεψη του Wansee στις 20 Ιανουαρίου 1942. Πρόκειται για σύσκεψη μεταξύ υψηλόβαθμων στελεχών των SS για την τελική λύση του εβραϊκού προβλήματος, δηλαδή την εξόντωση των πολιτών του εβραϊκού θρησκευματος, αλλά και των τσιγγάνων, ομοφυλόφιλων, αριστερών κτλ. Υπηρεσιακός υπεύθυνος για την τελική λύση, μέχρι το 1942, είναι ο Reinhard Eugen Tristan Heydrich, με προσωνύμιο *Der Henker* (ο Δήμιος), στέλεχος των SS, δεύτερος στην ιεραρχία μετά τον Heinrich Himmler. Στις 27-05-1942 ο Heydrich εκτελείται από Τσέχους αντιστασιακούς στην Πράγα.

Ετυμολογικά, ο όρος Ολοκαύτωμα (Holocaust) προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη «ολόκαυστον», που σημαίνει «πλήρως καμμένη προσφορά θυσίας» σε θεό. Στο παρελθόν η λέξη Holocaust είχε χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει γενοκτονίες, αλλά από τη δεκαετία του '60 ο όρος, πλέον, χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη μοναδική στην ιστορία μαζική βιομηχανία θανάτου με γραφειοκρατικά και ορθολογικά χαρακτηριστικά, που φτιάχνει ο Χίτλερ τη δεκαετία του '40 με σκοπό την εξόντωση έξι εκατομμυρίων Εβραίων, καθώς και άλλων ομάδων όπως κομμουνιστών, τσιγγάνων, ανάπηρων, Πολωνών, κ.ά. Στα εβραϊκά χρησιμοποιείται η λέξη Σόα (Shoah) για να περιγράψει το Ολοκαύτωμα των Εβραίων που σημαίνει καταστροφή και δεν εμπεριέχει θρησκευτική φόρτιση.

Στην Ελλάδα η μακράιωνη παρουσία Εβραίων συνοδεύεται από μεγάλο οικονομικό ανταγωνισμό με τους χριστιανούς. Η θρησκευτική διαφοροποίηση θεωρείται δευτερεύουσα αιτία «εχθρότητας». Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, όπως θα δούμε και παρακάτω, προστίθεται και μια άλλη αιτία που σχετίζεται με τις φιλικές σχέσεις που έχουν οι Εβραίοι με το οθωμανικό καθεστώς. Σε καμιά περίπτωση όμως, η αντιπαλότητα αυτή δεν οφείλεται στη «φυλετική διαφορά». Η πολιτική θεωρία του αντισημιτισμού δεν έχει ρίζες

στον Ελλαδικό χώρο.⁶ Επιπλέον, οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων χαρακτηρίζονται από αισθήματα φιλίας, καθώς οι Εβραίοι θεωρούνται απόγονοι του λαού της Βίβλου, άρα κληρονόμοι του δεύτερου σημαντικού αρχαίου πολιτισμού της Μεσογείου. Υπάρχουν σαφή αισθήματα αλληλεγγύης μεταξύ των δύο λαών, όπως καταδεικνύεται από τη βοήθεια που προσφέρουν οι Έλληνες στους Εβραίους κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα.

Η κατοχή των Ιωαννίνων από τους Γερμανούς στιγματίζεται από τον εκτοπισμό της Ρωμανιώτικης Εβραϊκής κοινότητας, από το 22ο Ορεινού Σώματος Στρατού στις 25 Μαρτίου 1944, στα πλαίσια της εφαρμογής της «τελικής λύσης» στην Ελλάδα. Από τον Μάρτιο έως τον Ιούνιο 1944 από το Σώμα αυτό εκτοπίζονται οι Έλληνες Εβραίοι της Ηπείρου, της Αιτωλοακαρνανίας και της Κέρκυρας.⁷ Συνολικά ο Εβραϊσμός στην Ελλάδα κατέχει την τραγική τρίτη θέση στην Ευρώπη από πλευράς αφανισμού (στις δύο πρώτες είναι η Λιθουανία και η Εσθονία), μια και εξοντώνεται σε ποσοστό 86%,⁸ στα στρατόπεδα θανάτου Auschwitz - Birkenau.⁹

6 Αμπατζοπούλου, "Συμβίωση Ελλήνων και Εβραίων", ό.π., σελ. 21.

7 Χέρμαν Φρανκ Μάγερ, *Ματωμένο Εντελβέις. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, τ.Β' Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2009, σελ. 181.

8 Ανώνυμος, *Περιοδικό Χρονικά*, τ. 67-68, Μάρτιος-Απρίλιος 1984, σελ.2. Ο Μαρκ Μαζάουερ, στο βιβλίο του *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ. 285, αναφέρει πως η Ελλάδα έχασε το 90% των Εβραίων που κατοικούσαν στα εδάφη της.

9 Στο Auschwitz της Πολωνίας κτίστηκε το μεγαλύτερο συγκρότημα στρατοπέδων της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας. Η συνολική του έκταση ανερχόταν στα 40 km². Αποτελούνταν από τρία κύρια στρατόπεδα: 1) Auschwitz I, το στρατόπεδο συγκέντρωσης, 2) Auschwitz II – Birkenau, το στρατόπεδο εξόντωσης όπου θανατώθηκαν 1.000.000 άνθρωποι και 3) Auschwitz III, το στρατόπεδο εργασίας.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε εκτενώς με τις συνθήκες εκτοπισμού των Εβραίων της πόλης των Ιωαννίνων. Ο εκτοπισμός αυτός έχει δύο ιδιαιτερότητες σε σχέση με τους εκτοπισμούς σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Πρώτον, λαμβάνει χώρα περίπου έξι μήνες πριν από το τέλος της ναζιστικής κατοχής και δεύτερον γίνεται με εντυπωσιακή ταχύτητα, καθώς χρειάστηκαν μόνο ελάχιστες ώρες μέσα σε ένα πρωινό, για να ολοκληρωθεί η επιχείρηση θανάτου περίπου δυο χιλιάδων ανθρώπων.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, θα αναπτύξουμε την μακράιωνη πορεία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο γενικά, την παρουσία των Ρωμανιωτών Εβραίων και κατόπιν την εξέλιξη της ρωμανιώτικης εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα προσεγγίσουμε την γιαννιώτικη κοινωνία στα χρόνια του μεσοπολέμου, όπου μεσουρανεί η προσωπικότητα του ποιητή Γιώσεφ Ελιγιά, θα αναλύσουμε τη σχέση του με τον φυσικό ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας Σαμπεθάι Καμπιλή, ενώ βαρύτητα θα δοθεί στην ευαισθητοποίηση της πόλης από τον σοσιαλιστικό πυρήνα.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με την κατάσταση της πόλης των Ιωαννίνων κατά το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου, καθώς επίσης και με την κατάσταση που επικρατεί στην πόλη κατά την ιταλική κατοχή, η οποία λαμβάνει χώρα τους πρώτους μήνες του 1941, όταν ολόκληρη η Ήπειρος ανήκει στην ζώνη κατοχής των Ιταλών.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, θα αναλύσουμε τις σχέσεις των Γερμανών κατακτητών, που ακολούθησαν τους Ιταλούς, με την εβραϊκή κοινότητα και θα παρακολουθήσουμε όλη την αλληλουχία των γεγονότων μέχρι την ημέρα του εκτοπισμού, στις 25 Μαρτίου 1944. Κατόπιν, στο έκτο κεφάλαιο θα διερευνηθεί η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στους Εβραίους της πόλης γενικότερα και ειδικότερα απέναντι στον ολοκληρωτικό αφανισμό τους.

Στο έβδομο κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με τη σχέση των εβραίων με τις αντιστασιακές δυνάμεις της εποχής, ενώ στο όγδοο κεφάλαιο θα γίνει μια μικρή αναφορά στους γιαννιώτες επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος. Στο ένατο κεφάλαιο, θα διαχειριστούμε το πολύκροτο ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών των γιαννιωτοεβραίων, μέσα από μαρτυρίες επιζώντων και μερίδα του τύπου της εποχής, παρακολουθώντας παράλληλα τη νομοθεσία της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

Τέλος, η μελέτη αυτή κλείνει με πολλούς προβληματισμούς και ένα δίδαγμα: Ο διωγμός των Εβραίων των Ιωαννίνων στις 25 Μαρτίου του 1944 δεν έχει μόνον ιστορικό χαρακτήρα· ενσαρκώνει πολλαπλούς συμβολισμούς και μεταδίδει μηνύματα ενάντια σε κάθε προκατάληψη, στο ρατσισμό, την ξενοφοβία και τον αντισημιτισμό.

Κεφάλαιο 2

Οι Εβραίοι στον ελλαδικό χώρο

2.1. Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι

Μετά την κατάληψη της Ιουδαίας – ιστορικής και πολιτισμικής κοιτίδας των Εβραίων – από τον Μ. Αλέξανδρο το 332 π.Χ., η περιοχή περνά στον έλεγχο της δυναστείας των Πτολεμαίων, αποκτά ελληνιστικό χαρακτήρα και σχηματίζονται σε αυτές ελληνόφωνες κοινότητες. Μάλιστα, παρουσιάζεται η ανάγκη μετάφρασης της Παλαιάς Διαθήκης από τη λεγόμενη Αραμαϊκή γλώσσα (πνευματική γλώσσα επικοινωνίας των τότε λαών της Μέσης Ανατολής, των Περσών, των Ασσυρίων, των Σύρων, των Ισραηλιτών) στην κοινή ελληνική γλώσσα.¹⁰ Στο τέλος του 1^{ου} αιώνα π.Χ. ο Ιωσήφ γράφει πως οι Εβραίοι ζουν σε μια χώρα δίχως θάλασσα και το εμπόριο δεν τους έλκει.¹¹ Το ανεξάρτητο εβραϊκό κράτος παύει να υφίσταται το 68 π.Χ. με την κατάκτηση της Ιουδαίας από τους Ρωμαίους. Οι εξεγέρσεις των Εβραίων κατά τα έτη 66-70 μ.Χ. και 132-135 μ.Χ. καταπνίγονται βάναντα από τους Ρωμαίους, με αποτέλεσμα το διωγμό όλων των Εβραίων από την πόλη της Ιερουσαλήμ.¹² Πέραν αυτού, η ρωμαϊκή κατάκτηση των εδαφών αυτών καθώς και ο πόλεμος των Μακκαβαίων (170–161 π.Χ.), που τερματίζει τη διαδικασία πλήρους εξελληνισμού των ιουδαϊκών κοινοτήτων της Παλαιστίνης, ωθεί ένα νέο ρεύμα μετακινήσεων και ανάπτυξη των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα. Αυτό αποδεικνύουν οι τέσσερις απελευθερωτικές επιγραφές Ιουδαίων, που βρέθηκαν χαραγμένες στον πολυγωνικό τοίχο του ναού του

10 *Ηπειρωτική Εστία*, έτος Γ', τ.31, Ιωάννινα, Νοέμβριος 1954, σελ. 1043.

11 Χρήστος Ευελπίδης, "Έλληνες και Εβραίοι", *Χρονικά*, τ. 51, Σεπτέμβριος 1982, σελ. 3-4.

12 Θάνος Βερέμης-Φωτεινή Κωνσταντοπούλου (έρευνα & επιστ. επιμέλεια), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, Υπουργείο Εξωτερικών –Πανεπιστήμιο Αθηνών, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 32.

Απόλλωνος στους Δελφούς.¹³ Η διασπορά των Εβραίων σημειώνεται σε όλη τη Μεσογειακή λεκάνη, ουσιαστικά τον 4^ο αιώνα μ.Χ. και στους νέους τόπους αναγκάζονται να ασχοληθούν με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, καθώς στα περισσότερα κράτη τους απαγορεύεται ρητά να κατέχουν γαίες.

Έτσι, σχηματίζονται ελληνόφωνες ισραηλιτικές κοινότητες στη Μ. Ασία και την ελληνική χερσόνησο, όπου ήδη υπάρχει παρουσία Εβραίων, μετά τη βαβυλωνιακή αιχμαλωσία. Στην Ελλάδα, ήδη από τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. υπάρχει εβραϊκή παρουσία, σύμφωνα με την επιγραφή του Εβραίου Μόσχου (από το Μοσέ) Μοσχίωνος από το Αμφιάρειο του Ωρωπού το έτος 129 π. Χ. Είναι η μοναδική επιγραφή, που αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός Ιουδαίου δούλου, πολύ πριν από τους πολέμους του Αντίοχου Δ' του Επιφανούς (βασιλιά της ελληνιστικής αυτοκρατορίας των Σελευκιδών κατά την περίοδο 175 – 164 π.Χ.).¹⁴

Επιπλέον, όπως μαρτυρείται από τα ερείπια αρχαίας Συναγωγής και από το πλήθος των εβραϊκών επιγραφών που βρέθηκαν στη Δήλο, ήδη από τον 1ο π. Χ. αιώνα, υπάρχει παρουσία ιουδαϊκών κοινοτήτων στις σημαντικότερες πόλεις της Ελλάδος την περίοδο αυτή.¹⁵

Οι νεοεισερχόμενοι, αυτοί Εβραίοι εγκαθίστανται στην Κρήτη, τη Ρόδο, την Κω, τη Δήλο, την Κόρινθο, την Αθήνα, τη Σπάρτη, τα Ιωάννινα και τη Χαλκίδα.¹⁶ Στα εδάφη αυτά αναγκάζονται να γίνουν έμποροι, βιοτέχνες και ελεύθεροι επαγγελματίες, καθώς, στις περισσότερες περιοχές εγκατάστασής

13 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 15.

14 Steven Bowman, *Οι Ιουδαίοι στο Βυζάντιο*, εκδ. Πανεπιστημίου Αλαμπάμα, χ.χ., σελ.133.

15 Α. Λουδάρου, "Οι Εβραίοι της Ελλάδας: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή 2300 ετών", Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Ιωάννινα, 13 Απριλίου 2012, σελ. 12. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο www.jewishmuseum.gr/praktika.ioa.2012.pdf. Ανακτήθηκε την 23η/3/2014.

16 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 33.

τους, απαγορεύεται να αποκτήσουν γαίες.¹⁷ Οι Εβραίοι αυτοί, κάτοικοι του ελληνόφωνου ανατολικομεσογειακού χώρου, αν και ήδη εξελληνισμένοι, εξελληνίζονται ολοκληρωτικά ως προς τη γλώσσα, κατά τους αιώνες που ακολουθούν, διατηρώντας πάντα την πατρογονική τους πίστη. Πρόκειται για τους Ρωμανιώτες Εβραίους, οι οποίοι κατά την επικράτηση του Χριστιανισμού και τη μετάβαση στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία δεν μεταβάλλουν τη θέση τους, αφού σε αντίθεση με τη μεσαιωνική Δύση δεν υφίστανται μαζικές βίαιες διώξεις.

Οι ελληνόφωνοι ή Ρωμανιώτες Εβραίοι διαφέρουν ιστορικά, πολιτιστικά και γλωσσικά από τους Σεφαραδίτες Εβραίους, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αλλά και από τους «Ασκενάζι», οι οποίοι είναι Εβραίοι πρόσφυγες από την Κεντρική Ευρώπη που έρχονται στην Ελλάδα από τον 14^ο ως και τον 15^ο αιώνα.¹⁸ Οι πρώτοι Ασκενάζι εγκαθίστανται στη Θεσσαλονίκη το 1378 από την Ουγγαρία και τη Γερμανία («Aschkenaz» είναι η βιβλική ονομασία των Γερμανών) και εξακολουθούν να έρχονται όλον τον 15^ο αιώνα. Μιλούν τη Jiddisch (Γίντις), η οποία αρχικά ξεκινά ως παραλλαγή της μεσαιωνικής γερμανικής με υστερολατινικά και κυρίως εβραϊκά στοιχεία.¹⁹

Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ήδη ζουν στον Ελλαδικό χώρο χίλια και πλέον χρόνια πριν την άφιξη των Σεφαραδιτών, και ονομάζονται έτσι από τα χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπου οι ελληνικές πόλεις, εντός των οποίων σχηματίζονται εβραϊκές κοινότητες, ανήκουν στην ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Σταθμός στην εξέλιξη των κοινοτήτων αυτών, την περίοδο αυτή, είναι το Διάταγμα του Καρακάλλα στα 212 μ.Χ., με το οποίο οι Ιουδαίοι αποκτούν το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη και κατά συνέπεια πολιτικά

17 Ευελπίδης, ό.π., σελ. 3-4.

18 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 33.

19 Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικά*, τ. Β' εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1995, σελ. 298; Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 33 .

δικαιώματα.²⁰ Συνέπεια αυτού του γεγονότος είναι να ονομάζονται πλέον Ρωμαίοι, όπως και όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι της αυτοκρατορίας. Έτσι ενώ οι Βυζαντινοί Έλληνες αποκαλούνται Ρωμιοί, οι Έλληνες Εβραίοι της Αυτοκρατορίας αποκαλούνται Ρωμανιώτες.²¹

2.2. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι

Με βάση το διάταγμα της 31^{ης} Μαρτίου 1492 ένας σημαντικός αριθμός ισπανόφωνων Εβραίων, μετά το διωγμό εκατοντάδων χιλιάδων από την Ιβηρική χερσόνησο υπό το πρόσχημα του θρησκευτικού φανατισμού, αλλά ουσιαστικά για λόγους οικονομικούς- λόγω της επικράτησης του καθολικισμού και της πολιτικής εκχριστιανισμού που εφαρμόζουν οι Ισπανοί Βασιλείς, Φερδινάνδος Β΄ και Ισαβέλλα- αφού προσκαλείται από τον Σουλτάνο Βαγιαζίδ Β΄, καταφεύγει και εγκαθίσταται στις μεγάλες πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Σεφαραδίτες (από τη εβραϊκή λέξη «Σεφαράδ» που σημαίνει Ισπανία), υπερήφανοι για την καταγωγή τους, χρησιμοποιούν την ισπανοεβραϊκή γλώσσα τους (Ladino)²² και τις παραδόσεις που επί αιώνες έχουν δημιουργήσει στη Δύση. Αφού εγκαθίστανται μαζικά σε νευραλγικά οικονομικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όχι μόνο ενσωματώνονται στις προϋπάρχουσες τοπικές εβραϊκές κοινότητες, αλλά υπερισχύουν πολιτισμικά επί των τελευταίων, όπως για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη, στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη κ.ά. Στη Θεσσαλονίκη συγκεκριμένα, εγκαθίστανται περίπου 20.000 Εβραίοι και ενσωματώνονται

20 Λουδάρου, ό.π., σελ. 16.

21 Ευτυχία Νάχμαν, *Ταξίδι στο παρελθόν*, εκδ. Τάλος, Αθήνα, 1996, σελ. 15.

22 Η σωστή χρήση του ονόματος Ladino αφορά στο τεχνητο-θρησκευτικό ιδίωμα που δημιουργήθηκε στον ύστερο Μεσαίωνα από μηχανική μετάφραση των ιερών εβραϊκών κειμένων στα Ισπανικά του 13ου αιώνα. Σωστή ονομασία για την γλώσσα των Σεφαραδιτών – εκτός από τα Ισπανοεβραϊκά – είναι Djudio, Djidio και κυρίως Djudezmo (Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, σελ. 298).

στην ήδη υπάρχουσα μικρή εβραϊκή κοινότητα, ενώ λίγο μετά ακολουθούν άλλοι 5.000 Εβραίοι από την Πορτογαλία. Οι Εβραίοι αυτοί αναπτύσσουν εμπορικές σχέσεις με την Ραγούζα και τη Βενετία και κατόπιν με όλα τα Βαλκάνια, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην μεγάλη εμπορική ακμή της Θεσσαλονίκης. Μέρος όμως αυτής της κοινότητας, περίπου 15.000 άτομα, αναγκάζεται να ασπαστεί τη μουσουλμανική θρησκεία, ύστερα από το Κίνημα του ραββίνου Σαββαταΐ Σεβί το 1666, και τελικά μεταναστεύει στην Τουρκία το 1923, μετά την υπογραφή της συνθήκης περί ανταλλαγής πληθυσμών της Λωζάννης. Πάντως, κατά τη απογραφή του πληθυσμού το 1928 απογράφονται 72.791 Εβραίοι, από τους οποίους οι 63.000 μιλούν την ισπανική γλώσσα, ενώ οι υπόλοιποι- από τις περιοχές της Παλαιάς Ελλάδας και τα Ιωάννινα- την ελληνική.²³

Οι κύριες διαφορές ανάμεσα στους Σεφαραδίτες και τους Ρωμανιώτες Εβραίους βρίσκονται στην γλώσσα, στην ενδυμασία, στις διατροφικές συνήθειες και στο θρησκευτικό τυπικό. Στις περισσότερες κοινότητες, με εξαίρεση την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και την Κρήτη, οι Ρωμανιώτες Εβραίοι αφομοιώνονται από τους Σεφαραδίτες, οι οποίοι υπερέχουν αριθμητικά και διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή των πόλεων, όπου εγκαταστάθηκαν. Έτσι, οι Ρωμανιώτες δεν αποτελούν πλέον την πλειονότητα των Εβραίων της Ελλάδας.²⁴

²³ Ευελπίδης, ό.π., σελ. 3-4.

²⁴ Λουδάρου, ό.π., σελ. 20.

2.3. Η παρουσία των Ρωμανιωτών Εβραίων στα Ιωάννινα

Όταν ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Τίτος καταλαμβάνει την Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., ως αποτέλεσμα της κατάπνιξης της εξέγερσης των Εβραίων όπως είδαμε, πολλοί Εβραίοι συλλαμβάνονται και μεταφέρονται με πλοία στη Ρώμη ως σκλάβοι. Σύμφωνα με τη ρωμανιώτικη λαϊκή προφορική παράδοση, λόγω θαλασσοταραχής αρκετοί εγκαταλείπονται ναυαγοί στην Πάργα, με σκοπό την ελάφρυνση των πλοίων.²⁵ Οι Εβραίοι αυτοί σιγά σιγά προχωρούν στην ενδοχώρα και εγκαθίστανται στην περιοχή όπου αργότερα, τον 9^ο αιώνα, ιδρύεται η πόλη των Ιωαννίνων. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ήδη από την ίδρυση της πόλης, χτίζεται στο Κάστρο μια συναγωγή. Πρόκειται για το αρχαιότερο και μεγαλύτερο εβραϊκό μνημείο της Ελλάδας. Η πιθανότερη, όμως, εκδοχή για την προέλευση των Εβραίων στα Ιωάννινα είναι ότι ήρθαν από την Άρτα, την αρχαία Φωτική και από τη Νικόπολη του Ακτίου τον 8^ο αιώνα. Στην τελευταία μάλιστα ζουν πολυάριθμοι Εβραίοι, καθώς η πόλη αυτή από ιδρύσεώς της, ως ελεύθερη πόλη, είναι άσυλο Εβραίων, Ρωμαίων και Ελλήνων, οι οποίοι καταφεύγουν εκεί ως έμποροι, φιλόσοφοι ή ως κήρυκες της νέας χριστιανικής θρησκείας.²⁶ Το γεγονός της ύπαρξης των Εβραίων στη Νικόπολη επιβεβαιώνεται από τις επιστολές του Απόστολου Παύλου από εκεί το 63 μ.Χ., οι οποίοι μετά την κατασκευή του Κάστρου των Ιωαννίνων μεταφέρονται στο σημείο αυτό για λόγους ασφαλείας.²⁷

Ο Αρχιεπίσκοπος Αχρίδας επί αυτοκρατορίας Θεόδωρου Δούκα Κομνηνού (1215-1230 μ.Χ.), Δημήτριος Χωματιανός αναφέρει πως επιτρέπεται στους Εβραίους να κατοικούν σε χριστιανικές χώρες και πόλεις αλλά όχι αναμεμιγμένοι με τους χριστιανούς· μόνο σε ξεχωριστές περιοχές είτε εντός

25 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 33. Εξάλλου από μαρτυρίες του Φλάβιου Ιώσηπου, το 66-70 μ.Χ. ο Βεσπασιανός στέλνει 6.000 Εβραίους ως εργάτες στον Ισθμό της Κορίνθου.

26 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 33.

27 Νάχμαν, ό.π., σελ. 15

πόλεων, είτε εκτός.²⁸ Το 1319 ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος όταν ανακαταλαμβάνει την πόλη των Ιωαννίνων από τους Νορμανδούς, εκδίδει το πρώτο Χρυσόβουλο όπου, μεταξύ άλλων, υπόσχεται προστασία στους Εβραίους κατοίκους της πόλης. Στο επόμενο Χρυσόβουλο που εκδίδει το 1321, παράλληλα με τα προνόμια που χορηγεί στην Μητρόπολη Ιωαννίνων, παραχωρεί στους Εβραίους της πόλης το δικαίωμα να κατοικούν με όλες τις ελευθερίες και τα προνόμια των άλλων κατοίκων.²⁹ Αυτές είναι οι πρώτες γραπτές αναφορές για την παρουσία Εβραίων στην πόλη των Ιωαννίνων. Στα αμέσως επόμενα χρόνια, στους Εβραίους των Ιωαννίνων προστίθενται Εβραίοι από την Κέρκυρα και την Ιταλία, ενώ οι μικτοί γάμοι με Σεφαραδίτες από τη Θεσσαλονίκη και την Κεντρική Ελλάδα καθώς και η μετακίνηση Εβραίων από τη Βόρειο Αφρική προς τα Ιωάννινα, αν και θα προσθέσουν παραδόσεις, δεν θα διαταράξουν καθόλου την ομοιογένεια της ρωμανιώτικης κοινότητας.³⁰

Μετά την κατάκτηση των Ιωαννίνων από τους Οθωμανούς Τούρκους το 1430, σημειώνεται μια μετακίνηση-εκτόπιση μερίδας γιαννιωτοεβραίων προς την Κωνσταντινούπολη, προφανώς για να ανακοπεί μια οποιαδήποτε μεγέθυνση της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, η οποία πρέπει να ελέγχεται πλήρως από το νέο κατακτητή. Η μετακίνηση εμπίπτει στην πάγια πολιτική του οθωμανικού κράτους που αφορά όλους τους υπόδουλους λαούς που περιλαμβάνονται στους κόλπους της.³¹ Οι γιαννιώτες εβραίοι που εγκαθίστανται στην Κωνσταντινούπολη μαζί με τους εβραίους της Άρτας,

28 Γιώργος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Κ.Ι.Σ. 2005, σελ. 59.

29 Μιχαήλ Ναούμ Μάτσας, *Μαρτυρίες Μαρτύρων*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2009, σελ. 15 και Ιωσήφ Μ. Μάτσας, «Γιαννιώτικα Εβραϊκά τραγούδια». *Χρονικά*, τ. 17, Μάρτιος 1979, σελ. 6.

30 Steven Bowman, "The Jews in Greece", στο *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, Οξφόρδη, 2002, σελ. 423.

31 Χρήστος Ζαμπακόλας, *Η Ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα*, Ίδρυμα Ιωσήφ & Εσθήρ Γκανή, Ιωάννινα, 2013, σελ. 16.

συστήνουν μια νέα κοινότητα τα Yanya· το 1540-45 είναι καταχωρημένες 25 φορολογούμενες εβραϊκές οικογένειες στην Πόλη.

Το 1564, τουρκικό κατάστιχο αναφέρει ότι στα Ιωάννινα ζουν 1.300 οικογένειες, περίπου 7.000 άτομα, ανάμεσα στις οποίες υπάρχουν 50 μουσουλμανικές, δίχως να αναφέρονται καθόλου οι Εβραίοι της πόλης. Αντίθετα σε ένα τούρκικο φορολογικό κατάστιχο του 1579 καταγράφονται 35 φορολογήσιμες εβραϊκές οικογένειες.³² Να σημειωθεί εδώ πως η κοινότητα των Ρωμανιωτών Εβραίων στα Ιωάννινα τονώνεται αριθμητικά τόσο από την εσωτερική μετανάστευση όσο και από την προαναφερθείσα εγκατάσταση προσφύγων Σεφαραδιτών Εβραίων από τη Δύση (Ισπανία, Πορτογαλία, Καλαβρία, Σικελία, νότια Γαλλία). Οι Σεφαραδίτες, αν και προσπαθούν, δεν καταφέρνουν να ηγηθούν στα Ιωάννινα. Οι Ρωμανιώτες επιβάλλουν τα έθιμά τους, τον τρόπο ζωής τους και το πολιτισμικό τους υπόβαθρο σε όλους τους νεοφερμένους. Μάλιστα δεν επιθυμούν ούτε τις κοινωνικές προσμίξεις μαζί τους. Μέχρι το τέλος του 16^{ου} αιώνα στα Ιωάννινα λειτουργεί μόνο η ρωμανιώτικη Συνέλευση. Στις αρχές του 17^{ου} αιώνα λειτουργούν δύο συνελεύσεις, οι οποίες όμως ελέγχονται από τους Ρωμανιώτες της πόλης, ενώ η πλειοψηφία των μελών της δεύτερης συνέλευσης αποτελείται πάλι από Ρωμανιώτες. Οι επικεφαλής της γιαννιώτικης εβραϊκής κοινότητας αποφασίζουν για ζητήματα που αφορούν το γάμο, τις κληρονομίες, τα ηθικά και κοινωνικά ζητήματα, τα εσωτερικά οικονομικά και διοικητικά τους θέματα, ενώ έχουν και δικαστική αρμοδιότητα, αναγνωρισμένη από το οθωμανικό κράτος.³³

32 Ζαννέτ Μπαττίνου, *Η εβραϊκή κοινότητα και οι συναγωγές των Ιωαννίνων*, στο «Κάστρο των Ιωαννίνων», επιμ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Υπουργείο Πολιτισμού – 8η Εφορεία Βυζ. Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα, 2009, σελ. 143.

33 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ.18.

Η εσωτερική λειτουργία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των Ρωμανιωτών Εβραίων των Ιωαννίνων τον 16^ο αιώνα προκύπτουν είτε από δημοσιευμένες πηγές είτε από την εξαιρετικά εκτεταμένη βιβλιογραφία των *responsa*.³⁴ Οι *responsa* είναι οι απαντήσεις, οι γραπτές αποφάσεις, οι οδηγίες και οι ερμηνευτικές κατευθύνσεις που δίδουν την εποχή αυτή οι νομομαθείς Εβραίοι, οι ραββίνοι της κοινότητας ή άλλοι σημαντικοί δάσκαλοι που περνούν κατά καιρούς από τα Ιωάννινα, σε όσους απευθύνονται σε αυτούς για να απαντήσουν σε ζητήματα εφαρμογής του δικαίου. Οι *responsa* βασίζονται στις *response prudentium* του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο αποτελεί το ισχύον γραπτό δίκαιο. Ως νόμος βέβαια νοείται ο μωσαϊκός νόμος και το εβραϊκό εθιμικό δίκαιο τα οποία συνυπάρχουν με τις διατάξεις που επιβάλλει η οθωμανική κυριαρχία (για παράδειγμα σε φορολογικά θέματα).³⁵ Σε μια *responsa* αναφέρεται ότι η πόλη των Ιωαννίνων είναι μικρή και ο αριθμός των Εβραίων που ζουν σε αυτή εξίσου μικρός. Πλούσιοι και φτωχοί γιαννιώτες ασχολούνται μόνο με το εμπόριο υφασμάτων και δερμάτων, δίχως να έχουν από αλλού εισόδημα. Βέβαια, εκτεταμένες αναφορές για τις δραστηριότητες των γιαννιωτών εμπόρων, Εβραίων και μη, στη γραμμή Ιωάννινα-Κέρκυρα-Βενετία, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, αποδεικνύουν πως η ρωμανιώτικη κοινότητα στα Ιωάννινα, αν και αριθμητικά περιορισμένη, είναι ανθηρή και μάλιστα δραστηριοποιείται σε τουλάχιστον πέντε περιοχές όπου υπάρχουν εβραϊκές κοινότητες: στη Βενετία, στην Άρτα, στην Κέρκυρα, στην Κωνσταντινούπολη, στην Αγκώνα και την αλβανική Βαλόνια.³⁶

Την εποχή αυτή τα Ιωάννινα αναβαθμίζονται σε εμπορικό κόμβο της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας καθώς και έδρα ελλήνων και εβραίων

34 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 15.

35 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 15.

36 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 16,18.

εμπόρων προς τη Δύση. Το εμπόριο των Ρωμανιωτών Εβραίων εκτός από το εσωτερικό της μετέπειτα Ελλάδας, εκτείνεται προς τα παράλια της Αδριατικής, την Αγκόνα και τη Βενετία. Αυτό επιβεβαιώνουν και οι αναφορές για τους Ρωμανιώτες Εβραίους στα βενετικά εμπορικά έγγραφα της ίδιας εποχής. Οι Εβραίοι διατηρούν τη συγκεκριμένη αυτή γραμμή εμπορίου, σε συνεργασία με τους ήδη εγκατεστημένους γιαννιώτες εμπόρους, χριστιανούς και μη, στη Βενετία.³⁷ Αρκετές φορές εκπροσωπούνται από αυτούς στις αγορές, ενώ Έλληνες γιαννιώτες που διατηρούν εγκαταστάσεις στη Βενετία, μεσολαβούν για τη φύλαξη των εμπορευμάτων των εβραίων γιαννιωτών καθώς και τη διάθεσή τους στην τοπική και περιφερειακή αγορά. Η ακριβής πορεία του εβραϊκού εμπορίου στη Βενετία έχει ως εξής: μεταφορά ή και εμπορία πρώτων υλών από τις ελληνικές ηπειρωτικές περιοχές προς τη Βενετία και το αντίστροφο και μεταφορά επεξεργασμένων προϊόντων από τις ελληνικές περιοχές προς τη Βενετία και το αντίστροφο.³⁸ Το δίκτυο δραστηριοποίησής τους δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό· απλώνεται ως την Κωνσταντινούπολη, με ενδιάμεσο σταθμό την Κέρκυρα. Το Οθωμανικό κράτος, όσο η εβραϊκή εμπορική δραστηριότητα δεν θίγει την τάξη και την ασφάλεια, είναι πολύ ανεκτικό απέναντι στους εβραίους εμπόρους. Αντιθέτως το βενετικό κράτος αντιμετωπίζει τις εμπορικές συναλλαγές με τους γιαννιωτο-εβραίους με αρκετή καχυποψία, που έτσι κι αλλιώς πράττει σε κάθε μη βενετική εμπορική παρουσία, προκειμένου να τις ελέγχει ως προς το μέγεθος και τη λειτουργία τους. Για το λόγο αυτό οι εβραίοι έμποροι όταν διαμένουν στη Βενετία, διανυκτερεύουν στο Γκέτο, ενημερώνουν τις αρχές για τις κινήσεις τους και υπόκεινται σε έλεγχο επιτροπών που απαρτίζονται από βενετούς εβραίους και άλλους μόνιμους κατοίκους.³⁹

37 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 13.

38 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 28.

39 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 76.

Τα χρόνια αυτά, Έλληνες και Εβραίοι μένουν στο Κάστρο ενώ η τουρκική φρουρά στρατοπεδεύει έξω από τα τείχη στην περιοχή «τουρκοπάλουκο».⁴⁰ Το 1611 οι Οθωμανοί εγκαθιστούν Εβραίους και Τούρκους μέσα στο Κάστρο, ως αντίποινα, ύστερα από την εξέγερση του μητροπολίτη Λαρίσης και Τρίκκης Διονυσίου Φιλοσόφου, γνωστού ως Σκυλοσόφου. Την αιφνίδια εισβολή των οπλισμένων χωρικών στα Ιωάννινα ανακόπτουν οι Τούρκοι, οι οποίοι σκοτώνουν με φρικτό τρόπο τον Διονύσιο. Ως αποτέλεσμα, οι χριστιανοί εκδιώκονται από το Κάστρο και καταργούνται τα προνόμιά τους, ενώ στη θέση της Μητρόπολης χτίζεται το Φετιχέ τζαμί και λίγο αργότερα στην άλλη ακρόπολη του Κάστρου, το τζαμί του Ασλάν πασά που υπάρχει ακόμη και σήμερα.⁴¹ Κατά την εξέγερση αυτή οι Εβραίοι τάσσονται με το μέρος των Τούρκων ενώ κατηγορούνται ότι καταδίδουν χριστιανούς που συλλαμβάνονται από τους Τούρκους και βασανίζονται.⁴² Έκτοτε οι Εβραίοι είναι οι μοναδικοί κάτοικοι του Κάστρου, σε μια «κλειστή» κοινότητα των Ιωαννίνων, τα λεγόμενα «Ομβαίικα».

Ο μουσουλμάνος περιηγητής Enliya Celebi (Εβλιά Τσελεμπή), (1610-1679), που επισκέπτεται τα Ιωάννινα το 1670, βρίσκει την πόλη σε μεγάλη ακμή. Καταγράφει 4.000 σπίτια, που αντιστοιχούν σε πληθυσμό 20.000 κατοίκων και μετρά στην πόλη 37 συνοικίες, από τις οποίες 4 είναι εβραϊκές. Συνολικά καταγράφει 160 εβραϊκές οικογένειες, οι οποίες συμμετέχουν δυναμικά στη ζωή της πόλης, μέσω της ασχολίας τους με το μετάξι και τις εμπορικές τους συναλλαγές. Ο Celebi σημειώνει πως, σε αντίθεση με τους χριστιανούς, οι Εβραίοι είναι προσκολλημένοι στα έθιμά τους, δεν τρώνε μαζί

40 Βασίλης Σφυρόερας, "Των Ιωαννίνων πολίδιον. Ιστορικό περίγραμμα από την εγκατάσταση των Βυζαντινών έως τα χρόνια του Αλή Πασά", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, ένθετο 7 ημέρες, 5 Ιανουαρίου 1997, σελ. 3.

41 Ανώνυμος, "Εβραϊκές γειτονιές της Ελλάδας", *Περιοδική Έκδοση του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδας*, 26 Μαΐου 2008-31 Μαρτίου 2009, σελ. 24.

42 Ζαμπάκογλου, ό.π., σελ. 13.

με μουσουλμάνους και δεν πίνουν κρασί, με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η συνοχή της πόλης. Τους προτρέπει μάλιστα να αποκολληθούν απ' τα «δεσμά» της κοινότητάς τους και προσανατολιστούν στη σύσφιξη των δεσμών με τη γιαννιώτικη κοινωνία.⁴³

Σε αντίθεση με τους σεφαραδίτες, οι Ρωμανιώτες Εβραίοι χρησιμοποιούν την ελληνική γλώσσα στην καθημερινότητά τους αλλά και στις τελετουργίες τους. Συγκεκριμένα μιλούν τη γιαννιώτικη διάλεκτο με μια ιδιόζουσα τραγουδιστή προφορά, εμπλουτισμένη με πολλά μεσαιωνικά στοιχεία και τούρκικες λέξεις καθώς και με άλλες εβραϊκές που προέρχονται από τις θρησκευτικές τους παραδόσεις. Η διάλεκτος αυτή έχει θρησκευτικούς ύμνους σε πεζό και ποιητικό λόγο, που οι Εβραίοι τραγουδούν στα σπίτια τους και τη Συναγωγή. Μάλιστα, λόγω των ύμνων, έχουν έναν μουσικό τόνο στην ομιλία τους, στοιχείο που τους ξεχωρίζει από όλους τους κατοίκους της πόλης.⁴⁴

Χαρακτηριστικό στοιχείο των Ρωμανιωτών είναι το επώνυμό τους. Η παράδοση αναφέρει πως οι γιαννιώτες Εβραίοι δεν έχουν δικό τους οικογενειακό όνομα, καθώς δίπλα στο βαπτιστικό τους έχουν το μικρό όνομα του πατέρα τους (π.χ ο Ισαάκ, γιος του Αβραάμ, λέγεται Ισαάκ Αβραάμ και ο γιος του λέγεται Αβραάμ Ισαάκ κ.ο.κ). Λόγω όμως της σύγχυσης που προκαλεί αυτή η συνήθεια, οι Εβραίοι αποδίδουν σε κάθε συντοπίτη τους κι ένα εύχο παρωνύμιο ή «παρατσούκλι», που αρέσει στον κάτοχο, το οποίο, με την πάροδο των χρόνων, διατηρείται ως οικογενειακό όνομα. Σχετικές έρευνες πιστοποιούν το παραπάνω καθώς από τον 16^ο αιώνα και μετά υπάρχουν οικογενειακά ονόματα που δεν προέρχονται από βαπτιστικά. Οι γυναίκες συνηθίζουν να έχουν ελληνικά ονόματα όπως Ευτυχία, Αναστασία,

43 Ζαμπακόλας, ό.π., σελ. 14.

44 Μάτσας, Μ.Ν. ό.π., σελ. 16.

Αρχοντούλα κτλ. ενώ επικρατούν και βυζαντινά ονόματα και για τα δύο φύλα, όπως Καλομοίρα, Πολύχρονη, Καλώνυμος, Μαυρογένης, Ρίζος.⁴⁵ Τέλος, απόδειξη της εγκατάστασης Σεφαραδιτών στην πόλη, είναι η ύπαρξη επωνύμων ισπανικής και ιταλικής καταγωγής.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν την πόλη ήδη διοικεί ο Αλή Πασάς (από 1790 έως 1822), τα Ιωάννινα φτάνουν στο απόγειο της οικονομικής και πνευματικής προόδου. Ο πληθυσμός της πόλης, όπως προκύπτει από τις εκτιμήσεις των ξένων περιηγητών, που επισκέπτονται την επικράτεια του Αλή Πασά, φτάνει τους 35.000 μόνιμους και μη κατοίκους. Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται 1.200 Εβραίοι.⁴⁶ Σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή William Martin Leake, ο μόνιμος και κινητός πληθυσμός στην πρωτεύουσα του Αλή πασά είναι 30.000 κάτοικοι, ανάμεσά τους περίπου 343 εβραϊκές οικογένειες.⁴⁷

Το 1813, ο Άγγλος περιηγητής T. S. Huges, που επισκέπτεται τα Ιωάννινα, παρατηρεί ότι «τα σοκάκια στη συνοικία των Εβραίων ήταν στενά, κακοστρωμένα και σκοτεινά. Πολλά σπίτια ήταν ανοιχτά και από τις δύο πλευρές. Το επάνω πάτωμα στηριζόταν σε στύλους. Και τα κενά κλείνονταν με υφάσματα κι άλλα κουρέλια, για να προφυλάξουν τους ενοίκους από τη βροχή και τον άνεμο. Παντού σκόνταφτες σε χαλάσματα».⁴⁸

Στα υπόδουλα Ιωάννινα, ενώ έχει ήδη δημιουργηθεί το ελεύθερο ελληνικό κράτος, εκτός από την παλιά συναγωγή του Κάστρου, Kahal Kadosh Yashan, το «μέσα Συναγωγή» (που χτίστηκε το 1826, στο σημείο που βρισκόταν

45 Μάτσας, Ι. "Τα ονόματα των Εβραίων στα Ιωάννινα", *Χρονικά*, τ.107, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989, σελ. 36.

46 Άγγελος Παπαζώης, *Χρήσεις Γης, Χαρακτηριστικοί τύποι κατοικιών, Μορφολογία κτιρίων στην Εβραϊκή Συνοικία των Ιωαννίνων. Ιστορικά στοιχεία, Παραδείγματα εφαρμογής*, Πτυχιακή Εργασία, Τεχνολογικό Ίδρυμα Πειραιά, Ιούνιος 2008, σελ.14. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://oceanis.lib.teipir.gr/xmlui/.../519/pol_00927.pdf?

47 Κυριάκος Σιμόπουλος, "Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα", *Χρονικά*, τ. 63, Δεκέμβριος 1983, σελ. 12.

48 Παπαζώης, ό.π., σελ. 16.

ήδη η παλαιά συναγωγή, η οποία καταστράφηκε από τη δυναστεία του Αλή πασά λίγα χρόνια πριν)⁴⁹, το 1841, χτίζεται η νέα Συναγωγή, Kahal Kadosh Jadash, έξω από το Κάστρο, στη συνοικία Μεγάλη Ρούγα -νοτιοανατολικά του παζαριού, η οποία ονομάζεται το «έξω Συναγωγή» (η συναγωγή αυτή παύει να υπάρχει στα μέσα της δεκαετίας του 1960). Αυτό συμβαίνει καθώς η εβραϊκή κοινότητα ήδη από τον 16^ο αιώνα, έχει αυξηθεί σημαντικά με αποτέλεσμα να επεκταθούν οι συνοικίες και έξω από το Κάστρο, όπως το Κουρμανιό και η Μεγάλη Ρούγα.⁵⁰ Όσοι πηγαίνουν στο «μέσα Συναγωγή» λέγονται Μισνοί, ενώ όσοι πηγαίνουν στο «έξω Συναγωγή» ονομάζονται Οξινοί. Και οι δύο Συναγωγές έχουν δίπλα τους ένα μικρό συναγωγή το «Μινιάν».⁵¹

Τα περισσότερα λαϊκά εβραϊκά σπίτια χτίζονται μετά το 1820, χρονιά που η πόλη πυρπολείται από τα σουλτανικά στρατεύματα κατά την πολιορκία του Αλή Πασά. Έξω από το Κάστρο βρίσκονται οι μεσοαστικές κατοικίες, οι περισσότερες από τις οποίες χτίζονται μετά το 1870, καθώς τις προγενέστερες (περίπου 200) προφανώς τις κατέστρεψε η φωτιά του Παζαριού το 1869. Ο εμπρησμός της αγοράς είναι έργο του Τούρκου διοικητή της Ηπείρου Ρασίμ πασά, ο οποίος προσπαθεί να πείσει τους βιοτέχνες και τους εμπόρους της αγοράς να αντικαταστήσουν τα ξύλινα εργαστήρια και μαγαζιά τους με λιθόκτιστες κατασκευές ή αλλιώς να μεταφερθούν σε άλλη περιοχή. Τόσο οι Έλληνες όσο οι Εβραίοι δεν συμμορφώνονται με τη διαταγή του, οπότε ο πασάς καίει την αγορά προκειμένου να την εκσυγχρονίσει. Περίπου 840 Εβραίοι μένουν άστεγοι, ενώ τα περισσότερα εβραϊκά μαγαζιά καταστρέφονται ολοσχερώς. Η ανοικοδόμηση του Παζαριού αρχίζει το 1870 και ολοκληρώνεται το 1875.⁵² Οι μεσοαστικές κατοικίες που χτίζονται έξω από

49 Μπατίνου, ό.π., σελ. 144.

50 Μπατίνου, ό.π., σελ. 148.

51 Νάχμαν, ό.π., σελ. 18.

52 Σφυρόερας, ό.π., σελ.10.

το Κάστρο ανήκουν στη μεσαία κοινωνική τάξη των Εβραίων, τους εμπόρους και τους βιοτέχνες και απαντώνται κυρίως στη συνοικία Λειβαδιώτη –μια από τις παλαιότερες παραλίμνιες συνοικίες βορείως της κεντρικής πύλης του Κάστρου και στη συνοικία Μικρή Ρούγα – που βρίσκεται ανάμεσα στο Μπαϊρακλή Τζαμί της αγοράς και τη συνοικία Λειβαδιώτη, με κύριο δρόμο τη σημερινή οδό Κουντουριώτη.⁵³

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί πως κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης αρχίζει ένα έντονο αντιεβραϊκό μένος, το οποίο οφείλεται στο ότι, μεταξύ άλλων, και οι Εβραίοι κατηγορούνται για την διαπώμπευση και δολοφονία του Πατριάρχη Γενναδίου στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁴ Το μένος αυτό οδηγεί στην εξόντωση των Εβραίων της Τρίπολης κατά την άλωση της πόλης, καθώς θεωρούνται φίλοι και σύμμαχοι των Τούρκων. Όσοι καταφέρνουν να ξεφύγουν από το μένος των επαναστατημένων, καταφεύγουν στη Θεσσαλία ή στη Θεσσαλονίκη. Η εξόντωση αυτή, που αναφέρεται μόνο στα απομνημονεύματα του Τρικούπη, κατά τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους οδηγεί στην μείωση των Ρωμανιωτών Εβραίων που υπάρχουν στον ελλαδικό χώρο.⁵⁵ Μάλιστα στην Αθήνα δεν υπάρχει συμπαγές εβραϊκό στοιχείο, καθώς «απολαμβάνει» το προνόμιο από το Σουλτάνο που απαγορεύει την εγκατάσταση Εβραίων στην πόλη. Αντίθετα, η Χαλκίδα είναι η πρώτη πόλη του νεοσύστατου ελληνικού κράτους που έχει μεγάλη κοινότητα εβραϊκού πληθυσμού. Ωστόσο κοινότητες ρωμανιωτών Εβραίων υπάρχουν στη Λάρισα, τη Χαλκίδα, την Κέρκυρα και

53 Μπατίνου, ό.π., σελ. 145.

54 Η κατηγορία αυτή μάλιστα συνοδεύεται και από μια φήμη που υποστηρίζει πως οι Εβραίοι αγόρασαν το πτώμα του Πατριάρχη και αφού το κακοποίησαν το πέταξαν στη θάλασσα. Κατά μια άλλη εκδοχή αφού αγόρασαν το πτώμα για λογαριασμό των Ελλήνων, τους το παρέδωσαν για να ταφεί.

55 Άλκης Ρήγος, "Αντισιμιτισμός και Ολοκαύτωμα" Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009, Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://www.jewishmuseum.gr/dyncontent/content/events/1/textfiles/praktika.pdf> Ανακτήθηκε την 23/5/2013.

μικρότερες στην Κρήτη, τη Νάξο και τη Ναύπακτο. Αδιαμφισβήτητο, όμως, κέντρο της Ρωμανιώτικης ζωής είναι τα Ιωάννινα. Πουθενά αλλού στην Ευρώπη δεν διατηρούνται τόσα πολλά τοπικά έθιμα, όπως η τέλεση της παιδική γιορτής «Τα ήρταμαν».⁵⁶

Το 1831 οι Εβραίοι του Κάστρου είναι περίπου 1.000 άτομα, ενώ το 1852 ανέρχονται στους 2.200. Το 1866 σημειώνεται αύξηση του εβραϊκού πληθυσμού στις 3.000 και μείωση του χριστιανών στις 10.000, λόγω της μετανάστευσης προς το ελεύθερο ελληνικό κράτος.

Αξιοσημείωτη, σε αυτό το χρονικό σημείο, είναι η αναφορά στο πρόσωπο του τότε Προέδρου της εβραϊκής κοινότητας στα Ιωάννινα Δαυίδ Ματαθία Λεβή, γνωστός ως Διαβισιών Εφέντης, ο οποίος κατά τους απολυτρωτικούς πολέμους της Ελλάδας το 1878, και όντας πρόσωπο με κύρος και μεγάλη επιρροή στην τότε τουρκική διοίκηση, σώζει με παρεμβάσεις του πολλούς Έλληνες χριστιανούς. Για τη δράση του αυτή παρασημοφορείται από τον Βασιλιά Γεώργιο Α', ο οποίος τηρεί μια φιλοεβραϊκή στάση, με κύριο σκοπό την προστασία των Εβραίων των Επτανήσων, κατά την ένωσή τους με την Ελλάδα.⁵⁷ Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και την προσάρτηση της Νότιας Μακεδονίας και της Νότιας Ηπείρου από την Ελλάδα, ο Βασιλιάς Γεώργιος αναγνωρίζει τους Εβραίους ως ισότιμους Έλληνες πολίτες.

Η εκπαίδευση είναι πάντα κύριο μέλημα των εβραϊκών κοινοτήτων. Πριν το 1875 λειτουργεί στα Ιωάννινα ένα θρησκευτικό σχολείο, όπου ο παπάς και ο δάσκαλος διδάσκουν την Οκτώηχο. Το 1875 ιδρύεται από αστούς

56«Τα ήρταμαν» (από το ελληνοεβραϊκό τραγούδι «ήρταμαν και καλώς σας πήραμαν...») ήταν αποκλειστικά γιαννιώτικο έθιμο, κατά το οποίο στην αρχή του μηνός Αδάρ (Μαρτίου), και σε εφαρμογή της ταλμουδικής ρήτρας: «*Μόλις αρχίσει ο Αδάρ, ας αρχίσει κι η εκδήλωση της χαράς*», για ένα δεκαπενθήμερο πριν από το «Πουρίμ» (εβραϊκό καρναβάλι), όλα τα αγόρια της κοινότητας από 5 έως 15 χρονών βγαίνουν στους δρόμους το πρωί, με μια λινατσένια σακούλα στο λαιμό τους και τραγουδούν.

57 Διονύσης Μαγκλιβέρας "Η παρουσία των Εβραίων στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας", *Η Καθημερινή*, 3 Μαρτίου 1996, σελ. 18.

Εβραίους η Ισραηλιτική Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, με σκοπό τη λειτουργία ενός σύγχρονου σχολείου, το Ταλμούδ⁵⁸ Τορά⁵⁹, μόνο για άρρενες, που διδάσκει την ελληνική, την τουρκική (μέχρι το 1913) και την εβραϊκή γλώσσα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα το σχολείο διοικείται από την εβραϊκή οργάνωση του Παρισιού Alliance Israelite Universelle (A.I.U.), η οποία ιδρύει και το παρθεναγωγείο επί της οδού Κουντουριώτου 14.⁶⁰ Αυτό οφείλεται στην προσπάθεια της κοινότητας, η οποία επιθυμεί να επεκταθεί η δράση της Alliance και στα Ιωάννινα. Το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων λειτουργίας του νέου σχολείου θα τα κάλυπτε η Alliance του Παρισιού, ενώ οι δάσκαλοι της εβραϊκής γλώσσας θα πληρώνονταν από την κοινότητα. Οι δάσκαλοι της ελληνικής και της τουρκικής γλώσσας θα αμείβονταν από την Οθωμανική κυβέρνηση (γεγονός που ισχύει μέχρι την απελευθέρωση το 1913). Μέχρι τότε η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν προβλεπόταν, καθώς μόνο τα αγόρια ήταν απαραίτητο να πηγαίνουν σχολείο, σύμφωνα με την παράδοση. Ωστόσο, κάποια κορίτσια, οι γονείς των οποίων έχουν την οικονομική δυνατότητα και επιθυμούν τα κορίτσια τους να αποκτήσουν υποτυπώδη μόρφωση, φοιτούν στο ελληνικό Ελισαβέτιο Παρθεναγωγείο. Έτσι, μεταξύ του 1881 και του 1901, 156 εβραιόπουλες φοιτούν σε ελληνικό σχολείο. Το 1904, η σχολή της A.I.U λειτουργεί παράλληλα με το Ταλμούδ Τορά. Στόχος της είναι να δώσει μια άλλη ώθηση στην μόρφωση των Εβραίων, εκτοπίζοντας τις παραδοσιακές θρησκευτικές σχολές, με τη στοιχειώδη εκμάθηση της εβραϊκής γλώσσας. Μεταξύ άλλων προσδοκά την διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων των Εβραίων, μέσα από μια

58 Ταλμούδ = Ο προφορικός Νόμος των Εβραίων, έναντι της Τορά, του γραπτού Νόμου. Αποτελείται από τη σύνοψη συζητήσεων για το Μισνά και τη Γκεμαρά (παλαιότερες κωδικοποιήσεις του προφορικού εβραϊκού νόμου) από γενεές λογίων και νομομαθών σε διάφορες ακαδημίες.

59 Τορά = Ο γραπτός Νόμος των Εβραίων, η Πεντάτευχος. Αποτελείται από χειρόγραφες περγαμηνές.

60 Η A.I.U. ιδρύεται στο Παρίσι, τον Ιούνιο του 1860, από μια ομάδα νεαρών Εβραίων και Πρόεδρο τον Charles Netter. Μέσα σε 25 χρόνια καταφέρνει να δημιουργήσει μια αλυσίδα σχολείων σε χώρες της βαλκανικής και της Μ. Ανατολής. Στην Ελλάδα ιδρύει σχολείο στο Βόλο (1865), τη Λάρισα (1868), τη Θεσσαλονίκη (1873), το Διδυμότειχο (1897), τη Ρόδο (1901), τις Σέρρες (1901), τα Ιωάννινα (1904), την Καβάλα (1905), την Πρέβεζα (1908), την Κομοτηνή (1910).

ευρωπαϊκού τύπου εκπαίδευση, απομακρυσμένη από τα αυστηρά θρησκευτικά πρότυπα. Έτσι, βασικό μάθημα στη σχολή είναι τα γαλλικά, η λογοτεχνία, η ιστορία και οι τέχνες. Στην αρχή τα εκπαιδευτικά πρότυπα της Α.Ι.Υ. αντιμετωπίζονται με καχυποψία· τους προσάπτουν τον παραγκωνισμό της παραδοσιακής εβραϊκής κουλτούρας. Για το λόγο αυτό τα αγόρια εξακολουθούν και φοιτούν στο Ταλμούδ Τορά. Τελικά όμως, το τελευταίο ενσωματώνεται στην Α.Ι.Υ. και έτσι το 1905 φοιτούν στη σχολή 400 αγόρια και 152 κορίτσια ενώ το 1910 φοιτούν 348 και 228 αντίστοιχα. Το 1930 τα ενοποιημένα σχολεία εντάσσονται στο κρατικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα μέχρι τα χρόνια της κατοχής.⁶¹

Η Εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων, την περίοδο αυτή, είναι ισχυρή και πολυπληθής. Έχει διοικητική οργάνωση και συμμετέχει ως αυτοδύναμη κοινότητα στις δομές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Είναι τα χρόνια που βρίσκεται στο απόγειό της.⁶² Οι Εβραίοι επιδίδονται στην ανάπτυξη της βιοτεχνίας· ασκούν κυρίως το επάγγελμα του σαράφη, έχουν ιδιαίτερη επίδοση στη μεταξουργία, την ασημουργία και τη χρυσοκεντητική, έχοντας ουσιαστικά στα χέρια τους τον έλεγχο της βιοτεχνίας και μεγάλου μέρους της εμπορικής δραστηριότητας. Στα χέρια τους βρίσκονται επίσης και καταστήματα δανεισμού χρημάτων. Πολλοί είναι επίσης μπακάληδες, αχθοφόροι, εργάτες, εμποροϋπάλληλοι, τεχνίτες (φαναρτζήδες, μπαλωματήδες) και πλανόδιοι μικροπωλητές. Οι περισσότεροι είναι χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Ελάχιστοι είναι επιστήμονες, δάσκαλοι, δημόσιοι ή τραπεζικοί υπάλληλοι. Ωστόσο, οι μορφωμένοι Εβραίοι στελεχώνουν καίριες θέσεις στο διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁶³

61 Μάτσας, Μ.Ν. ό.π., σελ. 21.

62 Ελένη Κουρμαντζή, "Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός", *Ηπειρος*, Ιωάννινα, Πέμπτη 11 Ιανουαρίου 1996, σελ. 9.

63 Μάτσας, Μ. "Η Εβραϊκή Κοινότητα στα Γιάννενα", *Αντί*, τεύχος 179 / 5 - 6 - 1981 (Αφιέρωμα στα Γιάννενα), σ. 34.

Η μακραίωνη ενασχόληση των Εβραίων με το εμπόριο, η χαμηλή αγοραστική δύναμη των χωρικών που συναλλάσσονται και ο σκληρός ανταγωνισμός με τους χριστιανούς εμπόρους, τους κάνει συντηρητικούς τόσο ως προς τα κέρδη τους όσο ως προς τη διαβίωσή τους. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τον 1^ο Παγκόσμιο πόλεμο η στασιμότητα της οικονομίας αναγκάζει και τους γιαννιωτοεβραίους να μεταναστεύσουν. Το 1905, 500 περίπου Εβραίοι μεταναστεύουν για το Βουκουρέστι, την Αλεξάνδρεια, την Κωνσταντινούπολη, την Ιερουσαλήμ και τη Νέα Υόρκη.⁶⁴ Το 1906 επιπλέον 1000 Εβραίοι φεύγουν για την Νέα Υόρκη, όπου το 1920 ιδρύουν την γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα και προοδεύουν στον τομέα της ραπτικής ετοιμών ενδυμάτων.⁶⁵ Έτσι ενώ στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα οι Εβραίοι της πόλης αριθμούν τις 4.000, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα μειώνονται στις 2.500.⁶⁶

Μέχρι το 1910 το εμπόριο της πόλης είναι στα χέρια των Εβραίων. Η μεγάλη οικονομική άνθιση της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων την καθιστά το σημαντικότερο ρωμανιώτικο κέντρο του «Λεβάντε» (της Ανατολής)· μια πρωτοπόρος κοινότητα με γηγενείς ελληνόφωνους Εβραίους.⁶⁷ Μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων το 1913, οι Εβραίοι κάτοικοι απολαμβάνουν όπως όλοι τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του Έλληνα πολίτη, ενώ διατηρούν το προνόμιο της αργίας του Σαββάτου, κάτι που καταργείται τελικά το 1924 με την καθιέρωση της Κυριακής ως υποχρεωτική αργία για όλη την Ελλάδα. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο σημειώνεται άλλο ένα μεταναστευτικό ρεύμα, αυτή τη φορά προς το Ισραήλ και την Αθήνα. Η καθιέρωση της υποχρεωτικής αργίας της Κυριακής σε συνδυασμό με την

64 Bowman, "The Jews in Greece", ό.π., σελ. 423.

65 Μάτσας, Μ.Ν., ό.π., σελ. 18.

66 Στην απογραφή των Γιαννιωτών, που έγινε στις 6 Οκτωβρίου 1913, ο πληθυσμός ανερχόταν σε 16.528 κατοίκους: χριστιανοί 11.842, Μουσουλμάνοι 2.184 και Εβραίοι 2.502.

67 Rae Dalven, "Γιάννινα: Μια Ρωμανιώτικη ή Ρωμέικη Κοινότητα", *Χρονικά*, τ. 17, Μάρτιος 1979, σελ. 5. Δεν συγκρίνεται βέβαια με την Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, που είναι η πολυπληθέστερη, καθώς οι εκεί Εβραίοι είναι σεφαραδίτες ενώ το άρθρο αναφέρεται στα Ρωμανιώτικα εβραϊκά κέντρα.

επιθυμία τους να κλείνουν τα μαγαζιά τους και το Σάββατο, αναγκάζει τους Εβραίους καταστηματαρχές να αμείβουν κανονικά τους μη Εβραίους υπαλλήλους τους για την αργία του Σαββάτου, φέρνοντάς τους αντιμέτωπους με ένα οικονομικό μειονέκτημα σε σχέση με τους άλλους καταστηματαρχές που κλείνουν μόνο την Κυριακή. Η οικονομική αυτή αιτία ωθεί πολλούς Εβραίους να μεταναστεύσουν στην Παλαιστίνη. Όπως παρατηρεί ο Steven Bowman, καθηγητής Ιουδαϊκών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Σινσινάτι, η εβραϊκή κοινότητα χάνει την ενέργειά της. Της απομένει το άκρως συντηρητικό και θρησκευτικό στοιχείο, όπου θα κυριαρχήσει στην επόμενη γενιά.⁶⁸ Ο γιαννιώτης συγγραφέας Δημήτρης Χατζής, στο βιβλίο του *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, αναφέρει ότι ανάμεσα στους Εβραίους των Ιωαννίνων, μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, υπάρχουν πολλές ταξικές διαφορές. Λίγοι είναι αυτοί «που έχουν τους παράδες», ακόμα πιο λίγοι είναι οι δικηγόροι, οι γιατροί, οι έμποροι και οι δάσκαλοι ξένων γλωσσών. Την πλειοψηφία την αποτελεί η «εξαθλιωμένη φτωχολογία»: οι γυρολόγοι του δρόμου, οι πραγματευτάδες και οι παλιατζήδες δηλαδή, ενώ οι γυναίκες καθαρίζουν ξένα σπίτια. Εργάτες και τεχνίτες είναι ελάχιστοι καθώς αποφεύγουν να «σκλαβωθούν» με το μεροκάματο και την τέχνη. Υπάρχουν ορισμένοι τενεκετζήδες και τσαγκάρηδες και ένας-δύο χασάπηδες που ωστόσο δεν πωλούν χοιρινό κρέας. Στο παζάρι της πόλης υπάρχουν περίπου διακόσιοι Εβραίοι με μαγαζιά, που εμπορεύονται υφάσματα, γυαλικά και σιδερικά, αλλά όχι τρόφιμα ή άλλα εγχώρια είδη. Τα μαγαζιά τους είναι ανακατεμένα με των χριστιανών και οι ίδιοι οι μαγαζάτορες δεν έχουν κάποιο ιδιαίτερο ντύσιμο, για να μην ξεχωρίζουν. Μάλιστα προσπαθούν να μιλούν δίχως προφορά, ώστε να μην φαίνεται ότι είναι Εβραίοι.⁶⁹

68 Bowman, "The Jews in Greece", ό.π., σελ. 423.

69 Δ. Χατζής, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, εκδ. Το Ροδακίό, Αθήνα, 2009, σελ. 43.

Κεφάλαιο 3

Η κοινωνία της πόλης των Ιωαννίνων κατά το μεσοπόλεμο: Ο Εβραίος ποιητής Γιόζεφ Ελιγιά και η σχέση του με τον «φυσικό» ηγέτη της εβραϊκής κοινότητας Σαμπεθάι Καμπιλή

«Ζώστηκε ολούθες από τη φτώχεια, κυνηγήθηκε με κείνος τον τρόπο που ξέρουν στην επαρχία να κυνηγάνε – διώχθηκε. Και λίγο πιο ύστερα πέθανε, πολύ νέος ακόμα, κάπου στη Μακεδονία. Η μικρή Ιερουσαλήμ για μια ακόμα φορά τον απέκτεινε τον προφήτη της».

Δ. Χατζής, Το τέλος της μικρής μας πόλης

Τα Ιωάννινα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 υποφέρουν από φτώχεια. Σε ένα έγγραφο του Πανηπειρωτικού Εργατικού Κέντρου Ιωαννίνων, στις 9 Νοεμβρίου 1922, ζητείται από τις Αρχές η διανομή αλεύρου και σίτου, η επάρκεια στην αγορά άρτου και κάρβουνου, η καταπολέμηση του μαυραγοριτισμού και η λήψη μέτρων για την αντιμετώπιση της απελπιστικής κατάστασης των κατοίκων της πόλης, λόγω της ανεργίας. Η κατάσταση αυτή είναι απόρροια των συνθηκών που επικρατούν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη μικρασιατική εκστρατεία, ενώ αρχίζει να μεγαλώνει η διάκριση μεταξύ ελλήνων χριστιανών, εβραίων ή και μουσουλμάνων που είχαν παραμείνει τότε στα Γιάννενα. Αυτό είναι και το κλίμα μέσα στο οποίο αναδεικνύεται ο εβραίος σοσιαλιστής ποιητής Γιόζεφ Ελιγιά.⁷⁰

70 Ελένη Κουρμαντζή, "Γιόσεφ Ελιγιά: Η κοινωνική διάσταση του έργου του", Πολιτιστικό Κέντρο Πανηπειρωτικής Συνομοσπονδίας, Αθήνα 23 Μαρτίου 2009, διαθέσιμο στο http://www.giannena-e.gr/Grammata%20kai%20tehnes/poiitikos%20logos/Giosef_Eligia_23.03.2009.aspx. Ανακτήθηκε την 18η/1/2014.

Η λυρική πεσιμιστική του ποίηση, θα μετατραπεί σε μια νέα ποιητική, πιο ρωμαλέα και πιο κοινωνική. Το έργο του παρουσιάζει μια έντονη ριζοσπαστικότητα, η οποία οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μετατόπιση του ενδιαφέροντός του από τα αμιγώς εβραϊκά θέματα στα κοινωνικό-οικονομικά θέματα της εποχής του στα οποία μετέχει ενεργά, ενώ η μεταστροφή αυτή διευκολύνεται πολύ από τις προαναφερθείσες συνθήκες που επικρατούν στα Ιωάννινα. Ο Ελιγιά γίνεται «ο πρώτος Οβραίος κομμουνιστής της πόλης», που κηρύσσει το ξεπέραςμα της παράδοσης· είναι προοδευτικός, επαναστάτης και προτείνει ένα διαφορετικό όραμα στους Εβραίους, μέσα από το πρόγραμμα του ταξικού αγώνα. Παροτρύνει τους φτωχούς Εβραίους «να τις σπάσουνε μια και καλή τις πλάκες του Μωυσή» και να ξεπεράσουν τους φυλετικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς.⁷¹ Με το συνολικό ποιητικό έργο του παροτρύνει τους ομόθρησκους εκπροσώπους του εθνικιστικού συντηρητισμού να αποστατήσουν απέναντι στη δεσμευτική θρησκευτική παράδοση. Για εκείνον η επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων των εβραίων έρχεται μέσα από την αμφισβήτηση των παραδοσιακών αξιών.

Η περίοδος συνεργασίας του Ελιγιά με το «Νουμά», το λογοτεχνικό περιοδικό που αγωνίζεται για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, σημαδεύει την προσέλευσή του από τις ιδέες που εκλαϊκεύει το ΣΕΚΕ, ενώ η στράτευσή του στο μικρασιατικό μέτωπο μάλλον επιτυγχάνεται με την επιρροή σοσιαλιστών ομοθρήσκων του που έχουν ήδη στελεχώσει το νεότευκτο ΣΕΚΕ.⁷²

Ο σοσιαλιστικός πυρήνας που δημιουργείται αν και είναι κινητικός, ωστόσο λειτουργεί στο περιθώριο μέχρι την πρωτομαγιά του 1923, όπου στην εκδήλωση που διοργανώνει το Εργατικό Κέντρο, ο Ελιγιά απαγγέλλει

71 Χατζής, ό.π., σελ. 53

72 Παναγιώτης Νούτσος, *Γιώσεφ Ελιγιά, τα ανοιχτά προβλήματα της έρευνας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2002, σελ. 14.

καυστικούς στίχους με στόχο την καταγγελία των μηχανισμών κυριαρχίας που επικρατούν στην πόλη και την κοινωνική ανισότητα που εκτείνεται μέχρι και την επιβολή βίας. Αυτή είναι η αρχή μιας συστηματικής προσπάθειας ευαισθητοποίησης της τοπικής κοινωνίας σε θέματα ιδεολογίας από τον αριστερό πυρήνα. Ο Ελιγιά συμμετέχει ενεργά σε αυτή την προσπάθεια εκφωνώντας μαχητικές ομιλίες στο Εργατικό Κέντρο. Με το ψευδώνυμο Ιούλιος Συγκουλιέρος, δημοσιεύονται ποιήματά του στη «Νεολαία», στο όργανο της Ελληνικής Κομμουνιστικής Νεολαίας.

Ο Ελιγιά συνεργάζεται στην έκδοση της αριστερής, μαχητικής εβδομαδιαίας εφημερίδας *Νέος Αγών*, την οποία εκδίδει το 1924 η Πανεπειρωτική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, σύλλογος που εκπροσωπεί την αριστερή αντιπολεμική δράση στην περιοχή και ιδρύεται μετά τη μικρασιατική καταστροφή τον Αύγουστο 1923.⁷³ Η κίνηση αυτή έχει το χαρακτήρα της εξωκομματικής μετωπικής οργάνωσης που εκλαϊκεύει το πρόγραμμα του ΣΕΚΕ. Η Πανεπειρωτική Ένωση παίζει καθοριστικό ρόλο στην τύχη του αριστερού κινήματος στην πόλη, καθώς επεκτείνει την κομμουνιστική επιρροή πέρα απ' την εργατική τάξη, στα αγροτικά και στα εξαθλιωμένα μικροαστικά στρώματα. Την Πρωτομαγιά του 1923, σε εκδήλωση του Εργατικού Κέντρου απαγγέλλει αποσπάσματα από το «Φως που καίει» του Βάρναλη.⁷⁴ Στις 21 Δεκεμβρίου 1924 συλλαμβάνονται κατά τον ισχύοντα στρατιωτικό νόμο, λόγω των κομμουνιστικών τους φρονημάτων, οι συντάκτες της εφημερίδας, με αφορμή ένθετη προκήρυξη απεργίας των καπνεργατών Καβάλας. Μαζί τους συλλαμβάνεται την επόμενη μέρα και ο Ελιγιά καθώς επαναστατικά του ποιήματα δημοσιεύονται καθημερινά στην πρώτη σελίδα της εφημερίδας. Το θέμα καλύπτεται από τον Ριζοσπάστη με

73 Παναγιώτης Νούτσος, "Τα Γιάννινα, ο Ελιγιά και το Δίπολο Φασισμός και Αντιφασισμός του Μεσοπολέμου", *Χρονικά*, τ. 126, Μάιος-Ιούνιος 1993, σελ.22.

74 Παναγιώτης Νούτσος, *Γιάννινα, από τον Αθανάσιο Ψαλίδα στον Γιώσεφ Ελιγιά*, Δήμος Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1990, σελ. 16.

τίτλο “η τυραννία του Αλή πασά ξαναζεί και πάλι”. Η εφημερίδα *Νέος Αγών*, έπειτα από δέκα φύλλα κυκλοφορίας, δεν ξαναεκδίδεται καθώς οι στρατιωτικές αρχές απαγορεύουν την έκδοσή της.⁷⁵

Η ομάδα του Νέου Αγώνα παρά το κλείσιμο του εντύπου δεν σταματά τη δράση της. Τελεί μνημόσυνο στη Μητρόπολη των Ιωαννίνων για τα 5 χρόνια από το θάνατο της Ρόζας Λούξεμπουργκ και του Κάρλ Λίμπκνεχτ. Συλλαμβάνονται τα μέλη της ομάδας, ο ιατρός Αποστολίδης, ο Βράσκος, ο Μπάμπος και ο Μπάρκης. Όλοι κρατήθηκαν σχεδόν ένα μήνα και στη συνέχεια κάποιοι αφήνονται ελεύθεροι κατόπιν αθωωτικού βουλεύματος στις 16/1/1925, ενώ οι υπόλοιποι εξορίζονται στην Ανάφη.⁷⁶

Ο Ελιγιά αντιδρά σε κάθε απόπειρα περιορισμού της ελευθερίας του λόγου που προσπαθούν να του επιβάλουν οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας στα Ιωάννινα. Ανήκει σε αυτούς που στο περιθώριο της επίσημης αριστεράς και στους κόλπους της ριζοσπαστικής διανόησης αποσκοπούν στην καλλιέργεια του κριτικού λόγου που θα αμφισβητήσει το δογματισμό. Λίγο πριν από τη σύλληψή του, στις 15 Νοεμβρίου 1924 ο Ελιγιά πέφτει θύμα ξυλοδαρμού από άγνωστο.

Τόσο η επίθεση όσο και όλες οι συλλήψεις εντάσσονται σε ένα προσχηματικό κλίμα το οποίο καταγράφεται στο 15ήμερο έγγραφο- δελτίο πληροφόρησης, της ίδιας της Διοικήσεως των Ιωαννίνων προς το Υπουργείο Εξωτερικών, στις 17 Δεκεμβρίου 1924, με θέμα την κομμουνιστική προπαγάνδα που ουσιαστικά προαναγγέλλει τις συλλήψεις των αριστερών. Σύμφωνα με αυτό, ο *Νέος Αγών* ασκεί σημαντική επίδραση καθώς έχουν ιδρυθεί 6 σύλλογοι Παλαιών Πολεμιστών σε διάφορα χωριά της Ηπείρου ενώ ο Στρατηγός Ιωαννίνων, κατ’ εντολή του Υπουργού Κονδύλη, προσκαλεί τα

75 Νούτσος, *Γιώσεφ Ελιγιά, τα ανοιχτά προβλήματα της έρευνας*, ό.π., σελ. 15-19.

76 Νούτσος, *Γιάννινα, από τον Αθανάσιο Ψαλίδα στον Γιώσεφ Ελιγιά*, ό.π., σελ. 16.

κακοποιά στοιχεία των Ιωαννίνων να σχηματίσουν φασιστικό λόχο. Αναφέρει πως σχεδιάζεται ίδρυση αντιφασιστικής ομάδος από κομμουνιστές και παλαιούς πολεμιστές και ότι οι συναθροίσεις δεν θα γίνονται στην οικία του ιατρού Αποστολίδη αλλά στα καφενεία Αβέρωφ και Βρεττάνια, όπου θα συνεννοούνται συνθηματικά.⁷⁷

Η ηπειρωτική εφημερίδα *Ελευθερία*, λίγες μέρες μετά τις συλλήψεις των κομμουνιστών, στις 22/12/1924, σημειώνει ότι «όλοι τους είναι λιγότερο ένοχοι από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, τέως πρωθυπουργό, ως κομμουνιστή, που δεν συνελήφθη ποτέ ούτε και θα συλληφθεί» (προφανώς το δημοσίευμα αναφέρεται στη δράση του μαζί με άλλους σοσιαλιστές και φιλελεύθερους πολιτικούς προκειμένου να καθιερωθεί η έννοια του Έλληνα Πολίτη με ίσα δικαιώματα, ανεξάρτητα από την πολιτισμική του προέλευση).⁷⁸

Ο Ελιγιά είναι ποιητής και μεταφραστής βιβλικών κειμένων αλλά και της νεότερης εβραϊκής ποίησης και πεζογραφίας.⁷⁹ Δέχεται επιρροές από το σιωνισμό, ο οποίος κυριαρχεί στην κοινωνικοπολιτική ζωή της Ισραηλιτικής Κοινότητας, ενώ σταδιακά σημειώνεται η ιδεολογική μεταστροφή του, καθώς από το 1920 και μετά πληθαίνουν οι διαφορές του με τις σιωνιστικές οργανώσεις των Ιωαννίνων. Ήδη στα Γιάννενα το 1918 ιδρύεται ο ο σιωνιστικός σύλλογος Χεβρά Αμελέ Σιών, που υποστηρίζει την ανάγκη σύστασης ανεξάρτητου εβραϊκού κράτους στην Παλαιστίνη και συγκεντρώνει ποσά για την επίτευξη αυτού του σκοπού ενώ παράλληλα διευκολύνει το

77 Κουρμαντζή, "Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός", ό.π.

78 Στο σημείο αυτό να θυμίσουμε ότι από τις 7 Οκτωβρίου 1924 στην Ελλάδα αναλαμβάνει η κυβέρνηση του κόμματος των Συντηρητικών Φιλελευθέρων, με πρωθυπουργό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, σε συνεργασία με το κόμμα του Γεώργιου Κονδύλη, μια κυβέρνηση η οποία ανατρέπεται στις 26 Ιουνίου 1925 από τη δικτατορία Πάγκαλου.

79 Ο Ελιγιά εμφανίζεται στα γράμματα νεότερος και συνεργάζεται με σημαντικά περιοδικά της εποχής του, αν και το ποιητικό του έργο κυκλοφόρησε συγκεντρωμένο σε τόμο μόνο μετά το θάνατό του. Εργάζεται ως καθηγητής των γαλλικών και πεθαίνει από τύφο στην Αθήνα το 1931.

μεταναστευτικό κύμα προς την Παλαιστίνη.⁸⁰ Ο Ελιγιά θεωρεί πως ο σιωνισμός είναι μια μορφή καθυπόταξης των εργατικών στρωμάτων στους αστούς ομοθρήσκους τους και στο σκοταδισμό των ραβίνων.⁸¹ Οι περισσότεροι Εβραίοι αισθάνονται ότι στο σιωνισμό βρίσκουν όχι μόνο δικαιοσύνη και ελευθερία αλλά και ευρύτερη αποδοχή, στοιχεία απαραίτητα για την αναγνώριση και την εξέλιξή τους. Ο Ελιγιά γίνεται υπέρμαχος της αφομοιωτικής ιδεολογίας και υποστηρίζει την κατάργηση των φυλετικών και θρησκευτικών διακρίσεων.

Η πλειοψηφία των εβραίων είναι φιλελεύθεροι, πολλοί ψηφίζουν και το Λαϊκό κόμμα, ενώ μια μειοψηφία υποστηρίζει το ΚΚΕ.⁸² Τόσο η συντηρητική πατροπαράδοτη εβραϊκή κοινότητα όσο και η επίσημη Πολιτεία επιχειρούν να περιορίσουν τη δράση του, με αποτέλεσμα να τον απομακρύνουν από τα Ιωάννινα το 1925.

Γνωστή είναι η σύγκρουση του Γιόσεφ Ελιγιά με τον Σαμπεθάι Καμπιλή, τον φυσικό ηγέτη της γιαννιώτικης εβραϊκής κοινότητας: ο πρώτος εκφραστής της επαναστατικής νεωτερικότητας και ο δεύτερος εκπρόσωπος της συντηρητικής εσωστρέφειας. Ο Ελιγιά είναι μαθητής του Καμπιλή στο Ταλμούδ, αλλά και διαλεχτός του, γι' αυτό και δίνει χρήματα κρυφά στη μητέρα του για να τον σπουδάσει. Θεωρεί τον Ελιγιά θεόσταλτο και τον προορίζει για «να του δώσει μια μέρα τα κλειδιά της Κοινότητας», να διαιωνίσει τον νόμο του Μωυσή.⁸³ Ωστόσο, όταν ο Ελιγιά αρχίζει να ερμηνεύει διαφορετικά τα ιερά κείμενα και καταφέρεται ανοιχτά ενάντια στο συντηρητισμό των «Καμπιλήδων»

80 Ανώνυμος, διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο

<http://ioanninajewishlegacy.com/IoanninaEL/warTimeEL.php>. Ανακτήθηκε την 5/10/2013.

81 Ήδη από τον 18ο αιώνα η αφομοιωτική προσπάθεια είχε αρχίσει να καθιερώνεται σε όλη την Ευρώπη ως το ανερχόμενο και καθοριστικό στοιχείο της εβραϊκής σκέψης.

82 Δήμος Βότσικας, *Στη Θύελλα*, Εκδ. Εκδοτική Εστία, Αθήνα, 1985, σελ. 90. Οι Σιωνιστές, οι οποίοι είναι αντίθετοι στην αφομοίωση, επικρίνουν το Βενιζέλο μεταξύ 1918 και 1932 και κατά συνέπεια ψηφίζουν πάντα τις αντιβενιζελικές, συντηρητικές δυνάμεις.

83 Χατζής, ό.π., σελ.61.

και ονομάζει την πνευματική σωτηρία που υπόσχονται «αλυσίδες»⁸⁴, ο Καμπιλή αναγκάζεται να εκδιώξει από την πόλη τον μέχρι πρότινος αγαπημένο μαθητή του, προκειμένου η κοινότητα να απαλλαγεί από την ανατρεπτική επιρροή του.

Ο Καμπιλή, βαθιά προσηλωμένος στα καθιερωμένα της παράδοσης των αιώνων, εκπροσωπεί έναν αντίθετο κόσμο από αυτόν του προοδευτικού ποιητή Γιόζεφ Ελιγιά, ο οποίος μέσα από την ποίησή του προβλέπει τις δυσοίωνες εξελίξεις της εβραϊκής κοινότητας. Στο ποίημά του *Το Τορά μας*, ο Ελιγιά μιλάει προφητικά, με μια εμφανή ανησυχία για το μέλλον. Η προσήλωση αυτή δεν αφήνει περιθώρια για την αποφυγή του «πεπερωμένου», που δεν είναι άλλο από την εφαρμογή της «τελικής λύσης» των Ναζί. Ζητά από τους Εβραίους «να σπάσουν μια και καλή τις πλάκες του Μωϋσή»⁸⁵ και να εξομοιωθούν με την υπόλοιπη κοινωνία, να συγχωνευτούν με τους συμπολίτες τους, να εκκοσμιρευθούν, ώστε να εξασφαλίσουν την ομοιογένειά τους. Συνακόλουθα η ομοιομορφία αυτή θα σημάνει το τέλος της «τυραννίας» τους, εφόσον η έννοια «Εβραίος» δεν θα τους προσδίδει πλέον καμία ιδιαιτερότητα. Το «σπάσιμο» που προτείνει ο Ελιγιά είναι εντελώς ξένο με την σιωνιστική άποψη ότι οι Εβραίοι πρέπει να επιστρέψουν στην Παλαιστίνη και να οργανώσουν ένα δικό τους εθνικό κράτος, βασισμένο στις σοσιαλιστικές αρχές.⁸⁶ Με το πέρασμα του καιρού ο Ελιγιά συνειδητοποιεί τις διαφορές που τον χωρίζουν με τους συντοπίτες του και τους ομοθρήσκους του. Βρίσκεται σε διαρκή αντιπαράθεση μαζί τους ενώ αμείωτη παραμένει η ασφυκτική πίεση του Καμπιλή. Στις 21 Δεκεμβρίου 1924, μετά από επανειλημμένες «συστάσεις» της αστυνομίας και των αρχών και με αφορμή τη συζήτηση που προκάλεσε η διάλεξή του, «Περί μεταβιβλικής

84 Χατζής, ό.π., σελ.58.

85 Χατζής, ό.π., σελ. 53.

86 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, "Η εικόνα του Εβραίου στην Ελληνική πεζογραφία", Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας «Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια», Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμ. 1991, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995, σελ. 285-6.

ποιήσεως» στη Ζωσιμαία Σχολή, χάνει τη δουλειά του ως καθηγητής γαλλικών. Η ψυχολογική του κατάσταση είναι πολύ άσχημη, ιδιαίτερα μετά και τη διάλυση του πυρήνα του «Νέου Αγώνα», δηλαδή του κομμουνιστικού κύκλου της πόλης. Κατόπιν όλων αυτών, στις αρχές του 1925, αποφασίζει να εγκαταλείψει τα Γιάννενα, να αυτοεξοριστεί και να εγκατασταθεί στο Αργυρόκαστρο, μη δεχόμενος να «συνετιστεί» και να αποτραβηχτεί από τους κύκλους στους οποίους σύχναζε. Πεθαίνει στην Αθήνα, χτυπημένος από τύφο, στις 29 Ιουλίου 1931. Να σημειώσουμε εδώ ότι σύμφωνα με την επίσημη απογραφή των πληθυσμού της πόλης των Ιωαννίνων, το 1928 στα Ιωάννινα διαμένουν 1970 Εβραίοι. Ο «διωγμός» του Ελιγιά από τα Ιωάννινα το 1925 για πολλούς μελετητές θεωρείται ως μια πρόδρομη συμβολική πράξη, η οποία κορυφώνεται με τον μετέπειτα εκτοπισμό ολόκληρης της εβραϊκής κοινότητας.⁸⁷ Στα γεγονότα του εκτοπισμού, που θα αναλύσουμε παρακάτω, δεσπόζει η προσωπικότητα του Καμπιλή καθώς ο ρόλος και οι απόψεις του επηρεάζουν περισσότερο τόσο το Εβραϊκό Συμβούλιο όσο και ολόκληρη την κοινότητα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Καμπιλή, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, πείθεται ότι οι κατοχικές δυνάμεις μπορούν να εξαγοραστούν ώστε να αποφευχθεί η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας. Ο Χατζής στο τέλος της μικρής μας πόλης, αναφερόμενος στην προπολεμική κατάσταση των Εβραίων, περιγράφει τη γεμάτη στερήσεις ζωή τους με φόντο τη βαθιά ρήξη μεταξύ του «παλαιού», συντηρητικού ιουδαϊσμού και του πνεύματος της νέας εποχής.⁸⁸ Για παράδειγμα αναφέρει πως απ' τη μια ο φανατικός Εβραίος Καμπιλή κρατά τους ανθρώπους «δεμένους με αλυσίδες», ενώ ο αφομοιωτικός Εβραίος Ελιγιά αντιπροτείνει «ένα σωτήριο σκόρπισμα» που θα τους βοηθήσει να αποτινάξουν το ζυγό, ώστε να οδηγηθούν στην οδό της ελευθερίας.⁸⁹

87 Δ. Δρόσος, Ημερίδα "Κατοχικά Γιάννενα", *Χρονικά*, τ.228, Ιούλιος-Αύγουστος 2010, σελ. 11.

88 Χατζής, ό.π., σελ. 52.

89 Χατζής, ό.π., σελ.53,66.

Κεφάλαιο 4

Ο πόλεμος του '40 και η ιταλική κατοχή στα Ιωάννινα

Η δικτατορία του Μεταξά είναι φιλική απέναντι στους Έλληνες Εβραίους. Λίγο μετά την κατάληψη της εξουσίας, τον Αύγουστο 1936, δηλώνει στην εφημερίδα *Πρωία* ότι εφόσον οι Εβραίοι αποδεικνύουν πως είναι πιστοί πολίτες της πατρίδος, απολαμβάνουν ισοπολιτείας όπως και οι άλλοι Έλληνες. Επίσης τονίζει πως στην Ελλάδα δεν υπάρχουν τάσεις αντισημιτισμού και όσοι θελήσουν να τις προωθήσουν θα είναι κακοί Έλληνες.⁹⁰ Το Σεπτέμβριο του 1936 με αφορμή τον άκρατο οικονομικό ανταγωνισμό μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη και τις συνακόλουθες αντισημιτικές βιαιοπραγίες, ο δικτάτορας ταξιδεύει στη Θεσσαλονίκη για να καθησυχάσει τους Εβραίους στις συναγωγές και να τους εκφράσει τη συμπάθειά του. Μεταξύ άλλων υπόσχεται απόλυτη προστασία και σειρά ευνοϊκότατων μέτρων υπέρ τους, όπως το χάρισμα πολλών εκατομμυρίων δραχμών σε φόρους που χρωστούσαν οι Εβραϊκές κοινότητες.⁹¹ Τους βεβαιώνει πως όσο ζει, θα έχουν τα ίδια δικαιώματα με όλα τα άλλα τέκνα της Ελλάδας. Είναι γεγονός πως, επί των ημερών του δικτατορικού καθεστώτος, οι Εβραίοι απολαμβάνουν απόλυτη ελευθερία και ειρηνική ζωή. Για το λόγο αυτό, εκατοντάδες καταδιωκόμενοι Εβραίοι από τη χιτλερική Γερμανία βρίσκουν καταφύγιο στην Ελλάδα.⁹²

Το 1939, λίγο πριν τον πόλεμο, ο Γερμανός περιηγητής Franz Spunda, αποσπάσματα από το βιβλίο του οποίου δημοσιεύει ο *Ηπειρωτικός Αγών* στις 25 Οκτωβρίου 2013, αναφέρει πως το Κάστρο κατοικείται από Εβραίους και

90 Α. Βελλιάδης *Μεταξάς – Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην μεταξική δικτατορία*, εκδ. Έναλιος, Αθήνα 2003, σελ. 46.

91 Μπερνάρ Πιερόν, *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα*, (1η γαλλική έκδοση το 1996), εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 243-257.

92 Φλάισερ, ό.π., σελ. 298.

Αλβανούς, ενώ τα σπίτια του βρίσκονται σε άθλια κατάσταση και πολλά είναι ακατοίκητα. Στο Ιτς-Καλέ βρίσκει το πρώην σεράι του Αλή Πασά να έχει μετατραπεί σε στρατιωτικό νοσοκομείο και το Φετιχέ τζαμί σε στρατιωτικό φαρμακείο.⁹³ Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονται και αποσπάσματα από το βιβλίο και ενός άλλου Γερμανού περιηγητή, του Erhart Kastner, ο οποίος ανέλαβε το 1942 να συγγράψει βιβλίο για τους στρατευμένους της Βέρμαχτ στην Ελλάδα. Αναφέρεται στους Εβραίους λέγοντας πως στην παλιά πόλη υπάρχει ένα πραγματικό γκέτο. Όσοι Χριστιανοί μένουν μέσα στο Κάστρο έχουν έναν άσπρο σταυρό βαμμένο με λαδομπογιά στην πόρτα τους. Παρατηρεί πως τα παράθυρα έχουν σιδεριές «σαν κλουβιά» και τα στενά δρομάκια που είναι «πραγματικά παζάρια» έχουν μαγαζιά και εργαστήρια κολλητά το ένα με το άλλο.⁹⁴ Μέχρι τον αφανισμό της κοινότητας, οι περιοχές της Μεγάλης Ρούγας (δηλαδή η σημερινή οδός Γιόσεφ Ελιγιά, άλλοτε Μαξ Νορντάου), το Κουρμανιό, η οδός Κουντουριώτη, η οδός Ανεξαρτησίας και η συνοικία Λειβαδιώτη από τη μια και η συνοικία εντός του Κάστρου από την άλλη, είναι όλος ο κόσμος της εβραϊκής κοινότητας, όπως αναφέρει στο βιβλίο της η Ευτυχία Νάχμαν *Γιάννενα-Ταξίδι στο παρελθόν*.⁹⁵ Από την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων αναδεικνύονται πολλές πνευματικές προσωπικότητες, πέραν του ποιητή Γιόζεφ Ελιγιά. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι Ραββίνοι και μελετητές της Βίβλου Σαμουήλ Δαβίδ και Αχάμ Νταβός. Επιπλέον, πολλά μέλη της κοινότητας συγκαταλέγονται στην εύπορη τάξη των Ιωαννίνων, όπως ο στρατιωτικός γιατρός Δαβιτζών Λεβή και ο Αβραάμ Γκανής που ζουν στα Ιωάννινα έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁹⁶

93 Γιώργος Βραζιτούλης, "Τα Γιάννενα του '30 και '40 μέσα από αφηγήσεις γερμανών περιηγητών", *Ηπειρωτικός Αγών*, 25/10/2013.

94 Βραζιτούλης, ό.π.

95 Νάχμαν, ό.π., σελ. 19-20.

96 *Νέοι στη δίνη της κατοχής*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο (Κ.Ι.Σ), Αθήνα, 2008, σελ. 98.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ιθύνοντες της εβραϊκής κοινότητας την περίοδο αυτή είναι η εξασφάλιση της επιβίωσης και η περίθαλψη σε ένα μεγάλο αριθμό άπορων Εβραίων. Για το λόγο αυτό συστήνονται επιτροπές συλλογής χρημάτων όπως το Bikour Holim (για την περίθαλψη ασθενών), το Tsedaka (για άμεση βοήθεια σε Ειδικές Ανάγκες) και το Misgav Ladah (για τη λειτουργία του Γηροκομείου).⁹⁷

Κατά τον πόλεμο του 1940 επιστρατεύονται 12.898 Έλληνες Εβραίοι, από τους οποίους οι 343 είναι αξιωματικοί και υπαξιωματικοί. Στελεχώνουν κυρίως τα 50^ο και 63^ο Συντάγματα πεζικού (τα επονομαζόμενα «συντάγματα Κοέν», λόγω της μεγάλης παρουσίας εβραίων της Θεσσαλονίκης, οι περισσότεροι με το επίθετο Κοέν). Τα θύματα του πολέμου ανέρχονται σε 513 νεκρούς και 3.743 τραυματίες, εκ των οποίων 1.412 ανάπηροι.⁹⁸

Στις ντόπιες γιαννιώτικες μονάδες που φεύγουν για το μέτωπο, όπως στο 15^ο Σύνταγμα πεζικού, που διακρίθηκε στη μάχη του Καλπακίου, συμμετέχουν και πολλοί Γιαννιωτοεβραίοι. Η εβραϊκή κοινότητα θρηνεί το θάνατο του συνταγματάρχη Μορδοχάι Φριζή, που τα τελευταία χρόνια είναι κάτοικος Ιωαννίνων και άλλων Γιαννιωτοεβραίων που χάνουν τη ζωή τους στα πεδία των μαχών, όπως οι στρατιώτες Ραφαήλ Χαχάμ (ημερ. θανάτου 5/11/1940), Ουριέλ Σολομών Νεγρίν, Μωϋσής Σιάμπος (ημερ. θανάτου 26/11/1940), Σιέμος Μποχώρ Αττάι (ημερ. θανάτου 11/1/1941), Ιεούδας Πιτσιρίλος (ημερ. θανάτου 4/2/1941) και Δαβίδ Νεγρίν (ημερ. θανάτου 13/2/1941)⁹⁹ ενώ αναλαμβάνει και την ταφή άλλων 11 Εβραίων στρατιωτών

97 Μάτσας Μ.Ν., ό.π., σελ. 21.

98 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 38-39. Ο Μικαέλ Μόλχο αναφέρει στο *In Memoriam* ότι από τους 550 ανάπηρους πολέμου της Θεσσαλονίκης, οι 186 ήταν εβραίοι – κυρίως από τα κρουαγήματα και τις κακουχίες στο αλβανικό μέτωπο.

99 Το *Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, Γ.Γ. Νέας Γενιάς, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 2007, σελ. 98 ; Ανώνυμος "Εβραίοι αξιωματικοί και οπλίτες" *Χρονικά*, τ. 128, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993, σελ. 9-13 ; Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 39.

από άλλα μέρη της Ελλάδας στο γιαννιώτικο εβραϊκό νεκροταφείο.¹⁰⁰ Στον κατάλογο των ηρώων γιαννιωτοεβραίων του Αλβανικού πολέμου συγκαταλέγονται επίσης ο συνταγματάρχης Ερρίκος Πεσή και οι αξιωματικοί Ιωσήφ Βαρούχ και Λέων Ντόστη που τραυματίζονται στο μέτωπο. Με την γερμανική κατοχή οι τραυματίες Εβραίοι συγκεντρώνονται από τα νοσοκομεία και μεταφέρονται στο στρατόπεδο Auschwitz II – Birkenau, παρά την έκκληση της Γενικής Συνομοσπονδίας Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου στις γερμανικές Αρχές να εξαιρεθούν του μέτρου όλοι οι τραυματίες Εβραίοι.¹⁰¹

Επιπλέον αξιοσημείωτη είναι η συμμετοχή του εβραίου τεχνίτη Σολωμού Μορδεχάι σε δολιοφθορές καταστροφής πολεμικού υλικού των Ιταλών, στις γραμμές του μετώπου, ύστερα από πρόσκληση που δέχεται από τον Ευ. Αβέρωφ, ο οποίος συμμετέχει σε οργάνωση που εφοδιάζεται από τους Άγγλους με εκρηκτικά, με σκοπό τη δολιοφθορά στα μετόπισθεν των Ιταλών. Ο Μορδεχάι, ο οποίος κατά τη γερμανική κατοχή εκτοπίζεται στο Auschwitz, είναι ένας από τους ελάχιστους που καταφέρνει να γυρίσει ζωντανός στα Ιωάννινα.¹⁰²

Τα πρώτα γερμανικά τανκς εισέρχονται στα Ιωάννινα στις 20 Απριλίου 1941 και όταν αποχωρούν η πόλη τίθεται υπό Ιταλική κατοχή, καθώς ολόκληρη η Ήπειρος ανήκει στην ζώνη κατοχής των Ιταλών, υπό την 11^η στρατιά με διοικητή το στρατηγό Carlo Geloso. Όταν οι ιταλικές δυνάμεις εγκαθίστανται στα Ιωάννινα, στο Κάστρο ζουν περίπου 500 οικογένειες με 1.950 Ρωμανιώτες Εβραίους. Οι περισσότερες οικογένειες θεωρούνται φτωχές και οι άντρες είναι έμποροι, πωλητές ή υπάλληλοι στα 70 εβραϊκά μαγαζιά της

100 Μάτσας, Μ. Ν. ,ό.π., σελ.23-24.

101 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 39.

102 Ευάγγελος Αβέρωφ, *Βραδυνή*, 23-10-1988.

πόλης που τα κατέχουν οι εύποροι Εβραίοι.¹⁰³ Πολλοί ηλικιωμένοι Εβραίοι ζουν με εμβάσματα συγγενών ή φιλανθρωπικών οργανώσεων από τις ΗΠΑ, μέχρι οι τελευταίες να εισέλθουν στον 2^ο παγκόσμιο πόλεμο.

Ο ιταλικός στρατός στρατοπεδεύει στο στρατόπεδο «Ακραίο», υπό τις διαταγές του στρατηγού Guido della Bonna, όπου και στήνει σκηνές, ενώ για τη διαμονή των αξιωματικών κατάσχονται σπίτια Γιαννιωτών, μέσα στα οποία συνυπάρχουν με τους Γιαννιώτες, οι οποίοι αν αρνηθούν παραπέμπονται στο στρατοδικείο με την κατηγορία «αντίσταση κατά των δυνάμεων κατοχής». Η ιταλική στρατιωτική διοίκηση εγκαθιστά στην Καπλάνειο Σχολή την έδρα της Ιταλικής Καραμπινιερίας και συνεργάζεται με την Ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Ιωαννίνων. Οι Ιταλοί έχουν επιλέξει το συγκεντρωτισμό των μονάδων τους σχεδόν σε όλα τα αστικά κέντρα, έτσι ώστε να αποφεύγουν εμπλοκές με τους αντάρτες και να κρατήσουν μια “εύελικτη άμυνα”. Στα κατοχικά Γιάννενα, οι Ιταλοί στρατιώτες ασχολούνται με άλλα θέματα εκτός του πολέμου. Ασχολούνται στις αγροτικές δουλειές, μάλιστα αμείβονται για τις υπηρεσίες που προσφέρουν στα χωράφια και ελπίζουν πως ο πόλεμος θα τελειώσει πολύ γρήγορα. Η μαρτυρία του Δημοσθένη Μουλιώτη στον Αλέκο Ράπτη, ο οποίος το 1941 είναι 19 χρονών, είναι χαρακτηριστική: «οι πιο πολλοί Ιταλοί στρατιώτες ήταν μπασμένοι στις αγροτικές δουλειές. Κατάγονταν από το Μιλάνο, Τορίνο, Γένοβα, Ρώμη, Σικελία και έδεναν 400 μπάλες την ημέρα, ενώ οι δικοί μας οι Έλληνες εργάτες έβγαζαν πάνω – κάτω 120 μπάλες. Δούλεψαν στον Βασίλη Κοτρώτσιο που μιλούσε και έγραφε ιταλικά και τους πλήρωνε κανονικά για να κόψουν και να δέσουν τα χορτάρια του. Αυτός είχε καμιά 300αριά στρέμματα από το «Κοτσαλί», δηλαδή από την περιοχή στο στρατόπεδο στον «Ακραίο», μέχρι

103Rae Dalven, *The Jews of Ioannina*, Πενσυλβάνια, 1990, σελ. 37.

κοντά στο σημερινό νοσοκομείο της Δουρούτης».¹⁰⁴ Η παραμονή των Ιταλών στρατιωτών στα κατοχικά Γιάννενα τους φέρνει σε επαφή με τις γειτονιές και τον απλό λαό. Μαρτυρίες γιαννιωτών αναφέρουν πως σε αρκετές περιπτώσεις οι ιταλοί στρατιώτες δίνουν τα ρούχα τους για πλύσιμο στις ντόπιες γυναίκες ενώ πολλές φορές τρώνε κιόλας μαζί με τις γιαννιώτικες οικογένειες.

Ο Ιταλός στρατιώτης Γκαλλεάνο Φόγκαρ, που υπηρετεί στα Ιωάννινα την περίοδο της κατοχής, αναφέρει σε συνέντευξή του στον Chistoph Schminck-Gustavus, συγγραφέα του βιβλίου *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Ιωάννινα-η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, ότι με τους Γιαννιώτες δεν είχε καμία επαφή. Η κατάσταση στην πόλη του φαινόταν καταθλιπτική και ότι οι πιτσιρικάδες στους δρόμους «κατασκοτώνονταν να καθαρίσουν τις μπότες μας, όντας αδύνατοι, με σκισμένα ρούχα και πεινασμένα μάτια. Ρωτούσαν συνέχεια «Manjaria? Manjaria?» έψαχναν δηλαδή για φαγητό. Δεν ήθελαν λεφτά, μόνο φαγητό». Στη συνέχεια αναφέρει τις συχνές κλοπές που γίνονταν στην κουζίνα του στρατοπέδου από στρατιώτες που έκλεβαν φαγητό για τις γυναίκες του οίκου ανοχής, που βρισκόταν κάτω στη λίμνη. «Οι Ελληνίδες δεν έπαιρναν λεφτά. Ήθελαν μόνο να φάνε».¹⁰⁵ Σε άλλο σημείο της συνέντευξης και στην ερώτηση για το αν γνώριζε κάτι για το αντάρτικο στην Ήπειρο, ο Φόγκαρ – ο οποίος παραμένει στα Ιωάννινα ως το Μάρτιο του 1942- απαντά πως δεν γνωρίζει τίποτα. Αναφέρει μόνο τη συνεργασία της ελληνικής αστυνομίας με τη διοίκηση της ιταλικής δύναμης κατοχής. Στις σκοπιές των Ιταλών, σημειώνει, πως δούλευαν και Έλληνες. «Στις περιπολίες των Ιταλών συμμετείχαν ένα υπαξιωματικός, ένας στρατιώτης και

104 Ράπτης, *Η Ιταλική κατοχή στα Γιάννενα 1941 – 1943*, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.agon.gr/news/121/ARTICLE/13921/2011-10-28.html>. Ανακτήθηκε την 31/8/2013.

105 C. Schminck – Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Ιωάννινα-η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008, σελ.164-166.

δύο Έλληνες αστυνομικοί, που όμως τις σφαίρες τις είχαν στην τσέπη τους και όχι στο όπλο τους. Τίποτα το αξιοσημείωτο δεν συνέβη ποτέ σε αυτές τις περιπολίες».¹⁰⁶

Όταν το καλοκαίρι του 1943, στα Γιάννενα εγκαθίσταται η 1^η ορεινή μεραρχία ορεινών καταδρομών «Εντελβάις» (Division «Edelweis»), ο γερμανός αξιωματικός ταγματάρχης Harald von Hirschfeld, που λειτουργεί ως σύνδεσμος με το 26^ο ιταλικό σώμα στρατού, αναφέρει πως κανένας από τους ιταλούς αξιωματικούς του Επιτελείου δεν έχει πολεμική εμπειρία· όλοι τους δεν έχουν πολεμήσει και εκπαιδευτεί εδώ και δύο χρόνια και ως εκ τούτου η ετοιμότητά τους για δράση είναι σχεδόν ανύπαρκτη και η στάση τους μοιρολατρική.¹⁰⁷

Από την άλλη πλευρά όμως αδιαμφισβήτητη είναι η τρομοκρατία στα Γιάννενα, τους μήνες που ακολουθούν την παραμονή του στρατιώτη Φόγκαρ, δηλαδή μετά τον Μάρτιο 1942. Καθημερινά, πλέον, στήνονται μπλόκα και γίνονται συλλήψεις. Η Καραμπινιερία διενεργεί συλλήψεις μέσα στην πόλη των Ιωαννίνων και τον Μάιο του '42 και τον Ιούνιο του '43. Δεν προχωρά όμως σε εκτελέσεις καθώς «η εκτέλεση θανατικών ποινών στα Ιωάννινα είναι ανεπιθύμητη από ιταλικής πλευράς για πολιτικούς λόγους».¹⁰⁸ Στις 18 Μαΐου του 1942 οι Ιταλοί συλλαμβάνουν μέσα την τάξη τους 10 μαθητές της 6^{ης} Γυμνασίου, οι οποίοι καταλήγουν όμηροι στην Ιταλία και τη Γερμανία. Τον Δεκέμβριο του 1942, οι ιταλικές και γερμανικές αρχές κατοχής, πραγματοποιούν δεκάδες συλλήψεις Ελλήνων αξιωματικών, με σκοπό να τους οδηγήσουν ως όμηρους στην Ιταλία (συνολικά συλλαμβάνονται 152 Έλληνες αξιωματικοί). Να αναφέρουμε, στο σημείο αυτό, ότι το καλοκαίρι του 1942 η Ανώτατη Διοίκηση της Βέρμαχτ, τοποθετεί ως Στρατιωτικό διοικητή Νοτίου Ελλάδος με έδρα την Αθήνα, τον στρατηγό Wilhem Speidel, ο οποίος

106 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 172-3.

107 Ράπτης, *Η Ιταλική κατοχή στα Γιάννενα 1941 – 1943*, ό.π.

108 Μάγερ, ό.π., σελ. 188.

συνεργάζεται με τον ανώτατο διοικητή της 11^{ης} ιταλικής στρατιάς, στρατηγό Carlo Geloso. Στα Ιωάννινα συλλαμβάνονται από τις ιταλικές αρχές κατοχής, οι πρώτοι γιαννιώτες αξιωματικοί του ελληνοϊταλικού πολέμου. Μεταξύ αυτών γνωστά είναι τα ονόματα του υπολοχαγού πεζικού Στύπα Γεώργιου και του υπολοχαγού Ζιώγα Ιωάννη (συνολικά από την Ήπειρο συλλαμβάνονται 18 αξιωματικοί). Στις 21 Ιανουαρίου του 1943, το μεταφοράς των ομήρων «η πόλη της Γένοβα», torpilίζεται από αγγλικό υποβρύχιο και βυθίζεται. Από τους 152 Έλληνες ομήρους που είχαν επιβιβαστεί χάνουν τη ζωή τους οι 71 (ανάμεσά τους 15 από τους 18 Ηπειρώτες).¹⁰⁹

Τον Απρίλιο 1943 έρχονται ξανά στα Ιωάννινα γερμανικά τανκς, τα οποία παραμένουν μόλις για είκοσι μέρες, όπου αποχωρούν και η πόλη ξανατίθεται υπό ιταλική κατοχή. Σύμφωνα με τη συγγραφέα –χρονικογράφο R. Dalven, όταν οι γερμανοί αποχωρούν προσωρινά τον Απρίλιο 1943, ο Πρόεδρος του εβραϊκού συμβουλίου Κοφίνα συμβουλεύει τους νέους να εγκαταλείψουν την πόλη, όσο είναι ακόμα εύκολο και να ενταχθούν στην αντίσταση.

Ο αναπληρωτής όμως Πρόεδρος, Σαμπεθαί Καμπιλή, με τον οποίο θα ασχοληθούμε εκτενέστερα, αντιτάσσεται αποφασιστικά και καταδικάζει οποιονδήποτε βγαίνει στο βουνό, ως αντάρτη κομμουνιστή.¹¹⁰ Πιστεύοντας στα λόγια της Βίβλου ότι «ο Κύριος θα πολεμήσει για αυτούς και αυτοί θα μείνουν ήσυχoi»¹¹¹, θεωρεί ότι ο διωγμός των Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη οφείλεται στη «θείκη οργή», καθώς δεν τηρούσαν την αργία του Σαββάτου και

109 Ράπτης, "1943: Το τραγικό ναυάγιο με τους Ηπειρώτες αξιωματικούς στην Αδριατική", εφημ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 27 Οκτωβρίου 2012.

110 Rae Dalven, "The Holocaust in Janina", *Journal of Modern Greek Studies*, τ.2 No 1, Μάιος 1984, σελ. 89.

111 Έξοδος (14:14): Adonai yila chem Lachem veastern harishoun (μτφ. ο Κύριος θα πολεμήσει για εμάς και εμείς θα μείνουμε ήσυχoi).

άλλους κανόνες της Τορά.¹¹² Ο αρχираββίνος της Αθήνας Ηλία Μπαρζελάι αναφέρει σε συνέντευξή του στην Dalven το 1947, πως είχε στείλει σε όλα τα εβραϊκά συμβούλια πόλεων που είχαν καταληφθεί από τους Ιταλούς, επείγον μήνυμα με τα ακριβή γεγονότα που συνέβησαν στους Εβραίους στην Θεσσαλονίκη, προτρέποντάς τους σε φυγή, όσο οι πόλεις τους βρίσκονταν ακόμη υπό ιταλική κατοχή.¹¹³ Ο γιαννιώτης Βίκτωρ Μπόρμπολης, ψάλτης στην συναγωγή των Αθηνών στέλνει κωδικοποιημένο μήνυμα στο Εβραϊκό συμβούλιο των Ιωαννίνων, λέγοντάς τους να φύγουν για την Αθήνα το συντομότερο. Επιπλέον ο Σιών Μπακόλα, ο γιαννιώτης αρχηγός της Ε.Ο.Ε. (Εθνική Οργάνωση Εβραίων) στην Αθήνα, ταξιδεύει στη γενέτειρά του για να πείσει τον Καμπιλή να βοηθήσει τους ομόθρησκούς τους να εγκαταλείψουν την πόλη όσο είναι καιρός· ο τελευταίος όμως χλευάζει τον Μπακόλα, λέγοντας του ότι «ήρθαν οι νεοσσοί να δώσουν συμβουλές στον κόκορα».¹¹⁴ Προφανώς τα μηνύματα αυτά δεν ανακοινώνονται ποτέ στους γιαννιωτοεβραίους.

Λίγο αργότερα, στις 28 Ιουλίου 1943 πραγματοποιείται η πρώτη σύλληψη από τους Γερμανούς. Συλλαμβάνονται τρεις γιαννιώτες εβραίοι έμποροι, οι Νισσήμ Μπατής, Ιωσήφ- Πέπο Μπατής και Ααρών Λεβής, με την κατηγορία ότι υποστηρίζουν συμμορίες ανταρτών και κατέχουν προπαγανδιστικό υλικό. Σε έρευνες στα σπίτια τους βρίσκονται αγγλικά φυλλάδια και ένα κάλεσμα του «εθνικού αντάρτικου αποσπάσματος Ηπείρου» που παρακινεί τους εβραίους, όπως και όλους τους υπόδουλους, βασανισμένους ανθρώπους να ενταχθούν στους κόλπους του. Επιπλέον, κατάσχονται 3.500 χρυσές λίρες, οι οποίες θεωρούνται ότι προορίζονταν για ανταλλαγή με ελληνικές δραχμές για λογαριασμό των ανταρτών. Αμέσως οι

112 Μάγερ, ό.π., σελ. 184.

113 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 89.

114 Ό.π., σελ. 89.

τρεις Εβραίοι καταδικάζονται σε θάνατο δια απαγχονισμού λόγω αντιστασιακής δράσης. Λόγω όμως, της προαναφερθείσας στάσης των Ιταλών που δεν επιθυμούν εκτελέσεις στα Ιωάννινα, οι μελλοθάνατοι μεταφέρονται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης «Πάυλος Μελάς» στη Θεσσαλονίκη και από κει στη Φλώρινα, όπου απαγχονίζονται στις 4 Οκτωβρίου 1943.¹¹⁵ Η Άρτεμις Μπατή – Μιρόν, κόρη της Ευτυχίας και του Ιωσήφ-Πέπο Μπατή, δίνει διαφορετική ημερομηνία θανάτου: «Ένα βράδυ, τον Ιούλιο του 1943, οι Γερμανοί πήραν τον Ιωσήφ Μπατή από το σπίτι του στα Ιωάννινα, με το πρόσχημα ότι αυτός είχε βοηθήσει τους αντάρτες για αντίσταση εναντίον των Ναζί. Μαζί με τον Ιωσήφ συλλαμβάνονται και ο φιλοξενούμενος της οικογένειας Ααρών Λεβί, κάτοικος Τρικάλων, και ο πεθερός του Ιωσήφ, Νισίμ Μπατής. Και οι τρεις κρατούνται αρχικά στα Ιωάννινα, και αργότερα στέλνονται ως πολιτικοί κρατούμενοι στις φυλακές «Παύλου Μελά» στη Θεσσαλονίκη. Στις αρχές Αυγούστου 1943, η ελληνική αντίσταση κοντά στην Φλώρινα δολοφόνησε έναν αξιωματικό των SS. Ως εκδίκηση για το θάνατό του, δεκαπέντε κρατούμενοι μεταφέρονται εκεί από τη φυλακή της Θεσσαλονίκης και εκτελούνται. Μεταξύ αυτών που μεταφέρονται είναι ο Ιωσήφ-Πέπο Μπατής, ο Νισίμ, Μπατής και ο Ααρών Λεβί. Πριν από την εκτέλεση ο Ιωσήφ-Πέπο αναγνώρισε έναν οδηγό ταξί, ο οποίος ήταν γνωστός από τα Ιωάννινα, και προσπάθησε να στείλει ένα μήνυμα με αυτόν στην οικογένειά του. Οι Γερμανοί πυροβόλησαν τον Πέπο αμέσως και το σώμα του πετάχτηκε σε μια άβυσσο και ποτέ δεν βρέθηκε. Οι άλλοι κρατούμενοι, μεταξύ των οποίων και ο Νισίμ Μπατής, οδηγήθηκαν στον τόπο όπου το σώμα του Γερμανού αξιωματικού είχε βρεθεί και

115 Μάγερ, ό.π., σελ. 188 ; Ε. Κουρμαντζή, «Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή», *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Η'(τ.15), Ιωάννινα, 2010, σελ. 62.

απαγχονίστηκαν εκεί, στις 9 Αυγούστου 1943».¹¹⁶ Το ίδιο επιβεβαιώνει και ο συγγραφέας Δήμος Βότσικας, ο οποίος αναφέρει πως ανάμεσα στους δεκαπέντε που απαγχονίζονται στις 9 Αυγούστου είναι οι Ηπειρώτες Νισίμ Μπατής, Γρηγόρης Τσίτσος από τη Χίνκα, και κάποιος Μπακόπουλος από τα Ιωάννινα.¹¹⁷

Κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής, ελάχιστοι Εβραίοι ανησυχούν και εγκαταλείπουν το Κάστρο είτε φεύγοντας στην Αθήνα, είτε βγαίνοντας στην Αντίσταση. Όπως αναφέρει ο Σαμουήλ Κοέν «όχι μόνο δεν μας πείραξαν οι Ιταλοί, αλλά συνεργαζόμασταν μαζί τους. Ήθελαν αυτοί λαχανικά ή φρούτα και μας έδιναν εμάς μακαρόνια, ζάχαρη ή ρύζι, ό,τι δεν υπήρχε δηλαδή».¹¹⁸ Η Ευτυχία Νάχμαν στο βιβλίο της *Γιάννενα, ταξίδι στο παρελθόν* γράφει πως αντίθετα με τους Γερμανούς οι «καημένοι οι Ιταλοί είναι χαρούμενοι, γΕ.Λ.Α.Στοί και δεν τρομάζουν κανέναν». Οι στρατιώτες μέσα στο Κάστρο τραγουδούν και παίζουν κιθάρα, σαν να πήγαν για τουρισμό στα Ιωάννινα, ενώ οι καραμπινιέροι φορούν αστεία καπέλα και φτερά.¹¹⁹

Οι Ιταλοί δίνουν άδειες σε όποιον Εβραίο της πόλης επιθυμεί να φύγει στην Αθήνα. Ενώ τέτοιες άδειες παίρνουν πολλοί, μόνο σαράντα ή πενήντα Εβραίοι εγκαταλείπουν τα Ιωάννινα και κρύβονται στην πρωτεύουσα. Ωστόσο, αρκετοί από αυτούς που φεύγουν επιστρέφουν στα Ιωάννινα, σκεπτόμενοι ότι είναι πιο ασφαλείς υπό την ιταλική κατοχή της γενέθλιας

116 Ανώνυμος, "Ένα κερύ στη μνήμη των Εβραίων της πόλης", *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ*, 10 Μαΐου 2012, σελ. 7. Η Άρτεμις Μπατή Μιρόν είναι επιζήσασσα του Άουσβιτς, που ζει σήμερα στο Ισραήλ, καταθέτει τη μαρτυρία της στα εργαστήρια του ερευνητικού κέντρου YAD VASEHM (Holocaust Memorial Authority), με αφορμή τη συμμετοχή της μαζί με άλλους 5 διασωθέντες στο άναμμα του πυρσού την ημέρα μνήμης του Ολοκαυτώματος στην Ιερουσαλήμ στις 18 Απριλίου 2012. Τον Ιανουάριο του 1945, η Άρτεμις Μπατή ακολούθησε την «πορεία θανάτου» από το Ravensbruck στο Malchow, όπου εργάστηκε σε στρατιωτικό εργοστάσιο. Στις αρχές Μαΐου του ίδιου έτους, οι Σύμμαχοι απελευθέρωσαν το Malchow και η Άρτεμις επέστρεψε στην Ελλάδα.

117 Βότσικας, *Στη Θύελλα*, ό.π., σελ. 110.

118 Νέοι στη δίνη της Κατοχής, ό.π., σελ. 104.

119 Νάχμαν, ό.π., σελ. 78.

πόλης τους, παρά υπό τη γερμανική κατοχή της Αθήνας.¹²⁰ Οι περισσότεροι είναι καθησυχασμένοι από τις διαβεβαιώσεις των Ιταλών ότι «δεν έχουν τίποτα να φοβηθούν».¹²¹

Οι Ιταλικές αρχές, μέχρι και την παράδοσή τους τον Σεπτέμβριο του 1943, αρνούνται να διευκολύνουν ή να επιτρέψουν απελάσεις Εβραίων από την δική τους ζώνη κατοχής. Ουσιαστικά παρεμποδίζουν τις φυλετικές διώξεις και δεν εφαρμόζουν τα «Judenmaßnahmen» - τα μέτρα εναντίον των Εβραίων. Κατά την πίεση που δέχονται οι Ιταλοί από τους Γερμανούς για να εκτοπίσουν τους Εβραίους, ο Ιταλός πληρεξούσιος για την Ελλάδα απαντά πως κάτι τέτοιο θα επηρέαζε την στάση των Εβραίων στη ζώνη της Μεσογείου και συγκεκριμένα στην Τύνιδα. Ως εκ τούτου προτιμά τα μέτρα εναντίον των Εβραίων να αναβληθούν.¹²² Μάλιστα λίγους μήνες πριν τη συνθηκολόγηση των Ιταλών ο Ιταλός διοικητής υπόσχεται στον αναπληρωτή Πρόεδρο της εβραϊκής κοινότητας Καμπιλή, την ακεραιότητα των Εβραίων.¹²³

Γενικότερα να σημειωθεί ότι ενώ ο Χίτλερ σε όλες τις κατεχόμενες χώρες είναι αμείλικτος ως προς την εφαρμογή των αντιεβραϊκών μέτρων, δείχνει σχεδόν αδιάφορος για τη διαλλακτικότητα του Μουσολίνι ως προς το θέμα αυτό. Μετέπειτα ιστορικοί υποστηρίζουν πως η ανοχή του Χίτλερ απέναντι στην ιταλική πολιτική στους Εβραίους οφείλεται στο φόβο του για το ανάθεμα του Πάπα Πίου 12^{ου} και όχι στη φιλία του προς τον Μουσολίνι.¹²⁴ Να αναφέρουμε εδώ την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στο γερμανικό ολοκληρωτισμό και τον ιταλικό φασισμό: ο τελευταίος δεν έχει ρατσιστική

120 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 88.

121 Ευθυμίου, ό.π.,

122 Γ. Ετμεκτσόγλου, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων* στο «Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Β' παγκόσμιος πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή 1940-45», Χατζηιωσήφ Χρ.& Παπαστράτης Πρ. (επιμ.), τ. Γ', Μέρος 1ο, σελ. 181. Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

123 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 39.

124 Π. Ενεπεκίδης, *Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1969, σελ. 57.

βάση. Παρόλο που μετά το 1936 και το σχηματισμό του Άξονα, ο Μουσολίνι εκδίδει αντιεβραϊκά διατάγματα, εντούτοις η «φυλή» δεν αποτελεί κεντρικό θεωρητικό στήριγμα του ιταλικού φασισμού, σε αντίθεση με το γερμανικό εθνικοσοσιαλισμό.

Σε κάθε περίπτωση οι Ιταλοί είτε ως σύμμαχοι των Γερμανών είτε ως αντίπαλοι αργότερα, προβαίνουν σε κινήσεις που προστατεύουν τους Εβραίους. Για παράδειγμα λίγο πριν αρχίσουν τα αντιεβραϊκά μέτρα των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη, οι πλούσιοι Εβραίοι της πόλης ζητούν άσυλο στην ιταλοκρατούμενη Ελλάδα, απ' όπου και διασώζονται. Ο αρμόδιος για εβραϊκά θέματα της Βιχελμστράσε Λούτερ (Γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών) διαμαρτύρεται τον Οκτώβριο 1942 ότι οι εκδοθέντες κανονισμοί του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας «αναγκάζουν» πολλούς πλούσιους Εβραίους της Θεσσαλονίκης να καταφύγουν σε Ιταλοκρατούμενες περιοχές της Ελλάδος. Τον Μάρτιο 1943 άνωθεν εντολή απαιτεί από τον Λούτερ οι εγγεγραμμένοι στο ιταλικό προξενείο Εβραίοι της Θεσσαλονίκης να μην αναγνωρίζονται ως Ιταλοί υπήκοοι με πλήρη δικαιώματα, διότι «εντός ολίγων εβδομάδων πρόκειται να αρχίσουν οι εκτοπίσεις». Παρ' όλ' αυτά οι Γερμανοί δεν καταφέρνουν να εκτοπίσουν Εβραίους Ιταλούς υπηκόους ή απλώς Εβραίους υπό ιταλική προστασία. Με αυτόν τον τρόπο 551 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης εξαιρούνται του πρώτου κύματος εκτοπισμού. Η πολιτική των Ιταλών, κατά την οποία επιλέγουν Εβραίους από τα γκέτο και τους σώζουν, συνεχίζεται με επιτυχία ως την ημέρα της συνθηκολόγησής τους, στις 9 Σεπτεμβρίου 1943.¹²⁵

125 Ενεπεκίδης, *Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944*, ό.π., σελ. 58.

Κεφάλαιο 5

Η γερμανική κατοχή στα Ιωάννινα και ο εκτοπισμός

5.1 Χρονικό των σχέσεων των Γερμανών με την εβραϊκή κοινότητα.

Το Μάρτιο του 1944 η R.SH.A, η Κεντρική Υπηρεσία Ασφαλείας του Ράιχ, με επικεφαλής τον Reinhard Heydrich, διατάσσει μια ακαριαία επιχείρηση σύλληψης όλων των Εβραίων που ζουν στην ιταλική ζώνη κατοχής.¹²⁶ Ήδη από το 1938 η Γερμανική Πρεσβεία στην Αθήνα ενημερώνει τις μετέπειτα ενοποιημένες, στην R.SH.A, Υπηρεσίες Ασφαλείας της Γερμανίας, για τις υφιστάμενες Εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα και τον Μάρτιο του 1943 ο καταδιωκτικός μηχανισμός της R.SH.A συλλαμβάνει και εκτοπίζει τον Εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης και ολόκληρης της Βορείου Ελλάδος.

Με την άφιξη του επιτελείου του 22ου Ορεινού Σώματος Στρατού το Σεπτέμβριο του 1943 στα Ιωάννινα, η κατάσταση του εβραϊκού πληθυσμού των Ιωαννίνων αλλάζει δραματικά. Αν και οι Γερμανοί αρχικά πληροφορούν τα μέλη των κοινοτήτων ότι τα Ιωάννινα δε θα έχουν την τύχη της Θεσσαλονίκης, γιατί οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, ως χρήστες της ελληνικής γλώσσας, δεν συνδέονται με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης που μιλούν τη γλώσσα Λαντίνο (την ισπανογενή γλώσσα των σεφαραδιτών), βασικό χαρακτηριστικό της περιόδου της ναζιστικής κατοχής στα Ιωάννινα, είναι ο ολοκληρωτικός αφανισμός της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Τον Ιανουάριο του

126 RSHA = Reichssicherheitshauptamt = Κεντρική Υπηρεσία Ασφαλείας του Ράιχ που ιδρύθηκε το 1939. Η υπηρεσία αυτή προέρχεται από τη συγχώνευση της Μυστικής Πολιτικής Αστυνομίας (Gestapo) και της Μυστικής Υπηρεσίας Ασφαλείας (SiPo/S.D.). Η RSHA θέτει σε λειτουργία στην Ελλάδα 2 γραφεία της SiPo/S.D. σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη ενώ από τον γερμανικό στρατό (Wehrmacht) λειτουργεί η Στρατιωτική Αντικατασκοπία (Abwehr) σε παράλληλη συνεργασία με την Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία (G.F.P.). Στα Ιωάννινα η Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία είναι η G.F.P 621.

1944 οι Γερμανοί, ως πρώτη αναγκαστική φορολογία απαιτούν και λαμβάνουν από τους Εβραίους 300 κρεβάτια για τις ανάγκες του νεοϊδρυθέντος γερμανικού στρατιωτικού νοσοκομείου.¹²⁷ Επιπλέον ξεκινούν τη λεπτομερή καταγραφή του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης επιτάσσοντας, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, το Εβραϊκό Γηροκομείο, το οποίο μετατρέπουν σε γραφείο καταγραφής.

Επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας είναι ένα πενταμελές συμβούλιο με πρόεδρο τον γιατρό Μωυσή Κοφινά, αλλά «φυσικός» ηγέτης της κοινότητας είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, ο αναπληρωτής πρόεδρος Σαμπεθαί Καμπιλή, υφασματοποιός και για τους Εβραίους ο «καλύτερος εκπρόσωπος των συμφερόντων της κοινότητας απέναντι στις ελληνικές αρχές».¹²⁸ Ο Καμπιλή διευθύνει δύο βιοτεχνίες και τα μαντίλια που παράγει εξάγονται στην Ιταλία και την Αγγλία. Μιλάει εβραϊκά, αραμαϊκά και άλλες ξένες γλώσσες ενώ διδάσκει και εβραϊκό δίκαιο. Η βαθιά του πίστη και η επαγγελματική του επιτυχία τον κάνουν «φυσικό ηγέτη» της γιαννιώτικης εβραϊκής κοινότητας. Συνδέεται με στενή φιλία με τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, με τον οποίο μοιράζεται τον ίδιο «φόβο απέναντι στον ένα και μοναδικό Θεό».¹²⁹ Η εμμονή του δογματικού Καμπιλή στη συνέχιση και συσπείρωση των εβραϊκών παραδόσεων που δεν συνάδουν με τη διαφυγή, ωθεί πολλούς μελετητές στο να του «χρεώσουν» το ξεκλήρισμα ολόκληρης της κοινότητας από τους Γερμανούς. Ολόκληρη η κοινότητα ακολουθεί μοιρολατρικά τις απόψεις του Καμπιλή, ο οποίος είναι βέβαιος πως μπορούσε να εξαγοράσει τους Γερμανούς, εκπληρώνοντας κάθε επιθυμία τους αρκεί να έσωζε τους ομόθρησκούς του. Ο Μωυσής (Σιέμος) Ελιάσαφ, συνεργάτης του Καμπιλή, αναφέρει στην ιστορικό Ελένη Κουρμαντζή το 1992, ότι με την άφιξη της 1^{ης}

127 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 288.

128 Μάγερ, ό.π., σελ. 185.

129 Μάγερ, ό.π., σελ.185.

ορεινής Μεραρχίας ορεινών Καταδρομών «Edelweiss»,¹³⁰ ο Καμπιλή, μετά από συζητήσεις εντός του υφασματοπωλείου του με τον στρατηγό Walter Stettner (διοικητή της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, γνωστής και ως «ματωμένο Εντελβάις»), ζητά από όλους τους οικογενειάρχες Εβραίους να υπακούν πιστά τις επιταγές των Γερμανών. Ο Stettner τον διαβεβαιώνει ότι οι Γερμανοί δεν θα παρενοχλήσουν τους Εβραίους. Η ακριβής μαρτυρία του έχει ως εξής: «την πρώτη μέρα που έφτασαν οι γερμανοί στα Γιάννενα, επισκέφτηκε ένας αξιωματικός των SS το κατάστημα του Καμπιλή. Μαζί του ήταν και ένας έλληνας λοχίας και ένας βλάχος. Εγώ ήμουν στο μαγαζί καθότι ήμουν συνέταιρος του Καμπιλή. Ο γερμανός ήρθε συστημένος γιατί ήθελε να ψυχολογήσει ο ίδιος τον Καμπιλή και να δει κατά πόσο μπορούσαν να τον δελεάσουν. Αφού συζήτησαν μεταξύ τους, ο βλάχος ζήτησε από εμένα δύο κοστούμια, υποσχόμενος πως αν «μυριστεί» κάτι σε βάρος των εβραίων, ο ίδιος θα ειδοποιούσε. Εγώ την μεθεπόμενη μέρα έφυγα για την Αθήνα, από φόβο, και έστειλα στον βλάχο τα δύο κοστούμια».¹³¹

Ο Βασίλης Γαβριηλίδης, ένας Εβραίος δικηγόρος από την Αθήνα, σε συνέντευξή του το 1947, αναφέρει πως ο Καμπιλή χρησιμοποιεί ακόμα και την προσωπική του περιουσία για να εξασφαλίσει την ασφάλεια των Γιαννιωτοεβραίων. Συγκεκριμένα στέλνει έναν ανιψιό του στην Αθήνα προκειμένου να φορτώσει σε φορτηγό όλα τα εμπορεύματα που διατηρούσε ο ίδιος σε μια αποθήκη εκεί. Δυστυχώς όμως κατά την επιστροφή του ανιψιού στα Γιάννενα, στο Αγρίνιο οι Γερμανοί κατάσχουν το φορτηγό και σκοτώνουν το νεαρό άνδρα.¹³²

130 Η μετακίνηση της 1ης Ορεινής Μεραρχίας στην Ήπειρο τον Ιούλιο του 1943, με σκοπό την πάταξη των αντιστασιακών οργανώσεων σημάνει την έναρξη της γερμανικής κατοχής στην Ήπειρο.

131 Κουρμαντζή, "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", ό.π., σελ. 61.

132 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 92.

Υπεύθυνος για τις σχέσεις της εβραϊκής κοινότητας είναι ο αξιωματικός Karl –Heinz Rothfuchs (Καρλ-Χάιντς Ρότφουξ) του γραφείου Ic της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας. Αν και είναι μόνο υπολοχαγός, από την άφιξή του στα Ιωάννινα τον Ιούλιο του 1943 και μέχρι την άφιξη του επιτελείου του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού στις 10 Σεπτεμβρίου, ελέγχει απόλυτα όλες τις δημόσιες αρχές της πόλης. Μέχρι την αποχώρηση της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας το Νοέμβριο του 1943, στον Rothfuchs υπάγεται ακόμα και η GFP. Ο Wilhelm Pranz, ένας από τους 8 άνδρες της ομάδας 621 της GFP Ιωαννίνων, δηλώνει στις ανακρίσεις το 1966 πως όλοι ουσιαστικά υπάγονταν στο Γραφείο Ic του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού. Από την GFP της Θεσσαλονίκης έπαιρναν μόνο υπηρεσιακές διαταγές.¹³³ Ο Rothfuchs ουσιαστικά έχει τον πλήρη έλεγχο των Εβραίων της πόλης. Σύμφωνα με την Dalven, η τακτική του είναι να τους χρησιμοποιεί, προκειμένου να αντλεί πληροφορίες για τη δύναμη και τους στόχους των εχθρικών αντιστασιακών δυνάμεων. Με τη συνεργασία του Καμπιλή, στέλνει Εβραίους εμπόρους να περιφέρονται στην ύπαιθρο με ένα «σάκο αλάτι», και όταν αυτοί επιστρέφουν μετά από μια εβδομάδα, του μεταφέρουν την ακριβή εικόνα των όσων αντιλαμβάνονταν για τον εχθρό. Κατά την Dalven, «δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η συνεργασία του Καμπιλή μπορεί να ερμηνευτεί και ως δωσιλογισμός».¹³⁴

Ο Rothfuchs διαβεβαιώνει την κοινότητα μέσω του Καμπιλή, που τον επισκέπτεται συχνά στο γραφείο του, πως θα συνέχιζε να παρέχει προστασία στους Εβραίους και θα συνηγορούσε υπέρ τους, όσο καιρό θα παρέμενε στα Ιωάννινα.¹³⁵ Ίσως γι' αυτό ο Καμπιλή υποτιμά την ανακοίνωση που τοιχοκολλείται στα Ιωάννινα τον Οκτώβριο 1943, σχετικά με τον εβραϊκό

133 Μάγερ, ό.π., σελ. 184.

134 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 46.

135 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 46.

πληθυσμό και που διατάσσει τη λήψη των πρώτων μέτρων καταπίεσής του.¹³⁶ Μεταξύ άλλων στην ανακοίνωση αναφέρεται η υποχρεωτική εγγραφή στα μητρώα του δημοτικού γραφείου, αλλιώς “θα τουφεκίζονται”, η υποχρέωση όλων των αρρένων Εβραίων να παρουσιάζονται κάθε Παρασκευή στο γραφείο της κοινότητας προκειμένου να «δίνουν το παρών», ενώ δεν υπάρχει εντολή να φέρουν το αστέρι του Δαβίδ, σε αντίθεση με άλλες πόλεις.¹³⁷ Η ανακοίνωση των Ιωαννίνων φέρει την υπογραφή ενός λοχαγού του τοπικού Διοικητηρίου 1032 στα Ιωάννινα και του ανώτερου διοικητή των SS και της Αστυνομίας στρατηγό Jurgen Stroop.¹³⁸ Ο συνεργάτης του Rothfuchs, Gerhard Locher, σε ένορκες δηλώσεις του το 1947, καταθέτει ότι το 1943 «ένας ειδικός απεσταλμένος των SS από την Αθήνα» δίνει την εντολή να τοιχοκολληθούν στα Ιωάννινα ανακοινώσεις «που συνεπάγονται σημαντικούς περιορισμούς στη ζωή του πανικόβλητου εβραϊκού πληθυσμού».¹³⁹ Οι διοικούντες της Κοινότητας ζητούν πληροφορίες από την Κομμαντατούρ. Οι Γερμανοί διαβεβαιώνουν πως το μέτρο αυτό είναι μια απαράδεκτη υπέρβαση και μάλιστα επιπλήττουν τον Δήμαρχο δημόσια για την τοιχοκόλληση της διαταγής. Διακηρύσσουν ότι οι Εβραίοι των Ιωαννίνων δεν πρόκειται να πληγούν από τους ρατσιστικούς νόμους. Είναι προφανές ότι οι Γερμανοί δεν θέλουν να προκαλέσουν δυσπιστία στους Εβραίους και επιθυμούν να τους συγκρατήσουν στις εστίες τους, μέχρι τον επερχόμενο μαζικό εκτοπισμό τους.¹⁴⁰ Ελάχιστες είναι οι οικογένειες Εβραίων που θορυβούνται από την

136 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 46.

137 Μάγερ, ό.π., σελ. 187-188.

138 Ο Stroop τον Απρίλιο 1943 καταστέλλει στην εξέγερση στο γκέτο της Βαρσοβίας. Στις 21 Μαρτίου 1947 καταδικάζεται από Αμερικάνικο στρατοδικείο στο Νταχάου, σε θάνατο για την εκτέλεση αιχμαλώτων πολέμου.

139 Μάγερ, ό.π., σελ. 186.

140 Μιχαήλ Μόλχο & Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam: Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι* (μετάφραση: Γιώργος Ζωγραφάκης), Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1974 [α' έκδοση: Molho Michael & Joseph Nehama, *In memoriam: hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, Θεσσαλονίκη, Νικολαΐδης 1948]. σελ. 236-8.

ανακοίνωση αυτή και αποφασίζουν να μην καταγραφούν και να φύγουν απ' τα Ιωάννινα για άλλες πόλεις. Ελάχιστοι συνειδητοποιούν τον κίνδυνο και υποψιάζονται ότι μπορεί να έχουν την ίδια μοίρα με τους ομόθρησκούς τους που εκτοπίζονται σε άλλες κατακτημένες χώρες από τους Γερμανούς. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας της Ευτυχίας Νάχμαν που αποφασίζει να φύγει για την Αθήνα αμέσως μετά την συνθηκολόγηση των Ιταλών το 1943, με άλλο όνομα, προκειμένου να κρυφτεί σε συγγενικό σπίτι.¹⁴¹ Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε κι άλλα ονόματα Γιαννωτοεβραίων που εγκαταλείπουν τα Ιωάννινα, το καλοκαίρι 1943, προς διάφορες κατευθύνσεις και κατόπιν είτε εισέρχονται στην αντίσταση, είτε μεταναστεύουν οριστικά: ο Γιακώβ Βεχορόπουλος κρύβεται στην Αθήνα σε φιλικό σπίτι και από εκεί συμμετέχει στην αντίσταση με τις δυνάμεις του ΕΑΜ/Ε.Λ.Α.Σ. Κατόπιν μεταναστεύει στην Παλαιστίνη το 1945. Ομοίως ο Ζωζέφ Εζρά που φεύγει στη Σάμο, με πλαστά στοιχεία, και από εκεί μεταβαίνει στην Τουρκία και μετά στην Παλαιστίνη, η Νίνα Κοέν που διαφεύγει στο Trevllazer της Αλβανίας και μεταπολεμικά εγκαθίσταται στις ΗΠΑ, ο Ντάβιντ Κοέν που επίσης διαφεύγει στο Trevllazer, κατόπιν επιστρέφει στην Ελλάδα και τελικά μεταναστεύει στις ΗΠΑ, ο Νισσήμ Κοέν που καταφεύγει στην Αθήνα και μετά εντάσσεται στον Ε.Λ.Α.Σ στην Στερεά Ελλάδα, ο Σόλομων Κοέν που διαφεύγει στο Αγρίνιο και από κει εισέρχεται στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ, την ιστορία του οποίου θα αναλύσουμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο, ο Σαμπετάι Λεβή που αποκρύπτει την ταυτότητά του και διαφεύγει στην Στερεά Ελλάδα, ο Μεναχέμ Μορδεχάι που κρύβεται στην Αθήνα και μετά την απελευθέρωση μεταβαίνει στην

141 Νάχμαν, ό.π., σελ.96-98. Ο πατέρας της Μωϋσής Ναχμίας ονομάζεται Βασίλης Οικονομίδης, η μητέρα της Άννα Οικονομίδου και εκείνη Ευτυχία Οικονομίδου; Εικόνα 1.

Παλαιστίνη, η Νίνα Νταβίντ που επίσης κρύβεται σε σπίτι στο Αδράνιον, η Αστρο-Μπέκη Χατζή που και αυτή κρύβεται σε σπίτι στην Αθήνα.¹⁴²

Προειδοποιητικά σημάδια για τον επερχόμενο εκτοπισμό των Γιαννωτοεβραίων, πέραν της σύλληψης των τριών Εβραίων που απαγχονίζονται στη Φλώρινα, όπως αναφέρθηκε, εμφανίζονται στις 20 Αυγούστου 1943, όταν οι Γερμανοί περικυκλώνουν την εβραϊκή συνοικία έξω από το Κάστρο και συλλαμβάνουν δύο άνδρες: τον Ισαάκ Λαγαρή και το γαμπρό του Χαΐμ Λεβή, οι οποίοι αφού ανακρίνονται για 2 ώρες, αφήνονται ελεύθεροι. Κατόπιν ο Λαγαρής, φοβούμενος τί θα συμβεί, φυγαδεύει τα παιδιά του και άλλα τρία ανδρόγυνα στην Αθήνα, με άδειες διέλευσης από τους Ιταλούς, που ήταν ακόμα η κατοχική δύναμη στα Ιωάννινα.¹⁴³ Σε αντίθεση με τον Λαγαρή, άλλες οικογένειες εφησυχάζουν τόσο, ώστε γράφουν σε φίλους και συγγενείς τους που έχουν κρυφτεί στην Αθήνα ότι μπορούν άνετα να επιστρέψουν στα Ιωάννινα.¹⁴⁴

Στις 23 Φεβρουαρίου 1944 το 22^ο ορεινό σώμα στρατού διεξάγει επιχείρηση εναντίον των κομμουνιστικών στοιχείων των Ιωαννίνων, με στόχο της επιχείρησης την λαθραία διακίνηση παραπλανητικού ειδησεογραφικού υλικού του εχθρού στην πόλη. Το μπλόκο οδηγεί στη σύλληψη 108 ατόμων, μεταξύ αυτών του Προέδρου της εβραϊκής κοινότητας Κοφινά και άλλων τριών μελών, οι οποίοι μεταφέρονται στα κρατητήρια της Ζωσιμαίας Σχολής, όπου βρίσκεται το γενικό επιτελείο της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας. Η ανάκριση κρατάει ως

142 Ανώνυμος, ερευνητικό πρόγραμμα «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960): Η εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικοακουστικές μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://gjst.ha.uth.gr/el/theproject.php>. Ανακτήθηκε την 25η/6/2013.

143 Συνέντευξη του Ηλία Λαγαρή στην R. Dalven στα Ιωάννινα το 1947 στο Dalven, R. *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 41. Εγγονός του Ισαάκ Λαγαρή είναι ο σημερινός πρόεδρος της Ισραηλίτικης Κοινότητας Ιωαννίνων, Μωυσής Ελισάφ, ο οποίος είναι αγέννητος τη χρονιά του εκτοπισμού. Οι γονείς του αφού φυγαδεύτηκαν από αντάρτικες ομάδες στην Παλαιστίνη και επέστρεψαν στα Ιωάννινα μετά τον πόλεμο. Ο παππούς του Ισαάκ Λαγαρής εξοντώθηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

144 Ch. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 233.

τις 3 Μαρτίου, όποτε και οι ανακριτές αρχίζουν να έχουν «βάσιμες αμφιβολίες» για την εγκυρότητα των πληροφοριών που έλαβαν από τους πράκτορές τους. Διαπιστώνεται τελικά ότι το 75% των συλληφθέντων έχει πέσει θύμα ψευδών πληροφοριών. Τελικά κρατούνται οι τέσσερις Εβραίοι και άλλοι 23 κάτοικοι των Ιωαννίνων, ενώ οι υπόλοιποι αφήνονται ελεύθεροι. Οι ψευδείς αυτές πληροφορίες είχαν δοθεί, σύμφωνα με τους Γερμανούς, από εβραίους «ανθρώπους εμπιστοσύνης» των αρχών Κατοχής και αποτελούν μια πρόφαση για τον «αποκεφαλισμό» της Ισραηλιτικής Κοινότητας. Η ενοχοποίηση διακεκριμένων εβραίων προσωπικοτήτων, για διοχέτευση λαθραίων ψευδών κατηγοριών για τη σύλληψη αριστερών Γιαννιωτών, αποτελεί επινόηση των μυστικών αστυνομικών υπηρεσιών για τη σύλληψη και εξόντωση των Εβραίων της πόλης.¹⁴⁵ Στις 5 Μαρτίου οι 4 Εβραίοι κρατούμενοι παραδίδονται στην «Υπηρεσία συγκέντρωσης αιχμαλώτων» με τη σημείωση «για πλήρη εξουδετέρωση ή ειδική μεταχείριση». Την επόμενη μέρα η υπόθεση παραπέμπεται στο Γερμανό στρατιωτικό διοικητή Νοτίου Ελλάδος Wilhem Speidel με τη διαβίβαση ότι «πρόκειται για κομμουνιστικά στοιχεία» και ότι η παραμονή των 4 Εβραίων αλλά και των χριστιανών σε στρατόπεδο συγκέντρωσης θεωρείται απαραίτητη μέχρι το τέλος του πολέμου». ¹⁴⁶ Στις 9 Μαρτίου, οι Έλληνες χριστιανοί μεταφέρονται στη Θεσσαλονίκη και από εκεί καταλήγουν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Έμπενζε, ένα παράρτημα του Μαουτχάουζεν, στην Αυστρία, όπως πληροφορεί τον Χ.Φ. Μάγερ, ο ερευνητής Αλέκος Ράπτης.¹⁴⁷ Οι συλληφθέντες Εβραίοι κρατούνται στις φυλακές μέχρι και

145 Κώστας Φώτου "Το μπλόκο της 23ης Φεβρουαρίου 1944", *Ηπειρωτικός Αγών*, 19 Απριλίου 1995, σελ.8-9. Ο Φώτου παρουσίασε έγγραφο της γερμανικής Υπηρεσίας Αντικατασκοπείας Ιωαννίνων, στο οποίο αναφέρεται κάποιος πληροφοριοδότης, ο Vaumann 34, δηλαδή ο έμπιστος 34, τον οποίο οι δυνάμεις κατοχής διέθεταν και μάλιστα είχαν συγκροτήσει και χρησιμοποιούσαν ένα ευρύ δίκτυο ελλήνων καταδοτών.

146 Μάγερ, ό.π.,σελ.190.

147 Μάγερ, ό.π.,σελ.190.

την ημέρα του μαζικού εκτοπισμού στις 25 Μαρτίου 1944.¹⁴⁸ Συγκεκριμένα μεταφέρονται στο νησί της λίμνης για δύο ημέρες και δύο νύχτες στο υπόγειο του κατασχεμένου σπιτιού του γιαννιώτη Λάππα. Μάλιστα το επόμενο πρωί βλέπουν από το παράθυρο του υπογείου τον πορθμέα του νησιού, κύριο Διαμαντή και του ζητούν να ειδοποιήσει τους δικούς τους ότι είναι φυλακισμένοι στο νησί. Το συμβάν όμως γίνεται αντιληπτό από τον Γερμανό φρουρό, ο οποίος συλλαμβάνει τον Διαμαντή και τον οδηγεί και αυτόν στο υπόγειο, προκειμένου να μην μιλήσει σε κανέναν.¹⁴⁹ Μετά μεταφέρονται στο γενικό επιτελείο των Γερμανών, στη Ζωσιμαία Σχολή, όπου και παραμένουν φυλακισμένοι σε ένα κελί χωρίς παράθυρα για δύο εβδομάδες. Στη συνέχεια τοποθετούνται μαζί με άλλους πενήντα κρατούμενους σε μια μεγάλη αίθουσα, μέχρι την ημέρα του μαζικού εκτοπισμού.¹⁵⁰ Κι ενώ έχουν συλληφθεί τα 4 από τα 5 μέλη του εβραϊκού συμβουλίου, ο Καμπιλή παραμένει ασύλληπτος, προφανώς γιατί ακόμα εξυπηρετεί τα συμφέροντα των Γερμανών, που δεν είναι άλλα από τη συγκέντρωση αγαθών και χρημάτων που παραδίδει η εβραϊκή κοινότητα, όπως αναφέρει η Dalven.¹⁵¹ Συγκεκριμένα όταν ο ίδιος πηγαίνει στη Ζωσιμαία Σχολή για να δει πώς μπορεί να προστατεύσει τους ομόθρησκούς του, οι Γερμανοί τον διαβεβαιώνουν ότι η ελευθερία της Κοινότητας έχει ως προϋπόθεση την παράδοση στους Γερμανούς χρηματικών ποσών και περιουσιών. Κατόπιν, ο Καμπιλή στην επόμενη λειτουργία του Σαββάτου παρακαλεί όλους τους νέους να παρευρεθούν την επομένη μέρα στη συναγωγή. Περίπου διακόσιοι πενήντα νεαροί Εβραίοι παρίστανται τελικά για να πληροφορηθούν από τον Καμπιλή ότι πρέπει να συστήσουν δύο επιτροπές περισυλλογής χρημάτων και πολύτιμων

148 Μάγερ, ό.π.,σελ. 191.

149 Μαρτυρία Ιωάννη Νέου στον Ch. Schminck – Gustavus, στο Ch. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 220.

150 Μαρτυρία του μοναδικού επιζήσαντος μέλους του εβραϊκού συμβουλίου, Ερρίκου Λεβί, στην R. Dalven, στο Εβραϊκό Κέντρο Αθηνών το 1964 & συνέντευξη Ερρίκου Λεβί στην Ε. Κουρμαντζή το 1997, Κουρμαντζή, «Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή», ό.π., σελ. 68.

151 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 43.

αντικειμένων για τους Γερμανούς, προκειμένου «να μαλακώσουν οι καρδιές τους και να μην μας πειράξουν», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε συνέντευξή του στη Rae Dalven ο Ουριέλ Γκερσόν (επιζών του Άουσβιτς) το 1947.¹⁵² Το επόμενο που κάνει ο Καμπιλή είναι να επισκεφτεί και να πείσει τους γονείς των 22 νεαρών Εβραίων που είχαν ήδη βγει στην Αντίσταση, στις δυνάμεις του Ζέρβα, να επιστρέψουν.¹⁵³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση των Μωυσή Μιγιωνή, Έμπη (Αβραάμ) Σβώλη και Σαμουήλ Κοέν, οι οποίοι ενώ βρίσκονται στο βουνό, όταν πάει η μητέρα του Σβώλη με σκοπό να τους γυρίσει πίσω, και οι τρεις επιστρέφουν αμέσως στα Ιωάννινα. Ο Σαμουήλ Κοέν, τρεις ημέρες μετά την επιστροφή του, ξαναφεύγει για το βουνό μαζί με τον Σιών Μπακόλα. Κατευθύνονται προς τη Ζίτσα, όπου μέσω κάποιου συνδέσμου φτάνουν στο χωριό Λάβδανη, στο αρχηγείο του ΕΛ.Α.Σ. Ο Κοέν εντάσσεται στο ανεξάρτητο τάγμα του «Καπετάνιου Φωκά», και μαζί του υπηρετούν οι Εβραίοι Χαΐμ Μάτσας και ο φίλος και συντοπίτης του, Σιών Μπακόλας.¹⁵⁴ Ο Καμπιλή καταφέρνει με αυτή την προσπάθεια να φέρει πίσω έντεκα από τους είκοσι δύο νέους που είχαν βγει στο βουνό.

Εν τω μεταξύ, ο πρόεδρος Κοφινάς, κατά τη διάρκεια της κράτησής του πληροφορείται για τα σχέδια των Γερμανών να απελάσουν Εβραίους και στις 17 Μαρτίου βγάζει από το υπόγειο της Ζωσιμαίας Σχολής σημείωμα, το οποίο στέλνει, με τη βοήθεια της συζύγου του, κρυφά στον Καμπιλή, συμβουλεύοντας τους Εβραίους να τραπούν σε φυγή.¹⁵⁵ Δυστυχώς, ο Καμπιλή επιλέγει να μη μεταδώσει την προειδοποίηση στους Εβραίους των Ιωαννίνων και όλη η Εβραϊκή κοινότητα των 1.860 ανθρώπων, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου, αλλά και των 11 νέων που είχαν ανταποκριθεί στο κάλεσμά του και εγκατέλειψαν την

152 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 43.

153 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 39-40 ; Μάγερ, ό.π., σελ. 191.

154 *Νέοι στη δίνη της Κατοχής*, ό.π., σελ. 104.

155 *Νέοι στη δίνη της Κατοχής*, ό.π., σελ. 104.

Αντίσταση, απελαύνεται στο Auschwitz-Birkenau. Όπως αναφέρει ο Ουριέλ Γκερσόν, στη συνέντευξή του στην R. Dalven το 1947, ανήμερα του εκτοπισμού, στο σημείο συγκέντρωσης της πλατείας Μαβίλη, ακούει την σύζυγο του Κοφίνα, Χρυσή Κοφίνα, να λέει στο συγκεντρωμένο πλήθος, ότι ο Καμπιλή, όταν του παρέδωσε το γράμμα του συζύγου της από τις φυλακές, της απάντησε: «Για την υπόθεση αυτή δεν επιτρέπεται να μιλήσουμε σε κανέναν».¹⁵⁶

Η Νίνα Νεγρίν σε συνέντευξή της στη Dalven το 1947 στα Ιωάννινα, αναφέρει πως δύο εβδομάδες πριν τον εκτοπισμό, «ένας Έλληνας, ένας χριστιανός πηγαίνει σε κάθε εβραϊκή κατοικία για να καταμετρήσει πόσοι Εβραίοι μένουν μέσα. Μάλιστα ζητά να πληροφορηθεί και για συγγενείς σε άλλες πόλεις».¹⁵⁷ Ο Ουριέλ Γκερσόν στη συνέντευξή του στην Dalven, αναφέρει πως στις αρχές του 1944 κυκλοφορεί η φήμη πως ένας Εβραίος προδότης ήρθε στα Γιάννενα με σκοπό να βοηθήσει τους Γερμανούς στον μετέπειτα εκτοπισμό. Το άτομο αυτό, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γκερσόν, φέρεται να χρησιμοποιεί το ψευδώνυμο Χρήστος Μιχαηλίδης, ενώ το πραγματικό του όνομα είναι Δανιήλ Κοέν.¹⁵⁸ Το ίδιο αναφέρει στο βιβλίο του *In Memoriam* ο Ιωσήφ Νεχαμά· ότι ορισμένοι μνημένοι διαδίδουν ψιθυριστά πως κάποιος Χρήστος Μιχαηλίδης – με αληθινό όνομα Δανιήλ Κοέν – ένας χαφιές στην υπηρεσία της Γκεστάπο, βρίσκεται στα Ιωάννινα με μυστική αποστολή για να μελετήσει τις συνθήκες διαβίωσης των Εβραίων και να βοηθήσει στην εκπόνηση του σχεδίου εκτοπισμού τους.¹⁵⁹ Εν συνεχεία και προκειμένου να ολοκληρωθεί η καταγραφή των γιαννιωτοεβραίων, όπως αναφέραμε νωρίτερα, οι Γερμανοί επιτάσσουν το Εβραϊκό Γηροκομείο και το μετατρέπουν σε σημείο καταγραφής των μελών της Κοινότητας σε ονομαστικούς καταλόγους, με τη βοήθεια της ελληνικής

156 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 43.

157 Συνέντευξη της Νίνα Νεγρίν στην R. Dalven στα Ιωάννινα το 1947. Στο Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 43.

158 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 96.

159 Μόλχο και Νεχαμά, ό.π., σελ. 236-8.

αστυνομίας. Συγκεκριμένα βγαίνει διαταγή όλοι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων, πάνω από 12 χρονών, να περάσουν από τα γραφεία του γηροκομείου, για να βγάλουν ταυτότητες.¹⁶⁰ Η Εσθήρ (Στέλλα) Κοέν, στην οποία θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω, αναφέρει πως στο γραφείο που έχουν ειδικά διαμορφώσει οι Γερμανοί για την καταγραφή μέσα στο Γηροκομείο, κάθεται ένας Γερμανός αξιωματικός και στην είσοδο υπάρχουν δύο χωροφύλακες. Όταν η ίδια περνάει την πόρτα, ο ένας χωροφύλακας φωνάζει «Yuda». Κατόπιν παραλαμβάνουν μια ταυτότητα με το όνομά της, την διεύθυνσή της και την αναγραφή Yuda.¹⁶¹ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Γιαννιώτη Αγησίλαου Κόντου το 1991 στον Christoph Schminck – Gustavus, ο οποίος το 1944 ήταν δεκατεσσάρων ετών, τρεις ημέρες πριν την ημέρα του εκτοπισμού των Εβραίων, στους δρόμους των Ιωαννίνων βγαίνουν γερμανικά αυτοκίνητα με μεγάφωνα όπου καλούν, για την ίδια μέρα, όλους τους Γιαννιώτες, να βγουν στο βάλτο, προς το χωριό Μάρμαρα. Η ανακοίνωση των μεγαφώνων λέει συγκεκριμένα: «σε πέντε ώρες όλοι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων, πλην των Εβραίων, μηδενός εξαιρουμένου, εκτός αυτών που είναι κατάκοιτοι άρρωστοι, να βγουν έξω μπροστά στο Σταυράκι».¹⁶² Πράγματι οι Γιαννιώτες συγκεντρώνονται, ενώ ένα αυτοκίνητο με μεγάφωνο που παίζει γερμανικά τραγούδια, περιμένει τους συγκεντρωμένους κατοίκους. Ο Γερμανός αξιωματικός παίρνει το μεγάφωνο και μιλάει στο πλήθος, μέσω κάποιου διερμηνέα, ως εκπρόσωπος του Γερμανού στρατηγού. Συγκεκριμένα λέει πως η μεγάλη Γερμανία χαιρετίζει τον ελληνικό λαό, πως είναι φίλοι του και ότι σύντομα θα φύγουν απ' την Ελλάδα ενώ στο τέλος προτρέπει τους Γιαννιώτες να γυρίσουν στα σπίτια τους.¹⁶³

160 Α. Ράπτης, "25 Μαρτίου 1944. Έτσι εκτοπίστηκαν οι Γιαννιώτες Εβραίοι", *Ηπειρωτικός Αγών*, 28/07/2005, σελ.3.

161 Στέλλα Κοέν, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ΙΤV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 24.09' – 24.49'

162 C.Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 189.

163 C.Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 190-191.

5.2. Ο εκτοπισμός των Εβραίων από τα Ιωάννινα το Σάββατο 25 Μαρτίου 1944.

«Ίνα μη γένηται η φυγή ημών χειμῶνος, μηδέ Σαββάτω...»

Κατά Ματθαίο Ευαγγέλιο, κεφάλαιο 24

Ο διωγμός των Γιαννιωτών Εβραίων αποτελεί μέρος του αντισημιτικού φαινομένου στην Ευρώπη και την Ελλάδα. Προγραμματίζεται κατόπιν συνεννοήσεως μεταξύ του στρατάρχη των SS και αρχηγού της γερμανικής αστυνομίας Heinrich Himmler και του δόκτορα Walter Blume, αρχηγού της SiPo/SD (γερμανική ασφάλεια)¹⁶⁴. Ο Blume φθάνει στην Αθήνα μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, μαζί με τον ανώτατο διοικητή των SS και της Αστυνομίας στην Ελλάδα, στρατηγό Jurgen Stroop, προκειμένου προωθήσουν τον εκτοπισμό των γιαννιωτοεβραίων. Έπειτα από εντολή του Blume, στις 15 Μαρτίου η ομάδα Στρατιών Ε διαθέτει οχήματα και ομάδα συνοδείας από τα μέλη του 4^{ου} Αστυνομικού Συντάγματος Γρεναδιέρων των SS, προκειμένου να γίνει ο εκτοπισμός. Οι σφοδρές χιονοπτώσεις όμως δεν επιτρέπουν την μετακίνηση των φορτηγών. Αν και το πέρασμα του Μετσόβου ανοίγει στις 18 Μαρτίου, τέσσερις μέρες μετά ξανακλείνει, καθώς οι εξήντα Ιταλοί εργάτες που δουλεύουν στο άνοιγμα του δρόμου, λιποθυμούν από το κρύο. Τη νύχτα της 24ης Μαρτίου και ενώ τόσο στην Ήπειρο όσο και στην Αλβανία οι ομάδες μάχης χρειάζονται επείγοντως μεταφορικά μέσα για τον ανεφοδιασμό τους, ο αξιωματικός επιμελητείας του 22^{ου} Ορεινού Σώματος Στρατού ταγματάρχης Βάλτερ Κλίνγκσπορν, διαθέτει 80 φορτηγά για τη μεταφορά των γιαννιωτοεβραίων. Δεν συνοδεύονται όμως από SS, όπως είχε υποσχεθεί η ομάδα Στρατιών Ε · αντ' αυτών φτάνει στα Ιωάννινα ο ταγματάρχης της αστυνομίας Τάξεως Gustav Hawranek, ο οποίος - αν και υπάγεται στον

164Ο Walter Blume είναι βοηθός του Walter Schimana σε υποθέσεις Ασφαλείας. Ο Walter Schimana είναι ο ανώτερος διοικητής των SS και της Αστυνομίας στην Ελλάδα την περίοδο 1943-44.

διοικητή του 18^{ου} Αστυνομικού Συντάγματος Ορεινών Καταδρομών υποστράτηγο Hermann Franz, με εντολή του αρχηγού των SS και της Αστυνομίας στην Ελλάδα Walter Schimana- την οποία λαμβάνει μέσω του Blume- αναλαμβάνει ο ίδιος, αν και υφιστάμενος, να συντονίσει και να διευθύνει τη μεταφορά των γιαννιωτοεβραίων, με πρώτο προορισμό τα Τρίκαλα.¹⁶⁵

Η επιχείρηση του εκτοπισμού τα ξημερώματα της 25^{ης} Μαρτίου, σύμφωνα με την έκθεση του υπαξιωματικού Hans Bergmayer προς το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού στις 27 Μαρτίου 1944, λαμβάνει χώρα υπό τις διαταγές του Hawranek και συμμετέχουν λιγοστοί Γερμανοί στρατιώτες της 1^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, η στρατιωτική αστυνομία, η αστυνομία τάξεως, μέλη από την 621 (Παράρτημα Ιωαννίνων) Ομάδα της μυστικής Στρατονομίας, Έλληνες διερμηνείς και τα SS που αστυνομεύουν την όλη επιχείρηση μαζί με μέλη της Ελληνικής Χωροφυλακής.¹⁶⁶ Στην έκθεση αυτή τονίζεται η «υποδειγματική» συνεργασία των επικεφαλής της Ελληνικής Χωροφυλακής και των διοικητών των τμημάτων ασφαλείας με τους Γερμανούς, ενώ δεν παραλείπει να αναφέρει πως η επιχείρηση «αποστομώνει το ΕΑΜ» και ενώ από κύκλους του ΕΔΕΣ «υπάρχει η απόλυτη συγκατάθεση».¹⁶⁷

Η συμμετοχή ανδρών της ελληνικής Χωροφυλακής αποδεικνύεται και από το φωτογραφικό υλικό (συνολικά 18 φωτογραφίες) που έχει στην κατοχή της η εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών*, το οποίο δημοσιεύεται στις 28 Ιουλίου 2005.¹⁶⁸ Πρόκειται για πλάνα που τραβήχτηκαν τις πρωινές ώρες της 25^{ης} Μαρτίου 1944 από το γερμανό στρατιώτη με το όνομα Βέτζελ για λογαριασμό

165 Μάγερ, ό.π., σελ. 192-193 ; Κουρμαντζή, "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", ό.π., σελ. 69.

166 Π. Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας 1941-1944*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1996, σελ. 156.

167 Μάγερ, ό.π., σελ. 194.

168 Ράπτης, "25 Μαρτίου 1944, Έτσι εκτοπίστηκαν οι Γιαννιώτες Εβραίοι", ό.π., σελ.3 ; Παράρτημα Η.

του γραφείου Προπαγάνδας του Γερμανικού Στρατού και Αεροπορίας. Κατά την παράδοση του 22^{ου} ορεινού σώματος στον αμερικανικό στρατό στην Αυστρία, παραδίδεται επίσης η αλληλογραφία σημαντικών στρατιωτικών εγγράφων, καθώς και πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Μετά τον πόλεμο τα περισσότερα έγγραφα μετατρέπονται σε μικροφίλμ και ταξινομούνται στην Ουάσιγκτον στο Εθνικό Αρχείο των Η.Π.Α., ενώ σημαντικά έγγραφα αρχειοθετούνται με τον ίδιο τρόπο στα Κρατικά Γερμανικά Αρχεία (BA) και στο στρατιωτικό αρχείο των υπηρεσιών της πρώην Ανατολικής Γερμανίας καθώς και στο κεντρικό κρατικό αρχείο του Πότσταμ. Οι φωτογραφίες αυτές φυλάσσονται στα Ομοσπονδιακά Κρατικά γερμανικά αρχεία στην πόλη Κόμπλεντς και ήρθαν στην κατοχή της εφημερίδας μετά από έρευνα του γιαννιώτη ερευνητή Αλέκου Ράπτη, ο οποίος αποκτά τις φωτογραφίες από το πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό του γερμανικού στρατού.¹⁶⁹ Σε μια φωτογραφία που απαθανατίζει τη σύλληψη των γιαννιωτοεβραίων, εντοπίζονται άτομα που την συγκεκριμένη περίοδο υπηρετούν στα 3 τμήματα της ελληνικής χωροφυλακής Ιωαννίνων (το ένα εδρεύει στην οδό Λόρδου Βύρωνος, το δεύτερο στην Οδό Βηλαρά και το τρίτο στην περιοχή Κουραμπά).¹⁷⁰ Επιπλέον η μαρτυρία της επιζήσασας Εσθήρ Ιακώβ, με Νο 77135, στην Ευτυχία Νάχμαν, αναφέρει ότι όταν χτύπησε η πόρτα του σπιτιού της τα χαράματα της 25^{ης} Μαρτίου, αυτός που τους ειδοποιεί για τη συγκέντρωση των Εβραίων και τον εκτοπισμό τους είναι ο ανθυπασπιστής Δήμος από την χωροφυλακή Ιωαννίνων.¹⁷¹

Στις 18 Ιανουαρίου 1945, άρθρο της Εφημερίδας Αγωνιστής, καθημερινό Όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής του Ε.Α.Μ Ιωαννίνων, αναφέρει μια σύσκεψη που έλαβε χώρα στην διάρκεια της κατοχής στο σπίτι

169 Α. Ράπτης, "Η εκτόπιση της Εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων – η αναζήτηση των φωτογραφιών", *Ηπειρωτικός Αγών*, 25/03/2006, σελ.26; Εικόνες 2,3.

170 Εικόνα 4.

171 Νάχμαν, ό.π., σελ. 144.

του ανθυπασπιστή Αγοράκη Σταύρου, στην οποία συμμετείχαν Γερμανοί Αξιωματικοί, ο ανθυπασπιστής Φατούρος Ν., και Χωροφύλακες της ομάδας Δίωξης κατά του κομμουνισμού. Στις 19 Ιανουαρίου 1945, η ίδια εφημερίδα αναφέρεται στη στενή συνεργασία κατά τη διάρκεια της κατοχής, που είχε ο Διοικητής του Τμήματος Ασφαλείας Ιωαννίνων υπομοίραρχος Γρίβας Ιωάννης με τον Διευθυντή της Γερμανικής Αστυνομίας Τάξεως (Ordnungspolizei) και την Γερμανική υπηρεσία SiPo/S.D (Αστυνομία Ασφαλείας / Υπηρεσία Ασφαλείας), ενώ στις 10 Φεβρουαρίου 1945, η εφημερίδα δημοσιεύει την συγχαρητήρια επιστολή, του διοικητή της Γερμανικής Αστυνομίας Τάξεως, προς τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου Μιχαήλ Τσιμπρή. Στην επιστολή αυτή ο διοικητής της Γερμανικής Αστυνομίας Τάξεως, στα Ιωάννινα, πλέκει το εγκώμιο των ανδρών της Ελληνικής Χωροφυλακής αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Κατά την αναχώρησιν των Εβραίων η Ελληνική Χωροφυλακή επετέλεσε καλώς τα ανατεθέντα αυτή καθήκοντα.....Ίδια ηργάσθη καλώς ο Διευθυντής του Τμήματος Ασφαλείας υπομοίραρχος Γρίβας και εις αυτόν οφείλεται κατά το μέγα μέρος το επιτευχθέν αποτέλεσμα».¹⁷²

Συνολικά συγκεντρώνονται περίπου 1.860 εβραίοι-ανάμεσά τους 361 παιδιά (το 95% των καταγεγραμμένων Εβραίων) από τις έξι εβραϊκές συνοικίες – Κάστρο, Μικρή και Μεγάλη Ρούγα, Λειβαδιώτη, Τζουκαλά (συνοικία απέναντι από το Κάστρο), Σαράβα (παραλίμνια συνοικία νοτίως του Κάστρου) – στους οποίους δίνεται το δικαίωμα μεταφοράς ατομικών ειδών βάρους μέχρι 50 κιλών. Όπως αναφέρει ο Γιώργος Σιομπότης στο βιβλίο του *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Ιωαννίνων*, βάσει μιας μαρτυρίας που έχει από έναν εξωκαστρινό που την εποχή εκείνη ήταν έξι χρονών, όποιος από τους συγκεντρωμένους Εβραίους στην πλατεία Μαβίλη κατέβαζε το πόδι του από

172 Α. Ράπτης, "Αγαπητοί συλλίστες", διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=1170:2010-06-10-05-37-28&catid=35:jewdaism&Itemid=59. Ανακτήθηκε την 30η/04/2014.

το πεζοδρόμιο, ο φρουρός του το χτυπούσε με τον υποκόπανο του όπλου του.¹⁷³

Ο Bergmayer στην έκθεσή του αναφέρει πως συνελήφθησαν ακριβώς 1.725 μέλη της εβραϊκής φυλής, ενώ η Μάρσια Χαντάντ-Οικονομοπούλου, διευθύντρια του Μουσείου «Κεχίλα Κεντόσα Ιωάννινα» στη Νέα Υόρκη, που επιμελείται τις βιογραφίες πολλών εκτοπισμένων, στο βιβλίο *In Memory of the Jewish Community of Ioannina*, αναφέρει ότι ο συνολικός αριθμός των εκτοπισμένων ανέρχεται στους 1.960.¹⁷⁴ Τα σημεία συγκέντρωσης των Εβραίων είναι, γι' αυτούς που ζουν στο Κάστρο, το στρατιωτικό νοσοκομείο και για εκείνους που ζουν έξω, ο «μώλος» στην πλατεία Μαβίλη. Όπως αναφέρει ο γιαννιώτης Σπύρος Σπέγγος σε συνέντευξή του στο κανάλι ITV των Ιωαννίνων στις 16 Μαΐου 2008, κάποιος Εβραίος που δεν ζούσε στις εβραϊκές συνοικίες, αλλά νοίκιαζε σπίτι στην οδό Πουγγίου, ανήξερος για το τι είχε συμβεί, την επομένη μέρα του εκτοπισμού, κατευθύνεται προς το μαγαζί του εντός της συνοικίας του Κάστρου, όπου ενημερώνεται από Γιαννιώτες για τα γεγονότα της προηγούμενης μέρας. Αμέσως εγκαταλείπει τα Γιάννενα με την οικογένειά του με προορισμό τις δυνάμεις του Ζέρβα στο βουνό, απ' όπου και διασώζονται.¹⁷⁵ Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Ελένης Σωτηρίου Συρμακές (σύζυγο του Στέφανου Ρόιπα) στην Ευτυχία Νάχμαν, ο Εβραίος αυτός λέγεται Βεχορόπουλος και ζούσε κοντά στο σπίτι της ενώ διατηρούσε μαγαζί στην οδό Λόρδου Βύρωνος. Αν και η ίδια δεν είναι παρούσα κατά τον εκτοπισμό, το γνωρίζει, καθώς στο σπίτι της ζει ένας Γκεσταπίτης ονόματι Βίλυ και δίνει την πληροφορία του εκτοπισμού σε εκείνη και τον σύζυγό της – σε άπταιστα αρχαία ελληνικά- τα χαράματα της 25^{ης} Μαρτίου. Όταν λίγη ώρα μετά

173 Γιώργος Σιομπότης, *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδας, Αθήνα, 2005, σελ. 65.

174 Μάγερ, ό.π., 194.

175 Σπύρος Σπέγγος, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 34.20' – 35.30'

συναντά τον Βεχορόπουλο στο δρόμο, του λέει να γυρίσει στο σπίτι του και να πάρει την οικογένειά του και να φύγει για όπου μπορεί. Ακολούθως, η οικογένεια Βεχορόπουλου εγκαταλείπει τα Ιωάννινα και κατευθύνεται προς το αντάρτικο του Ζέρβα. Όπως μαρτυρά η Ελένη Κουρμαντζή-Πουλογιάννη στην Νάχμαν, ο Βεχορόπουλος εμπιστεύεται τα χρυσαφικά της οικογένειάς του στην γιαννιώτισσα Μαίρη Κοκκίνη, και όταν γυρίζουν στα Ιωάννινα, μετά την απελευθέρωση, τα παίρνει πίσω.¹⁷⁶

Στην αναφορά του, ο υπαξιωματικός Hans Bergmayer αναφέρει, μεταξύ άλλων, πως είχαν κολληθεί αφίσες στα περισσότερα ελληνικά σπίτια που απαγόρευαν τη λεηλασία των εβραϊκών περιουσιών με την απειλή της θανατικής ποινής.¹⁷⁷ Η Ευτυχία Μπατίνου, με Νο 77099, αναφέρει στην Ευτυχία Νάχμαν πως κατευθυνόμενη στην πλατεία Μαβίλη με την οικογένειά της, βλέπει ένα τοιχοκολλημένο χαρτί, στη γωνία της οδού Ψαλίδα με Μαξ Νορδάου, που έλεγε με μαύρα γράμματα «Προσοχή να μη κλέψετε από τα σπίτια των Εβραίων, γιατί θα έχετε μεγάλη τιμωρία».¹⁷⁸ Μάλιστα δύο νεαροί, οι Αντώνης Φαρίδης και Βασίλης Τόδουλος, και οι δύο 22 χρονών, αγνοούν τη διαταγή και μπαίνουν σε εγκαταλελειμμένο εβραϊκό μαγαζί τη νύχτα του εκτοπισμού. Μετά τη σύλληψή τους, απαγχονίζονται προς παραδειγματισμό, στο μώλο της λίμνης και παραμένουν εκεί για 3 ημέρες. Οι Γερμανοί κρεμούν ταμπέλα στο σημείο του απαγχονισμού, που γράφει «ληστές της λαϊκής περιουσίας».¹⁷⁹ Μάλιστα, όπως αναφέρει ο φωτογράφος Κώστας Μπαλάφας,¹⁸⁰ ο Φαρίδης δεν αφήνει τον χωροφύλακα να του τραβήξει το σκαμνί, για να μην πάρει «στο λαιμό του» αίμα ελληνικό. Έτσι το κλωτσάει

176 Νάχμαν, ό.π., σελ. 149,181.

177 Μάγερ, ό.π., σελ. 193.

178 Νάχμαν, ό.π., σελ. 171.

179 Συνέντευξη του Κώστα Μπαλάφα στον Christoph Schminck – Gustavus, τον Απρίλιο του 2008, στο Christoph Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 200.

180 Ο Κώστας Μπαλάφας γεννήθηκε στην Άρτα το 1920 και μυήθηκε στην φωτογραφική τέχνη τη δεκαετία του 1940. Μετά την κατοχή λαμβάνει μέρος στην αντίσταση, προσχωρώντας στον Ε.Λ.Α.Σ.

μόνος του και μένει στον αέρα.¹⁸¹ Ο Λάμπρος Μάλαμας, συγγραφέας της βιοματικής ιστορικής πραγματείας *Με τη χρυσή της νιότης πανοπλία* αναφέρει πως ο Φαρίδης, όταν τον ανεβάζουν στο ικρίωμα και του περνούν τη θηλιά φτύνει τους Έλληνες χωροφύλακες και δεν τους αφήνει να τραβήξουν το σκαμνί κάτω από τα πόδια του. Τους λέει «δεν θέλω να σας βλέπω. Σπρώχνω μόνος μου το σκαμνί. Δεν θέλω να μολυνθεί το αίμα μου στην ατιμωτική στολή σας».¹⁸² Τα *Ηπειρωτικά Νιάτα*, παράνομη εφημερίδα της εποχής, έκδοση του Συμβουλίου Περιοχής Ηπείρου της ΕΠΟΝ,¹⁸³ γράφουν την 1 Μαΐου 1944: «Στον Πλάτανο του Αλή Πασά: Χιλιάδες αδέρφια μας Εβραίοι σύρθηκαν στα σκλαβοπάζαρα και στον ομαδικό θάνατο, συλλήψεις και εκτελέσεις πατριωτών συνεχίζονται και η Γκεστάπο τρομοκρατεί το λαό με μεσαιωνικούς απαγχονισμούς για να δημοκοπήσει και να εμφανίσει τους Ούννους υπερασπιστές της λαϊκής περιουσίας».¹⁸⁴ Την ίδια μέρα του απαγχονισμού των Φαρίδη και Τόδουλου, στις 3 Απριλίου 1944, εκτελούνται στη θέση «Άμμος» στους Αμπελόκηπους, οι Τσιάρας, Τάτσης, Φίλιος, οργανωμένα μέλη της ΕΠΟΝ Ιωαννίνων, που είναι φυλακισμένοι και καταδικασμένοι, μαζί με άλλους, σε θάνατο, λόγω του ότι είναι οι βασικοί υποκινητές του συλλαλητηρίου που πραγματοποιείται στα Ιωάννινα στις 31 Ιανουαρίου 1944. Η σύλληψή τους γίνεται από τη Χωροφυλακή Ιωαννίνων και τους Γερμανούς, ύστερα από ειδοποίηση του Γενικού Διοικητή Ηπείρου Μιχάλη Τσιμπρή και υπόδειξη του Διοικητή της Χωροφυλακής Γιάννη Χρηστινίδη. Καθώς το πλήθος κατευθύνεται προς το κτίριο της Διοίκησης, ο Τσιμπρής αρνείται να δεχθεί επιτροπή και τηλεφωνεί αμέσως στη Γκεστάπο.

181 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 200.

182 Λ. Μάλαμας, *Με τη χρυσή της νιότης πανοπλία*, εκδ. Ελεύθερο Πνεύμα, Αθήνα, 2009, σελ. 42.

183 Το Δεκέμβριο 1942 συγκροτείται στα Ιωάννινα η οργάνωση νέων με την επωνυμία Ενιαία Πανηπειρωτική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ). Αρχηγός ήταν ο Χαράλαμπος Τσιάρας.

184 Ε. Κουρμαντζή, "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Η'(τ.15), Ιωάννινα 2010, σελ. 41.

Αμέσως μετά το συλλαλητήριο οι αρχές αναγκάζονται να μοιράσουν τρόφιμα στον λαό και να οργανώσουν συσσίτια για 5.000 Γιαννιώτες.¹⁸⁵

Ο φωτογράφος Κώστας Μπαλάφας αναφέρει στον Christoph Schminck – Gustavus, ότι οι Εβραίοι δέχονται μοιρολατρικά τον εκτοπισμό τους. Είναι τίμιοι, δειλοί και πολύ νομοταγείς άνθρωποι. Ποτέ κανείς Εβραίος δεν παρανόμησε, ώστε να παρουσιαστεί σε δικαστήριο.¹⁸⁶

Για τον εκτοπισμό των Εβραίων, κανείς στα Ιωάννινα δεν γνωρίζει τίποτα, εκτός από το διερμηνέα των Γερμανών Γιώργο Σιμιριώτη, που είναι ενήμερος από την προηγούμενη για το επερχόμενο γεγονός, και οι νέοι που δουλεύουν στο τυπογραφείο των Γερμανών και τυπώνουν τις αφίσες που θα τοιχοκολλούνταν την ημέρα του διωγμού, και θα έγραφαν ότι οι Εβραίοι εκτοπίζονται γιατί είναι εκμεταλλευτές, κάνουν διάφορα κακά στον τόπο κτλ. Τα παιδιά αυτά, τη νύχτα που προηγείται του εκτοπισμού κρατούνται μέσα στο τυπογραφείο για να μην μεταδώσουν την είδηση σε κανέναν.¹⁸⁷ Εξάιρεση αποτελεί η περίπτωση της Βασιλικής Τσόφα, μιας 22χρονης γιαννιώτισσας, που το πληροφορείται από έναν Γερμανό στρατιώτη, με μικρό όνομα Γιόχαν, που ζει σε γειτονικό επιταγμένο σπίτι. Ο Γερμανός, φιλικός προς τους γιαννιώτες κατοίκους και προς την ίδια, είναι αριστερών πεποιθήσεων και αντιλαμβάνεται τις επαφές της Βασιλικής με αντάρτες του ΕΑΜ και συγκεκριμένα με τον αρχηγό του ΕΑΜ στα Ιωάννινα, τον Παναγιώτη

185 Κουρμαντζή, "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", ό.π., σελ. 64. Στις 15 Δεκεμβρίου είχε προηγηθεί κι άλλο συλλαλητήριο από περίπου 1.000 Γιαννιώτες, οι οποίοι ζητούσαν από τον Γενικό Διοικητή Τσιμπρή διανομές τροφίμων και σταμάτημα της τρομοκρατίας. Ο Τσιμπρής υποσχέθηκε στην επιτροπή των διαδηλωτών πως θα μεριμνήσει σχετικώς ενώ παράλληλα ειδοποιούσε τους Γερμανούς να καταφτάσουν. Λόγω όμως της αργοπορημένης άφιξης των τελευταίων, το πλήθος κατάφερε να διαλυθεί και δεν έγιναν συλλήψεις. Στις 19 Δεκεμβρίου οι Γερμανοί ύστερα από υπόδειξη του διοικητή Ασφαλείας Ιωαννίνων Γρίβα συλλαμβάνουν 50 μέλη και στελέχη του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, μεταξύ αυτών την Ευτυχία Πρίντζου, τον Κώστα Βαλιαρούτη κ.ά. (Δ. Βότσικας, *Παλεύοντας για τη λευτεριά*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1993, σελ. 26-27).

186 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 199.

187 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 200.

Παρηγοριά. Δεν την προδίδει όμως· τουναντίον την παραμονή της εκτόπισης των Εβραίων ο Γιόχαν πάει στο σπίτι της Βασιλικής Τσόφα και την ενημερώνει ότι έχουν διαταγή να φορτώσουν την επομένη όλους τους Εβραίους. Την προτρέπει να πάει να ειδοποιήσει όσους μπορεί για να εξαφανιστούν. Δυστυχώς όμως η Βασιλική Τσόφα δεν δύναται να πάει στο Κάστρο, καθώς απαγορεύεται η κυκλοφορία τη νύχτα. Αυτά καταμαρτυρεί στον Christoph Schminck – Gustavus κατά την έρευνά του για τον εκτοπισμό.¹⁸⁸

Η μαρτυρία της Τζώγια Δαβιτζών Δαβίδ, επιζήσασα του Auschwitz, No 77059, περιγράφει τις στιγμές εκείνου του πρωινού: «... το πρωί του Σαββάτου, στις 25 Μαρτίου του '44, ήταν ακόμα νωρίς κι όλοι ήμασταν στα κρεβάτια μας... η νόνα Τζώγια κοιμόταν στη φάτσα. Άκουσε θόρυβο στο δρόμο, άνοιξε το παράθυρο και είδε τους Γερμανούς να φυλάνε στο δρόμο, προπαντός στις γωνίες, μην τυχόν και το σκάσει κανείς. Φοβήθηκε κι άρχισε να μας φωνάζει. Δαβιτζών, σηκωθείτε γρήγορα, οι Γερμανοί έζωσαν όλα τα σοκάκια. Ακριβώς με αυτά τα λόγια. Ο μπαμπάς μου μόλις το άκουσε, άρχισε να χτυπιέται στο κεφάλι. Και όλοι μας μείναμε άφωνοι...».¹⁸⁹

5.3. Η πορεία της φάλαγγας προς τη Λάρισα και κατόπιν στο Auschwitz

Οι εκτοπισμένοι μεταφέρονται στη Λάρισα με 80 φορτηγά και από εκεί στο Auschwitz. Σε κάθε όχημα επιβαίνει ένας φρουρός, ο οποίος κάνει την τελευταία καταμέτρηση προτού η φάλαγγα ξεκινήσει την πορεία της στις 10.00 π.μ. Στη διαδρομή για τη Λάρισα, μέσω Κατάρας, καταφέρνει να

188 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ.198.

189 Νάχμαν, ό.π., σελ. 163.

αποδράσει ένας μόνο Εβραίος: ο Σαμ Μεγήρ.¹⁹⁰ Είναι ο εξάδελφος της Νίνας Μάτσα-Νεγρίν, ο οποίος συνεχίζει τη ζωή του στο Ισραήλ.¹⁹¹ Σύμφωνα όμως με τον Χέρμαν Φράνκ Μάγερ, αυτός που δράττεται της ευκαιρίας και πηδάει από το φορτηγό, όταν η φάλαγγα σταματά κοντά στο Πέραμα εξαιτίας ενός κοπαδιού προβάτων που βρίσκονται στο δρόμο, είναι ο 17χρονος Ελιασάφ Μάτσας.¹⁹² Το όνομά του, μάλιστα, αναφέρεται και σε μια ανώνυμη μαρτυρία μιας νεαρής, που μαζί με την οικογένειά της ήδη από τον Οκτώβριο του 1943 κρύβεται σε ένα ορεινό χωριό της Ηπείρου. Η μαρτυρία αυτή δημοσιεύεται στην *Εβραϊκή Εστία* στις 16 Απριλίου 1953. Η νεαρή γυναίκα διηγείται πως μόλις φεύγουν οι Γερμανοί απ' την Ελλάδα επιστρέφουν στα Ιωάννινα, για να βρουν μόνο μια εβραϊκή οικογένεια 4 ατόμων, που και αυτή είχε κατορθώσει να διαφύγει της σύλληψης. Λίγες μέρες μετά επιστρέφει στην πόλη ο 17χρονος Ελιασάφ Μάτσας, με στρατιωτική περιβολή, ο οποίος της διηγείται πως όταν τα φορτηγά με τους ομήρους σταμάτησαν για λίγο, λόγω ενός κοπαδιού προβάτων, αυτός ξεφεύγει της προσοχής των φρουρών και πλησιάζει τον τσοπάνο, μαζί με τον οποίο οδηγούν τα πρόβατα μακριά από το δρόμο προκειμένου να ξεκινήσει πάλι η φάλαγγα των φορτηγών. Κατόπιν, όπως διηγείται, κατατάσσεται στα σώματα της αντίστασης της περιοχής και λαμβάνει μέρος σε μάχες εναντίων των Γερμανών.¹⁹³ Η νεαρή, σύμφωνα με την εφημερίδα, αναφέρει πως μια εβδομάδα μετά τον Ελιασάφ επιστρέφουν στα Ιωάννινα οι Εβραίοι που καταφέρνουν να αποδράσουν από το στρατόπεδο της Λάρισας, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, ενώ

190 Ράπτης, "Η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων από το γερμανικό στρατό στις 25 Μαρτίου 1944", *Ηπειρωτικός Αγών*, 26/03/2006, σελ. 25. Ο Σαμ Μεγήρ πέθανε στα Ιωάννινα στις 4 Νοεμβρίου 1977 σε ηλικία 54 ετών. Εργάστηκε ως οινοποιός του κρασιού «Κοσιέρ για το Πεσάχ» και ως παραγωγός των τυροκομικών προϊόντων «Μάτσα και Μεγήρ». Και τις δύο αυτές τέχνες τις είχε κληρονομήσει από τον παππού του Ναούμ Μάτσα (Ι.Μ. «Εκείνοι που φεύγουν», στο περιοδικό *Χρονικά*, τ.4, Δεκέμβριος 1977, σελ. 13).

191 Νάχμαν, ό.π., σελ. 138.

192 Μάγερ, ό.π., σελ. 195.

193 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 236.

αργότερα καταφθάνουν στην πόλη δέκα ακόμη ομόθρησκοί της, που ο εκτοπισμός τους βρίσκει να κρύβονται σε άλλες πόλεις και έτσι σώζονται.

Όπως διηγείται η Νίνα Μάτσα-Νεγρίν στην Rae Dalven το 1947, «χρειάστηκε μια ολόκληρη νύχτα για να φτάσει η φάλαγγα στα Τρίκαλα. Τα καμιόνια βούλιαζαν στο χιόνι και έμεναν. Κοιμηθήκαμε στο εβραϊκό νεκροταφείο Τρικάλων. Όταν την άλλη μέρα φτάσαμε στη Λάρισα είχαμε ήδη χάσει δύο γέροντες από το κρύο».¹⁹⁴ Στη Λάρισα οι Εβραίοι εγκαθίστανται σε ένα πρώην στρατόπεδο του ελληνικού στρατού, περιφραγμένο με συρματοπλέγμα. Σε αυτό βρίσκονται Εβραίοι που είχαν συλληφθεί και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας. Μέλη του Ερυθρού Σταυρού καταφέρνουν και μοιράζουν τρόφιμα στους ομήρους, αφού παίρνουν άδεια μετά από μέρες. Κατά τη δεκαήμερη παραμονή των ομήρων εκεί, καταφέρνουν να δραπετεύσουν μόνο εννιά Εβραίοι: Σαμουήλ Μεγήρ, Μεναχέμ Χατζόπουλος, Μωυσής Μιγιωνής, Σόλομων Μάτσας, Σολομών Κοέν, Έμπε (Αβραάμ) Σβώλης, Γιακώ Γκερσών, Γιεσούα Μάσσα (Μάτσας) και Αβραάμ Ματαθία. Επτά από αυτούς κατατάσσονται στον Ε.Λ.Α.Σ. Ηπίου (όλοι εκτός από τους Μιγιωνή και Γκερσών, οι οποίοι συλλαμβάνονται από τους γερμανούς λίγο μετά τη δραπετεύση).¹⁹⁵

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Γιεσούα Μάτσα, αδελφό του Ελιασήφ και μετέπειτα Προέδρου της μεταπολεμικής εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων, ο οποίος καταφέρνει να δραπετεύσει απ' το στρατόπεδο και να καταφύγει στα βουνά στο πλευρό των ανταρτών του Ε.Λ.Α.Σ. Ο Μάτσας δηλώνει σε συνέντευξή του στο περιοδικό *International Jewish Monthly* το 1998 πως στο πρόσωπο του Γ.Γ του ΟΗΕ κατά τα έτη 1972-81, Kurt Waldheim, αναγνωρίζει τον υπολοχαγό στο αρχηγείο της ομάδας στρατού Ε – με έδρα το

194 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 44.

195 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 100.

Αρσακλί της Θεσσαλονίκης, που συντονίζει τους εκτοπισμούς των Εβραίων της Ελλάδας.¹⁹⁶ Μάλιστα ο Waldheim είναι ένας από τους αξιωματικούς που καταφθάνουν στα Ιωάννινα με υδροπλάνο την παραμονή του εκτοπισμού, στις 24 Μαρτίου 1943, ως κομιστής της διαταγής του εκτοπισμού της επόμενης μέρας. Το θέαμα της προσθαλάσσωσης ενός υδροπλάνου στη Λίμνη, στα Ταμπάκικα, εκεί που δένουν τις βάρκες τους οι κάτοικοι του νησιού, σπεύδουν να το δουν από κοντά πολλοί Γιαννιώτες. Επιπλέον ο Waldheim συνοδεύει τους εκτοπισμένους στη Λάρισα και όπως αναφέρει ο Ιωσήφ Μάτσας επιβλέπει την περισυλλογή χρημάτων και χρυσαφικών: «Εμείς πετάγαμε τα χρήματα κάτω, μπροστά από τον Waldheim...δεν τα έπαιρνε από τα χέρια μας...» Ο Μάτσας δεν προλαβαίνει να δει τη συνέντευξή του στο τεύχος του περιοδικού Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1998, καθώς πεθαίνει στις 3 Ιανουαρίου 1998.¹⁹⁷

196 Τον Οκτώβριο του 1943, ο Waldheim υπηρετεί ως ανθυπολοχαγός της Wehrmacht, στη Θεσσαλονίκη και διευθύνει το τμήμα 03, που αναφέρεται στον συνταγματάρχη Herbert Warnstorff αξιωματικό του IC, που ασχολείται με «θέματα συμμοριών» που ανήκει στο κεντρικό αρχηγείο της ομάδας στρατού Ε. Στην Ελλάδα είχε έρθει το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς και τοποθετήθηκε στο γραφείο σχεδιασμού του γερμανικού επιτελείου στην Αθήνα. Το ανωτέρω γραφείο δεχόταν τις αναφορές από τις υφιστάμενες μονάδες και ο Waldheim τις μεταβίβαζε με καθημερινή αναφορά στο αρχηγείο της ομάδας στρατού Ε στη Θεσσαλονίκη. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αναφορά της 1ης Ορεινής μεραρχίας Ορεινών καταδρομών (I. Gebirgs Division «Edelweiss»), που έλαβε από τα Γιάννενα στις 12 Αυγούστου 1943, στην οποία αναφερόταν ότι «το κουκλέσι κήκε, τα πυρομαχικά εξερράγησαν, 10 ύποπτοι πολίτες τουφεκίστηκαν», και την οποία αναφορά ο Waldheim μετέτρεψε σε «το κουκλέσι κήκε ολοσχερώς, τα πυρομαχικά εξερράγησαν, 10 ύποπτοι ληστές «bandenverdachtige» τουφεκίστηκαν». Η παραποίηση των στρατιωτικών αναφορών αποτελεί προσφιλές έργο του γραφείου και με τον τρόπο αυτό οι άμαχοι μετατρέπονται σε «ληστές», όπως χαρακτηριστικά μπορούμε να διαπιστώσουμε και από άλλες αντίστοιχες αναφορές που αναφέρονται σε τέτοιες «στρατιωτικές επιχειρήσεις» στην Ήπειρο κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο Waldheim αποτελεί μια χαρακτηριστική περίπτωση κατά την οποία ένας πρώην Ναζί αξιωματικός της Βέρμαχτ (Wehrmacht), μετά το τέλος του πολέμου κατάφερε να διατελέσει Υπουργός των Εξωτερικών της Αυστρίας κατά τα έτη 1968-1970, γενικός γραμματέας του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) κατά τα έτη 1972-1981, και πρόεδρος της Αυστρίας κατά τα έτη 1986- 1992. (Α. Ράπτης *Ο Βαλντχάιμ και ο διωγμός των Εβραίων, Χρονικά*, τ. 213, Ιαν.- Φεβρ. 2008, σελ. 16.)

197 Α. Ράπτης, "Ο Βαλντχάιμ και ο διωγμός των Εβραίων", *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ*, 18 Ιουλίου 2007, σελ. 25.

Ο Έμπη (Αβραάμ) Σβώλης,¹⁹⁸ αναφέρει πως στη Λάρισα σ' ένα υπόστεγο αυτοκινήτων οι Γερμανοί τοποθετούν δύο καλάθια και υπό την επίβλεψη ενός αξιωματικό ένας-ένας πετάει μέσα κάθε αντικείμενο αξίας που έχει πάνω του. Τα καλάθια γεμίζουν με χρυσά ενώ ο αξιωματικός απειλεί πως όποιος κρατήσει χρυσά επάνω του θα εκτελεστεί.¹⁹⁹

Όπως αναφέρει η Dalven, μία ή δύο περιπτώσεις δραπετεύσεων από τη Λάρισα επιτυγχάνονται με δωροδοκία των φρουρών· άλλες περιπτώσεις οφείλονται στο γεγονός ότι στη φρούρησή τους οι Εβραίοι έχουν αυστριακούς διμοιρίτες, οι οποίοι καθώς δεν είναι τόσο αυστηροί, επιτρέπουν σε κάποιους να κουβαλούν νερό, χωρίς επιτήρηση. Τέλος, κάποιοι ισχυρίζονται ότι είναι μέλη του Ερυθρού Σταυρού – που παραδίδει φαγητό στους ομήρους· έτσι καταφέρνουν να ξεφύγουν.²⁰⁰ Τέτοια είναι η περίπτωση του Έμπη (Αβραάμ) Σβώλη, του Γιακώ Γκερσών, του Μωυσή Μιγιωνή και άλλων δύο, οι οποίοι, κατά τη παραμονή τους στη Λάρισα, μόλις διαπιστώνουν την αλλαγή φρουράς των SS με τους αυστριακούς, προσποιούνται ότι είναι μέλη του Ερυθρού Σταυρού και δραπετεύουν προς το βουνό.²⁰¹ Λίγο μετά συλλαμβάνονται από τους Γερμανούς οι Μιγιωνής και Γκερσών, όπως ήδη αναφέρθηκε, ενώ οι υπόλοιποι γλυτώνουν. Όπως μαρτυρά ο Αβραάμ Σβώλης, όταν καταφέρνουν να δραπετεύσουν από το στρατόπεδο της Λάρισας, κατευθύνονται προς τον κάμπο, όπου συναντούν κάποιους χωρικούς. Οι τελευταίοι, αν και αρχικά δυσπιστούν και τους θεωρούν κατασκόπους των Γερμανών, εντέλει τους πιστεύουν και τους φέρνουν σε επαφή με το αντάρτικο στη Θεσσαλία. Όμως μόνο σε μία μάχη συμμετέχουν·

198 Θυμίζουμε πως ο Έμπης Σβώλης μαζί με τον Μιγιωνή και τον Σαμουήλ Κοέν είχαν ήδη φύγει στο βουνό όταν μπήκαν οι Γερμανοί στα Ιωάννινα, αλλά λόγω των φόβων της μητέρας του για αντίποινα, όπως ήδη αναφέραμε, αναγκάζονται και οι τρεις να επιστρέψουν στην πόλη

199 *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας*, ό.π., σελ. 105.

200 Συνέντευξη του Αβραάμ Σβώλη στην R. Dalven στα Ιωάννινα το 1947 στο Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 45.

201 Νάχμαν, ό.π., σελ. 133.

τοποθετούνται στα μετόπισθεν και βοηθούν στο ψήσιμο του φαγητού. Οι γονείς και τα επτά αδέρφια του χάνονται όλοι στα στρατόπεδα θανάτου, ενώ ο ίδιος όταν επιστρέφει στα Ιωάννινα εξορίζεται στη Μακρόνησο γιατί είναι μέλος του ΕΑΜ. Παντρεύεται την Ευτυχία Μιγιωνή, αδελφή της Στέλλας (Εσθήρ) Μιγιωνή-Κοέν.²⁰²

Στις 2 Απριλίου φεύγει από την Αθήνα ο μεγαλύτερος σιδηροδρομικός συρμός με ομήρους που έχει ποτέ σχηματιστεί στην Ελλάδα. Ογδόντα βαγόνια μεταφέρουν τους Εβραίους των Ιωαννίνων και μερίδα Εβραίων της Αθήνας – συνολικά 2.500 άτομα – μέσα σε απάνθρωπες και εξευτελιστικές συνθήκες. Όπως μαρτυρά η Νίνα Νεγρίν *«κάθε δύο μέρες άνοιγαν οι πόρτες των βαγονιών και μας έδιναν λίγο νερό. Για τουαλέτα είχαμε ένα βαρέλι που το σκεπάζαμε με κουβέρτα»*. Στις 11 Απριλίου ο συρμός φτάνει στο Auschwitz, όπου οι περισσότεροι καταλήγουν αμέσως στους θαλάμους αερίων.²⁰³ Όπως αναφέρει ο Χ.Φ. Μάγερ, στη σημείωση στο ημερολόγιο γεγονότων στο στρατόπεδο του Auschwitz αναφέρεται πως μετά τη διαλογή 320 άνδρες και 328 γυναίκες οδηγούνται ως κρατούμενοι στο στρατόπεδο. Οι υπόλοιποι, ανάμεσά τους 1.067 άνδρες, θανατώνονται αμέσως στους θαλάμους αερίων.

Στις 7 Οκτωβρίου 1944 στο Auschwitz ξεσπά η εξέγερση 135 Ελλήνων Εβραίων, μελών των Ειδικών Σωμάτων Εργασίας «Sonderkommandos» οι οποίοι, μαζί με δεκάδες άλλους ομήρους, είναι επιφορτισμένοι με την αποτέφρωση των νεκρών από τους θαλάμους αερίων. Η εξέγερση κρατουμένων, κατόπιν οργανωμένου σχεδίου, αποτελεί μοναδική περίπτωση στα χρονικά όλων των ναζιστικών στρατοπέδων. Ο αμερικανός καθηγητής ιουδαϊκών σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Σινσινάτι των ΗΠΑ, Steven Bowman γράφει για την εξέγερση των «Sonderkommandos» πως ήταν μια

202 Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας, ό.π., σελ. 105.

203 Μάγερ, ό.π., σελ. 197.

πράξη μοναδική, γιατί ήταν η μόνη περίπτωση ένοπλης αντίστασης στο Άουσβιτς.²⁰⁴ Ο Ιταλοεβραίος διανοούμενος και όμηρος στο στρατόπεδο θανάτου του Auschwitz Πρίμο Λέβι αναφέρει πως η δημιουργία των Sonderkommandos είναι το «δαιμονικότερο έγκλημα του εθνικοσοσιαλισμού», καθώς έτσι οι Ναζί μεταθέτουν στα ίδια τα θύματα το βάρος της ενοχής.²⁰⁵ Σύμφωνα με μαρτυρίες, η φωνή μάλλον του γιαννιώτη Ιωσήφ Βαρούχ - αξιωματικού του Αλβανικού Μετώπου, που είχε μεταφερθεί κατευθείαν στο στρατόπεδο του Auschwitz μετά την επιστροφή του από το Αλβανικό μέτωπο - είναι αυτή που παρακινεί τους λοιπούς συγκρατούμενους να κινηθούν κατά των φρουρών, έτσι όπως είχαν συνεννοηθεί. Πράγματι, αφοπλίζουν 3 φρουρούς και οχυρώνονται στο κρεματόριο Νο 4. Η άνιση μάχη με τους Ναζί καταπνίγεται τρεις ώρες αργότερα, αφήνοντας πίσω το κρεματόριο (επί συνόλου 5) κατεστραμμένο ολοσχερώς, τρεις φρουρούς των SS και 250 ομήρους νεκρούς και άλλους 250 ομήρους να εκτελούνται επί τόπου. Τον Ιούλιο και Αύγουστο 1944 είχαν προηγηθεί αποτυχημένες απόπειρες στασιασμού κατά των γερμανών δημίων από τον Αλμπέρο Ερρέρα από τη Λάρισα και πιθανόν του Ιωσήφ Βαρούχ.²⁰⁶ Ο Βαρούχ ενώ δουλεύει στους φούρνους αναγνωρίζει ανάμεσα στους νεκρούς από τους θαλάμους αερίων τους γονείς του. Καταφέρνει να συσπειρώσει Έλληνες, Ρώσους κι έναν Πολωνό, αλλά δύο ώρες πριν από την εφαρμογή του σχεδίου- στις 15 Αυγούστου 1944 – η αιφνίδια άφιξη στο στρατόπεδο 4.000 Πολωνών Εβραίων

204 Steven Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, μτφ. Ισαάκ Μπενμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο, Αθήνα, 2012, σελ. 177.

205 Μάγερ, ό.π., σελ. 198. Ο Πρίμο Λέβι, ιταλοεβραϊκής καταγωγής, γεννήθηκε το 1919 και σπούδασε χημικός. Συνελήφθη το 1943 ως μέλος της αντιφασιστικής αντίστασης κατά τη διάρκεια του πολέμου και στάλθηκε στο Άουσβιτς. Η εμπειρία του αυτή καταγράφεται στο αυτοβιογραφικό του κείμενο «Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος», που θεωρείται παγκοσμίως ένα από τα σημαντικότερα κείμενα για το Ολοκαύτωμα, γραμμένο με την ψυχραιμία και την αναλυτικότητα ενός χημικού που παρατηρεί και καταγράφει τις συμπεριφορές των ανθρώπων σε συνθήκες απόλυτης ταπείνωσης και εκμηδένισης.

206 Φωτεινή Τομαή, *Έλληνες στο Άουσβιτς - Μπίρκεναου*, Εκδ. Παπαζήση, Υπουργείο Εξωτερικών. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 2009, σελ.89.

συνοδεία ισχυρής δύναμης των Ες Ες ακυρώνει το σχέδιο.²⁰⁷ Από τους περίπου 250-300 Έλληνες, μέλη των Sonderkommandos, μόνο 11 επιστρέφουν στην Ελλάδα.

207 Μαίρη Αδαμοπούλου, "Έλληνες Εβραίοι πίσω από τη μοναδική εξέγερση στο Άουσβιτς", *ΤΑ ΝΕΑ*, 25/4/2009, σελ.7.

Κεφάλαιο 6

Η στάση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στον εκτοπισμό των Εβραίων

Η αντιμετώπιση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στην εβραϊκή κοινότητα για πολλούς μελετητές είναι αμφιλεγόμενη. Σύμφωνα με τη Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου,²⁰⁸ η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων είναι αποδέκτης ενός κλίματος αδιαφορίας ή ακόμη και προκατάληψης από τους Γιαννιώτες και δε θα μπορούσε να σωθεί από μόνη της.²⁰⁹ Στην πλειονότητά τους οι χριστιανοί προσδιορίζουν τους Εβραίους της πόλης με βάση τη διαφορετική θρησκεία και όχι την κοινή τους εθνικότητα. Αυτό βέβαια ενισχύεται και από το γεγονός ότι οι Εβραίοι στην πόλη επιλέγουν να ζουν απομονωμένοι στην δική τους συνοικία, τα λεγόμενα «Εβραϊκά». Για τους Γερμανούς αυτό το ευάλωτο σημείο στη σχέση ορισμένων χριστιανών με τους Εβραίους, γίνεται γρήγορα αντιληπτό και ως εκ τούτου το εκμεταλλεύονται, κινητοποιώντας από τις τοπικές αρχές, αυτές που θα μπορούσαν να βοηθήσουν στα σχέδιά τους.²¹⁰ Αυτή την άποψη συμμερίζεται η ιστορικός Rae Dalven, η οποία σημειώνει πως το γεγονός της απροθυμίας των μη Εβραίων των Ιωαννίνων να βοηθήσουν, οφείλεται κατά κύριο λόγο στο ότι οι ίδιοι οι Εβραίοι ζουν απομονωμένοι στην κοινότητά τους δίχως καμιά επιθυμία ενσωμάτωσης στην κοινωνία των Ιωαννίνων.²¹¹ Από μαρτυρίες χριστιανών γιαννιωτών διαφαίνεται ότι δεν μπορούσαν να βοηθήσουν τους Εβραίους καθώς και οι ίδιοι αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα επιβίωσης. Κανείς δεν

208 Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου είναι καθηγήτρια νεοελληνικής φιλολογίας του ΑΠΘ και ασχολείται με τη συγκέντρωση και δημοσίευση μαρτυριών για τους διωγμούς των Ελλήνων Εβραίων.

209 Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, "Κατοχικά Γιάννενα και Ολοκαύτωμα", στο <http://www.agon.gr/news/121/ARTICLE/6174/2010-04-28.html>. Ανακτήθηκε την 31η/08/2012.

210 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ. 102.

211 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 52.

γνωρίζει τί θα συνέβαινε στους Εβραίους, κανείς δεν καταλαβαίνει το γιατί, ενώ ελάχιστοι έχουν φίλους εβραίους. Μάλιστα δεν πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο· τα Εβραιόπουλα, όπως αναφέρθηκε, παρακολουθούν το δικό τους σχολείο, την Alliance.²¹² Υπάρχουν όμως και αρκετές εξαιρέσεις, κατά τις οποίες Χριστιανοί Γιαννιώτες τολμούν και βοηθούν συντοπίτες τους Εβραίους, όπως αυτή του Γιακουμή που κρύβει στα κτήματά του τον Εβραίο εργάτη του Μόιζε και τον παροτρύνει να σταθεί στυλοβάτης στην οικογένειά του, όταν αυτός θα έφευγε από τη ζωή. Αυτά μαρτυρά στην Ευτυχία Νάχμαν ο γιος του Γιακουμή, Πάνος Γιακουμής, ο οποίος συγκινημένος αποχωρίζεται τελικά τον Εβραίο οικογενειακό τους φίλο, μιας και επιθυμία του ήταν να προσφέρει στην Αντίσταση, μετά τον ξεριζωμό των δικών του, και όχι να παραμείνει στα Ιωάννινα. Η περιγραφή του έχει ως εξής: *«οι Γερμανοί είχαν παρατηρητήριο στο μιναρέ του Τζαμιού και παρακολουθούσαν τις κινήσεις των καϊκιών. Εγώ με τον Μόιζε ξεντυθήκαμε, βάλαμε τα ρούχα μας στο καϊκι και κάναμε πως κολυμπάμε, ενώ σπρώχναμε το καϊκι προς την απέναντι πλευρά της λίμνης, στην πηγή του Μπλιτς. Είναι κοντά στη σημερινή Αμφιθέα, στους πρόποδες του Μιτσικελίου. Εκεί φιληθήκαμε και μετά εκείνος πήρε το δρόμο για τους Λυγκιάδες και εγώ γύρισα στα Γιάννενα. Έκτοτε δεν τον ξαναείδα».*²¹³ Παρόμοια ιστορία που όμως δεν έχει την ίδια κατάληξη, περιγράφει ο επιζήσας Δανιήλ Ισχακής, Νο 182262, στην Ευτυχία Νάχμαν. Ο ίδιος και η οικογένειά του εκτοπίζονται στο Auschwitz, αν και το αφεντικό του τού είχε προτείνει να φύγει με τους γονείς του και να κρυφτούν στο σπίτι του σε απομακρυσμένο χωριό των Ιωαννίνων για να ξεφύγουν από τους Γερμανούς. Ο πατέρας του Δανιήλ όμως, ο Σολομών Ισχακής αρνείται, καθώς δεν πιστεύει

212 Μόλχο, «Επίμετρο» στο Christoph Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 440.

213 Νάχμαν, ό.π., σελ. 182-3.

πως κινδυνεύουν, λέγοντας: «εμείς είμαστε φτωχοί κοσαρίσιοι. Δεν έχουμε περιουσία όπως οι άλλοι. Τι θα πάρουν από μας οι Γερμανοί;».²¹⁴

Στα Ιωάννινα, που μετρούν μόλις 30 χρόνια ένταξης στο νεοελληνικό κράτος, η ελληνική γλώσσα και η χριστιανική θρησκεία είναι οι δύο πυλώνες ανάπτυξης κοινωνικής συνείδησης και ελληνικής ταυτότητας. Οι Εβραίοι κάτοικοι της πόλης, αν και μιλούν ελληνικά, υστερούν στην «πλήρωση» του δεύτερου «όρου». Ίσως αυτό το στοιχείο να είναι αρκετό για να έχουν την δική τους ταυτότητα, η οποία τους διαφοροποιεί από τους «άλλους Έλληνες» που έχουν κοινή θρησκεία. Άρα και το γεγονός του διωγμού τους, από μερίδα χριστιανών, προσλαμβάνεται ως η απομάκρυνση μιας πληθυσμιακής ομάδας που δεν ταυτίζεται με την ελληνορθόδοξη κοινότητα.²¹⁵ Φαίνεται, με άλλα λόγια, πως τα λίγα χρόνια ενσωμάτωσης των Ιωαννίνων στο ελληνικό κράτος δεν επαρκούν στο να διαγραφούν από τη συλλογική συνείδηση οι χωριστές θρησκευτικές κοινότητες· αυτές που στην πολυθρησκευτική Οθωμανική αυτοκρατορία συνδιαλέγονται ομαλά. Αν και τα Ιωάννινα διακρίνονται για την πολυπολιτισμικότητα και τη συνύπαρξη διαφορετικών εθνοτήτων, διαφορετικών θρησκειών, το νέο εθνικό κράτος, με τον ανερχόμενο εθνικισμό του, συγκροτεί μία ελληνική ταυτότητα που είναι στενά συνδεδεμένη με τον ορθόδοξο χριστιανισμό.²¹⁶ Έτσι, ενώ η γιαννιώτικη κοινωνία αποδέχεται πλήρως τη θρησκευτική διαφορά της Εβραϊκής κοινότητας, αναγνωρίζει την υπόστασή της, δεν αντιπαρατίθεται μαζί της και δεν της επιβάλλει τα δικά της πρότυπα, απ' την άλλη δεν επιθυμεί την πλήρη ενσωμάτωση των Εβραίων σε αυτήν, καθώς έτσι θεωρεί πως εξασφαλίζεται η εθνική ομοιογένεια και συνοχή. Ο Εβραίος, ως «άλλος», ως αντίθεση για κάθε μη Εβραίο, είτε είναι αστός, είτε ακροδεξιός, είτε κομμουνιστής, παραμένει μια τυπική

214 Νάχμαν, ό.π., σελ. 194.

215 Οντέτ Βαρών- Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, Εκδ. Εστία, Αθήνα 2013, σελ. 163.

216 Βαρών - Βασάρ, ό.π., σελ. 133.

προσωποποίηση του ξένου. Όπως γράφει ο Πρίμο Λέβι στο βιβλίο του *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος* «πολλοί άνθρωποι ή λαοί συμβαίνει να θεωρούν περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά ότι ο κάθε ξένος είναι εχθρός»²¹⁷. Και ο ίδιος ο «ξένος», ζώντας μέσα στον αυτοπροσδιορισμό, έτσι όπως το περιβάλλον τού έχει επιβάλλει, θεωρεί ξένους τους «άλλους». Απολαμβάνει μια ενδοκοινοτική αυτάρκεια, η οποία εξασφαλίζεται από το αυστηρό σύστημα της εσωτερικής οργάνωσης της κοινότητάς του.

Τα τεράστια χρηματικά ποσά που όλοι οι Εβραίοι καταβάλλουν στους Γερμανούς, προκειμένου να εξαγοράσουν την ελευθερία τους – ύστερα από προτροπή του Καμπιλή, δεν τους επιτρέπει να οργανώσουν τη φυγή τους από την πόλη. Η ηττοπαθής και μοιρολατρική πολιτική των ιθυνόντων της εβραϊκής κοινότητας που «απαιτούσε» την πλήρη υποταγή στον εχθρό, δείχνει να ενισχύει την εφαρμογή των σατανικών σχεδίων εξόντωσης των Εβραίων από τους Ναζί. Η αυστηρή αδράνεια στην οποία υποχρεώνει ο Σαμπεθάι Καμπιλή τους ομόθρησκούς του, λειτουργεί αποτρεπτικά και στην ουσία απαγορεύει την φυγή από την πόλη. Επιπλέον διάχυτη είναι και η καχυποψία σε πολλούς Εβραίους ότι η προτροπή κάποιων χριστιανών συμπολιτών τους για φυγή οφείλεται στην πρόθεσή τους να σφετεριστούν την περιουσία τους.²¹⁸ Εξάλλου βρίσκεται ήδη σε ισχύ κατοχική υπουργική απόφαση του Υπουργείου Οικονομικών κατά την οποίαν όποιος καταδίδει Εβραίους (επί Κατοχής) θα αμείβεται με το 10% της περιουσίας του καταδιδόμενου.²¹⁹

217 Θανάσης Τριαρίδης, "Το Άουσβιτς δεν τέλειωσε", *Φιλολογική Βραδυνή*, 7/7/2001.

218 C.S. Gustavus, ό.π., σελ. 255.

219 Ρένα Μόλχο, "Όλοκαύτωμα των Εβραίων στην Θεσσαλονίκη", *Athens Review of Books*, τεύχος Φεβρουαρίου 2013.

Η υποταγή της εβραϊκής κοινότητας στους Γερμανούς οδηγεί την εβραϊκή καταγωγή φιλόσοφο της ιστορίας, Hannah Arendt, να συμπεράνει πως οι Εβραίοι συνέβαλαν πολύ στην ίδια τους την εξόντωση. Όταν το 1961 το περιοδικό *The New Yorker* την στέλνει ως ανταποκρίτρια στη δίκη του Eichmann,²²⁰ είναι η μόνη που «ασχολείται» με το πώς οι ίδιοι οι Εβραίοι, με τη στάση τους, έχουν συμβάλει στην ίδια τους την εξόντωση. Στο άρθρο της «Eichmann in Jerusalem» στο *The New Yorker* στις 16 Φεβρουαρίου 1963, αναφέρει πως δίχως την «συνεργασία» των εβραϊκών ηγεσιών η πολιτική της εξόντωσης δεν θα είχε τόσο μεγάλη έκταση και αναρωτιέται πως καθημερινοί και συνηθισμένοι άνθρωποι τελικά στρατεύτηκαν στην εκτέλεση ενός τόσο φρικιαστικού εγκλήματος σε βάρος τους.²²¹ Η μαρτυρία του Ουριέλ Γκερσόν στην Dalvento 1947 κινείται σε αυτήν την κατεύθυνση: «Κάτω από την πείνα και τα βασανιστήρια στο Auschwitz, σκεφτόμουν μι πίκρα τον Καμπιλή. Τελικά όμως συνειδητοποίησα ότι το λάθος που μας οδήγησε στην καταστροφή ήταν δικό μας. Πόσοι από εμάς θα ήταν σήμερα ακόμα ζωντανοί εάν δεν είχαμε υποκληθεί στα λεφτά του Καμπιλή; Τελικά αυτός με όλα του τα χρήματα δεν μπόρεσε να σώσει ούτε τη δική του ζωή. Εάν είχε συμβουλέψει τους Εβραίους να φύγουν, όσο καιρό ήταν οι Ιταλοί η δύναμη κατοχής, οπωσδήποτε οι μισοί από μας θα είχαν σωθεί».²²²

220 Ο Adolf Eichmann ήταν συνταγματάρχης των SS, υπεύθυνος για την οργάνωση του συστήματος μεταφορών των Εβραίων από όλα τα μέρη της κατεχόμενης Ευρώπης προς τα στρατόπεδα θανάτου. Θεωρείται ο αρχιτέκτονας του Ολοκαυτώματος που στοίχισε τη ζωή σε περίπου 6.000.000 Εβραίους.

221 Μ. Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, "Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος", Πρακτικά του Α' συμποσίου Ιστορίας *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Εταιρεία μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995, σελ. 177. Γνωστή έμεινε και η διατύπωση της Hannah Arendt, για την «κοινοτοπία του κακού». Μια θεωρία που αναλύει πως τα ειδεχθή εγκλήματα των ναζί κατά των Εβραίων δεν διαπράχθηκαν από διεστραμμένα τέρατα, αλλά από κανονικούς και απόλυτα φυσιολογικούς ανθρώπους. Το τερατώδες, το κακό που διαπράττεται χωρίς κακία, το κοινότοπο κακό, είναι το μοναδικό έργο που μπορεί να λάβει εφιαλτικά μαζικές διαστάσεις. Ο Eichmann στην απολογία του αναφέρει πως δεν θεωρεί πως έκανε κάτι κακό, καθώς ακολουθούσε όχι διαταγές, αλλά τους νόμους του κράτους του (Μ. Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, ό.π., σελ. 177).

222 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 46.

Εν τω μεταξύ, οι Γερμανοί κερδίζουν τη συμπάθεια των χριστιανών κατοίκων, καθώς συγκροτούν Επιτροπή για τη διαχείριση των Εβραϊκών Περιουσιών και εγκαθιστούν αστέγους και ορφανά στα εβραϊκά σπίτια.

Στη συνέντευξη που έδωσε ο Αγησίλαος Κόντος στον Christoph Schminck-Gustavus το 1991 αναφέρει πως «το εβραϊκό στοιχείο ήταν το πιο πλούσιο στα Γιάννενα· ήταν η κακή μοίρα της πόλης. Δεν άφηναν τους εμπόρους να αναπτυχθούν· τραβούσαν αυτοί τους περισσότερους πελάτες. Επίσης ήταν τσιγκούνηδες».²²³ Να σημειωθεί εδώ ότι ο Bergmayer στην έκθεση που ήδη αναφέραμε, σημειώνει πως «με κρυφή χαρά που μπορούσε να διαβαστεί στα πρόσωπά τους, οι Έλληνες παρακολουθούσαν την επιχείρηση. Μόνο σε πολύ σπάνια περίπτωση παρυσύρετο ένας Έλληνας στο να πει σε ένα Εβραίο «αντίο» κουνώντας το χέρι του· μπορούσε κανείς να διακρίνει φανερά ότι αυτή η φυλή (οι Εβραίοι δηλαδή) ήταν εξίσου ανεπιθύμητη σε ηλικιωμένους και νέους. Συμπόνια για τη μοίρα τους ή δυσμενής κρίση για την επιχείρηση δεν έγινε φανερή σε καμία απολύτως περίπτωση».²²⁴ Ο Bergmayer συνεχίζει στην έκθεσή του λέγοντας συμπερασματικά πως η εκδίωξη των Εβραίων των Ιωαννίνων προκάλεσε μεγάλη ικανοποίηση μεταξύ του ντόπιου πληθυσμού, σύμφωνα με τις διάφορες αναφορές που έλαβε. Αντίθετα με τα περί «ικανοποίησης» των Ελλήνων για τον εκτοπισμό των Εβραίων του Γερμανού υπαξιωματικού, πολυάριθμες μαρτυρίες γιαννιωτών αναφέρουν τον τρόμο, το ρίγος και την ταραχή όσων παρακολουθούν τη σύλληψη των Εβραίων και την απομάκρυνσή τους με τα ογδόντα φορτηγά. Μια νέα εικοσιτεσσάρων τότε ετών αναφέρει στην Ευτυχία Νάχμαν τα εξής: «ύστερα από αρκετές ώρες βγήκα στην πόρτα γιατί περνούσαν τα αυτοκίνητα φορτωμένα με τα γυναικόπαιδα. Κάποιοι Εβραίοι μας είδαν και έλεγαν «ζήτω

223 C.S. Gustavus, ό.π., σελ. 193.

224 Π. Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, ό.π., σελ. 156 ; C.S. Gustavus, ό.π., σελ. 251 ; Μάγερ, ό.π., σελ. 195.

η Ελλάς». Ήταν κυρίως ηλικιωμένες γυναίκες και παιδιά. Το θυμάμαι τώρα και ριγώ, γιατί είχαμε τρομοκρατηθεί»²²⁵.

Σύμφωνα με μερίδα μελετητών, οι γιαννιώτες στο σύνολο τους δημοκράτες ιστορικά, έχουν βαθιά συναισθήματα φιλίας, ακόμη και ταύτισης με την εβραϊκή κοινότητα και σε καμία περίπτωση δεν χαίρονται μπροστά στο αποτρόπαιο θέαμα του εκτοπισμού. Η μαρτυρία του γιαννιώτη Δημήτρη Κοράκη μας βοηθάει να κατανοήσουμε τα συναισθήματα που προκαλεί στον ορθόδοξο πληθυσμό της πόλης η βάνausη επιβολή της φασιστικής πολιτικής καθώς αναφέρει ότι «...από το βάθος του δρόμου μπροστά στο Γηροκομείο των Ιωαννίνων είδαμε να έρχονται τα γερμανικά αυτοκίνητα με τους Εβραίους φορτωμένους σε ανοιχτά και μερικά σκεπασμένα από πάνω με μουσαμά, ενώ το χιόνι έπεφτε ψιλό μεν ασταμάτητα όμως και το κρύο ήταν τσουχτερό... οι τραγικές φιγούρες αυτών σκόρπισαν τη λύπη και το σπαραγμό στους γειτόνους μου κι ενώ οι γυναίκες, μαζί και η μάνα μου, ξέσπασαν σε κλάμα με φωνές... τα πρόσωπα όλων των Εβραίων ήταν κίτρινα από το κρύο, την ταλαιπωρία και το φόβο, άλλοι αναμαλλιασμένοι μας χαιρετούσαν και φώναζαν να τους θυμόμαστε... πολλοί έκλαιγαν...».²²⁶

Στην προσωπική συνέντευξή του μαζί μου δεν παραλείπει να τονίσει τις καλές σχέσεις των Χριστιανών με τους Εβραίους. Προς απόδειξη αυτού παραθέτει ένα πολύ χαρακτηριστικό περιστατικό από την ημέρα του εκτοπισμού: Ο πατέρας του συναλλάσσεται με τον Εβραίο λαχανοπώλη Νταβή (Δαβίδ) Σβώλη (αδελφό του Έμπη Σβώλη που δραπέτευσε από τη Λάρισα), ο οποίος είχε το μαγαζί του στο Κορμανιό. Ο Νταβής, όντας επιβιβασμένος στα φορτηγά προς το Auschwitz, στο άκουσμα του ονόματός του από το νεαρό τότε Δημήτρη που στέκεται στο δρόμο μπροστά στο Γηροκομείο και

225 Μαρτυρία της Ελένης Κουρματζή – Πουλογιάννη στην Ευτυχία Νάχμαν, στο Νάχμαν, ό.π., σελ. 149.

226 Νάχμαν, ό.π., σελ. 204.

παρακολουθεί την πομπή των φορτηγών, του παραγγέλνει να πει στον πατέρα του πως τα χρήματα που του όφειλε για τα λαχανικά της εβδομάδας βρίσκονται στο σπίτι του να πάει να τα πάρει: «Παιδιά να πείτε στο Νάσιο ότι τα χρήματα για τα λαχανικά της εβδομάδας τα έχω πάνω στο κομό του σπιτιού μου, να πάει να τα πάρει, καθώς και τις δύο προβατίνες που τις έχω στο καλυβάκι του κήπου».²²⁷ Επιπλέον, θέλοντας να τονίσει τις φιλικές σχέσεις της οικογενείας του με τους Εβραίους, μου αναφέρει πως ακόμη και μετά τον πόλεμο, ο πατέρας του βοηθάει τον Έμπη (Αβραάμ) Σβώλη, ο οποίος μάχεται στο βουνό στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ, σε ό,τι χρειάζεται: ρούχα και τρόφιμα. «Είχαν ένα σημείο συνάντησης έξω από τα Γιάννενα, και κάθε τόσο ο πατέρας μου τον τροφοδοτούσε με ό,τι μπορούσε καθαρά ρούχα, και ξηρά τροφή».

Η ιστορία του Γιαννιώτη Χρήστου Λυγούρα επιβεβαιώνει τις πολύ φιλικές σχέσεις που διατηρούν οι χριστιανοί με τους Εβραίους: προπολεμικά εργάζεται ως υπεύθυνος διανομής στο πρακτορείο τύπου του θείου του, ο οποίος συνεταιρίζεται με τον Εβραίο Χαΐμ Χαμίντ. Στα χρόνια της κατοχής η οικογένεια του Λύγουρα αντιμετωπίζει τεράστιο πρόβλημα σίτισης. Η οικογένεια Χαμίντ, παρόλο που είναι άπορη, βρίσκει μια θέση στο τραπέζι και για τον Χρήστο, και καθημερινά τρώει στο σπίτι τους.²²⁸

Είναι προφανές ότι στην έκθεσή του ο Bergmayer επιθυμεί να γίνει αρεστός στους ανωτέρους του και ενδεχομένως επιχειρεί να αποσειεί υποσυνειδήτως την ενοχή του και να χειραγωγήσει προς όφελός του τις συνειδήσεις των εν δυνάμει αναγνωστών της επιστολής του, εμφανίζοντας «χειροκροτούντες θεατές», οι οποίοι στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν.²²⁹ Στην ίδια έκθεση ο Bergmayer σημειώνει ότι τα κρατηθέντα αντικείμενα

227 Προσωπική συνέντευξη του Δημήτρη Κοράκη στις 15 Ιουνίου 2014.

228 Ισαάκ Ντόστης, "Ιστορίες ανθρωπιάς στα κατοχικά Γιάννενα", *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ*, 24/01/2013.

229 Π. Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1996, σελ. 158.

καθώς και τα τρόφιμα δόθηκαν από τις γερμανικές αρχές στις ελληνικές προς καταγραφή και διαχείριση, γεγονός που επιδοκιμάζεται πλήρως από τον ΕΔΕΣ. Επιπλέον εκφράζει την άποψη πως πρέπει στις επιτροπές διαχειρίσεως των εβραϊκών περιουσιών να προστεθεί ένας Γερμανός παρατηρητής, προς αποφυγή παραφωνιών και ατασθαλιών, ενώ σημειώνει ότι αναμένεται πτώση των τιμών στην μαύρη αγορά των αγροτικών προϊόντων, καθώς οι «χονδρικοί αγοραστές» αυτών ήταν στο μεγαλύτερο μέρος τους Εβραίοι.²³⁰

Ο Αλέκος Ράπτης, επισημαίνει την αδιαφορία των τοπικών φορέων κατά τη στιγμή του εκτοπισμού, καθώς παράλληλα με το γεγονός της συγκέντρωσης των γιαννιωτοεβραίων τελείται η δοξολογία στη Μητρόπολη Ιωαννίνων, λόγω της εορτής του Ευαγγελισμού και πολλοί επίσημοι παρευρίσκονται εκεί. Κανείς, όμως, από τους φορείς των Ιωαννίνων δεν σπεύδει στο τόπο της συγκέντρωσης να διαμαρτυρηθεί στις γερμανικές αρχές για το γεγονός.²³¹

Ακόμη και οι Εβραίοι που θέλουν να φύγουν, δεν το καταφέρνουν καθώς με την άφιξη των Γερμανών στην πόλη το 1943, τους αφαιρούνται οι άδειες μετακίνησης που είχαν από τους Ιταλούς. Οι περισσότεροι, όπως είδαμε, αναγκάζονται να πληρώσουν τους Γερμανούς με ό,τι πολύτιμο έχουν, πιστεύοντας πως έτσι θα εξαγοράσουν την ελευθερία τους.²³²

Επιπλέον, η γιαννιώτικη εβραϊκή κοινότητα δεν «απολαμβάνει» τη βοήθεια των ελληνικών θεσμών και προσώπων, σε αντίθεση με άλλες πόλεις, όπως στη Ζάκυνθο ή την Αθήνα, όπου οι διοικητικές αρχές εφευρίσκουν ενεργητικούς τρόπους για τη σωτηρία και διάσωση των εβραίων συμπολιτών τους. Για παράδειγμα στην Αθήνα εκδίδονται 1.200 πλαστές ταυτότητες από

230 Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, ό.π., σελ. 159.

231 Α. Ράπτης, εκπομπή «Νέοι Φάκελοι» (επιμέλεια Τάσος Τέλλογλου), τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, 29/1/2008, 11.00' -11.28'

232 Μόλχο, «Επίμετρο» στο Christoph Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 439.

τα αστυνομικά τμήματα, με προτροπή του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού και εντολή του Διευθυντή της Αστυνομίας Αθηνών, Άγγελου Έβερτ, ο οποίος συνεργάζεται μυστικά με τους Βρετανούς και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση. Οι ταυτότητες αυτές έχουν Χριστιανικά ονόματα και αναγράφουν ως θρήσκευμα Χριστιανός Ορθόδοξος, ενώ συνοδεύονται από πιστοποιητικά βάπτισης με προκατοχική ημερομηνία.²³³ Στη Ζάκυνθο, ο Μητροπολίτης του νησιού, Χρυσόστομος Δημητρίου και ο Δήμαρχος Ζακύνθου, Λουκάς Καρρέρ, αρνούνται να παραδώσουν ονομαστικούς καταλόγους των Εβραίων του νησιού, με αποτέλεσμα ο Γερμανός διοικητής να ανακαλέσει τη διαταγή. Οι 275 Εβραίοι της Ζακύνθου επιζούν χωρίς καμία απώλεια, αποτελώντας μοναδική περίπτωση στο σύνολο της κατεχόμενης Ευρώπης.

Γενικότερα πολλοί Εβραίοι στην Ελλάδα, πιστεύουν στα γερμανικά τεχνάσματα περί της συγκέντρωσης όλων των απανταχού Εβραίων σε ένα δικό τους κράτος, κάπου μεταξύ Ρωσίας και Πολωνίας.²³⁴ Τόσο ο εβραϊκός πληθυσμός όσο και ο χριστιανικός έχουν άγνοια για τα σχέδια της «τελικής λύσης» των Ναζί. Το μεγαλύτερο ποσοστό των Εβραίων που γνωρίζουν περί εκτοπισμών, πέφτουν θύματα της άγνοιας για τη σύνδεση της έννοιας «εκτοπισμός» με την φυσική εξόντωση αυτών που εκτοπίζονται. Το χειρότερο που φαντάζονται είναι ότι πρόκειται για τοποθέτησή τους σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στην Πολωνία. Οι φήμες για το τι ακριβώς συμβαίνει στα στρατόπεδα εκτοπισμού, που αρχίζουν να διασπείρονται μετά το 1942, δεν θεωρούνται αληθινές καθώς δεν υπάρχει αντίστοιχο προηγούμενο στα ιστορικά δεδομένα παγκοσμίως. Ο ραβίνος της Αθήνας Ηλίας Μπαρτζιλάι το καλοκαίρι του 1944 στέλνει επιστολή στον Ερυθρό Σταυρό ζητώντας να μάθει τι απέγιναν οι εκτοπισμένοι. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι η πληροφόρηση είναι συγκεχυμένη, ελλιπής και κανείς δεν

233 Φλάισερ, ό.π., σελ. 327.

234 Ενεπεκίδης, *Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944*, ό.π., σελ. 56.

γνωρίζει με σιγουριά το τι συμβαίνει.²³⁵ Πολλοί είναι οι επικριτές του Πάπα Πίου 12^{ου}, καταλογίζοντάς του ότι δεν φροντίζει να ειδοποιήσει εγκαίρως τους Εβραίους για το σημαίνει επακριβώς «εκτοπισμός». Θύματα αυτής της πλάνης ενδεχομένως να είναι και οι ιθύνοντες των Εβραίων στα Ιωάννινα, οι οποίοι, όπως αναφέραμε, αδρανοποιούνται και υποτάσσονται στον εχθρό. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία της Στέλλας Αβραάμ, Νο 77187, στην Ευτυχία Νάχμαν ότι νόμιζαν πως θα γίνουν αιχμάλωτοι των Γερμανών. Δεν πέρασε ποτέ από το μυαλό τους ο θάνατος: «αν ξέραμε ότι θα μας σκοτώσουν, δεν θα μπαίναμε στα αυτοκίνητα. Θα σκοτωνόμασταν μόνοι μας. Αλλά δυστυχώς δεν ξέραμε...».²³⁶

Επιπλέον η συμμαχική στρατιωτική αποστολή δεν δρα αποφασιστικά για να «τραβήξει» προς την Ελεύθερη Ελλάδα τους απειλούμενους, με αφανισμό, Εβραίους.²³⁷ Να σημειωθεί εδώ ότι οι Βρετανοί αν και φοβούνται την ενίσχυση του Ε.Λ.Α.Σ λόγω της εισροής του εβραϊκού χρήματος, εντούτοις – σύμφωνα με επιστολή του ίδιου του Βρετανού πρωθυπουργού Ουίνστον Τσώρτσιλ προς τον Υπουργό Εξωτερικών Άντονι Ήντεν- δεν υιοθετούν την άποψη της εξόντωσης των Εβραίων για να αποφευχθεί η εισχώρησή τους στις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ: «Είναι πολύ πιθανό, οι πλούσιοι Εβραίοι να πληρώσουν μεγάλα ποσά χρημάτων για να αποφύγουν να δολοφονηθούν από τους Ούνους. Θα είναι δυσάρεστο να πέσουν τα χρήματα αυτά στα χέρια του Ε.Λ.Α.Σ, αλλά δεν βλέπω κανέναν λόγο γιατί να πάμε εμείς να μαλώσουμε με τις ΗΠΑ γι' αυτό... Θα μας βαρύνει μεγάλη ευθύνη αν εμποδίζαμε τους Εβραίους να διαφύγουν, ακόμα και αν επρόκειτο για πλούσιους Εβραίους. Γνωρίζω πως είναι η σύγχρονη άποψη ότι όλοι οι πλούσιοι πρέπει να εξοντωθούν. Θα ήταν όμως κρίμα αν κι εμείς υιοθετούσαμε αυτή τη γνώμη.

235 Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 29.

236 Νάχμαν, ό.π., σελ. 155.

237 Μάτσας, Μ. Ν. , ό.π., σελ. 25.

Πλήρωσαν τόσο ακριβά για τη διαφυγή τους, ώστε στο μέλλον θα είναι απλώς φτωχοί Εβραίοι κι έτσι θα μπορούν να διεκδικήσουν πλέον τα κανονικά ανθρώπινα δικαιώματα».²³⁸ Η επιστολή αυτή έχει ημερομηνία 14 Ιουλίου 1944 και είναι η άποψη του Βρετανού πρωθυπουργού προς τον Πρέσβη Leeper, ύστερα από έκκληση για βοήθεια που έλαβε ο τελευταίος από τον ραββίνο της Αθήνας Μπαρτζιλάι.²³⁹

Ο Μητροπολίτης Σπυρίδων από τις πρώτες ημέρες της κατοχής προσφέρει τρόφιμα και χρήματα και σε χριστιανικές οικογένειες και σε εβραϊκές. Στα συσσίτια που διοργανώνονται από τα Χριστούγεννα του 1941 συμμετέχουν 110 εβραϊκές οικογένειες, ενώ το 1943 έχουν αυξηθεί στις 647. Όταν η Μητρόπολη έρχεται αντιμέτωπη με δυσκολίες στην προμήθεια φαγητού, τότε χορηγεί χρήματα σε κάθε οικογένεια που έχει ανάγκη. Το ίδιο ισχύει και για τους Εβραίους ανελλιπώς. Μάλιστα τα χρήματα αυτά δίδονται στις εβραϊκές οικογένειες μέσω μιας επιτροπής υπό τον αντιπρόεδρο της Κοινότητας Καμπιλή, ο οποίος κατόπιν παραδίδει στην Μητρόπολη υπογεγραμμένες αποδείξεις από κάθε οικογενειάρχη για το ποσό που λαμβάνει.²⁴⁰ Ωστόσο, δεν προβαίνει σε καμία διαμαρτυρία προς τις αρχές κατοχής της πόλης ή δράση, όταν αρχίζει η καταγραφή των Εβραίων της πόλης ή όταν πραγματοποιούνται οι πρώτες συλλήψεις, σε αντίθεση με ό,τι πράττουν οι Μητροπολίτες Αθηνών και Ζακύνθου, όπως είδαμε. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι, σε αντίθεση με τον Σπυρίδωνα, ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, δίνει οδηγίες στους ιερείς της πόλης ώστε οι χριστιανοί να μην προβούν σε καμία πράξη περιφρόνησης ενάντια σε

238 Φλάισερ, ό.π., σελ. 332. Ο Φλάισερ θέτει το αναπάντητο ερώτημα «Τι ρόλο έπαιξαν οι σύμμαχοι εγγλέζοι στην μη αφύπνιση της γιαννιωτοεβραϊκής κοινότητας, εφόσον η ένταξή τους σε μια αντιστασιακή οργάνωση – με πιθανότερη το ΕΑΜ που είχε τον έλεγχο της Πίνδου- θα είχε ως αποτέλεσμα την άμεση ενδυνάμωσή της με τον χρυσό, που μαζί τους θα κουβαλούσαν οι Εβραίοι;»

239 Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 88.

240 Χρήστος Γκόγκας, "Η κ. Εσθήρ Κοέν αδικεί με όσα είπε τα Γιάννενα", *ΠΡΩΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*, 14/03/2014, σελ. 14.

Εβραίους, όταν αυτοί υποχρεώθηκαν να φορούν το Κίτρινο Άστρο, ενώ στέλνει, μάλιστα και σχετικό διάβημα στο στρατιωτικό διοικητή της Θεσσαλονίκης Max Merten, ζητώντας του να πάψει τους εκτοπισμούς των Εβραίων της πόλης.²⁴¹ Επιπλέον, στην Αθήνα ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, Δαμασκηνός διαμαρτύρεται γραπτώς στον κατοχικό πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο για τις διώξεις των Ελλήνων Εβραίων, ενώ συχνά είναι τα διαβήματά του προς στις γερμανικές αρχές κατοχής υπέρ των Εβραίων.²⁴²

241 Ι. Χανδρινός, "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", Πρακτικά σεμιναρίου «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 22 & 23 Φεβρουαρίου 2013, σελ. 22.

242 Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, ό.π., σελ. 55-56.

Κεφάλαιο 7

Εβραίοι και Αντίσταση

7.1. Οι σχέσεις των Γιαννιωτοεβραίων με τις αντιστασιακές δυνάμεις

Η συμμετοχή των Εβραίων στο ελληνικό αντιστασιακό κίνημα είναι μόνο μερικώς γνωστή μέσα από τις υπάρχουσες πηγές και τα απομνημονεύματα. Ωστόσο αν και η αντίστασή τους συνδέεται κυρίως με την προσπάθεια διαφυγής από το ναζιστικό διωγμό, η ένταξή τους σε αντιστασιακές οργανώσεις προϋπάρχει. Αρκετοί Εβραίοι αναμιγνύονται σε μορφές αντίστασης σε σχολεία και πανεπιστήμια, ακόμα και στις γειτονιές τους. Στον Βόλο, την Λάρισα και τα Ιωάννινα, η συμμετοχή στο ΕΑΜ Νέων και αργότερα την ΕΠΟΝ είναι έντονη. Από τις αρχές του 1943, νεαροί Εβραίοι φοιτητές του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου στην Αθήνα συγκροτούν έναν πυρήνα νεολαίας, που συνδέεται άμεσα με την ΕΠΟΝ. Μέλη του είναι ο φοιτητής της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, Δανέλος Αλχανάτης, τα αδέρφια Μωϋσής και Ιάκωβος Γιουσουρούμ, οι Ζακίνος Κοέν, Ροβέρτος Γιακάρ, Σίμος Βαλενστάιν και άλλοι. Πιθανόν στην ομάδα αυτή να ανήκει και ο πρώτος νεκρός Εβραίος αντιστασιακός. Πρόκειται για το φοιτητή του Πολυτεχνείου και μέλος της ΕΠΟΝ, Εδμόνδος Τορόν από την Λάρισα, που σκοτώνεται στην οδό Τοσίτσα στην Αθήνα στις 5 Μαρτίου 1943 κατά τη διάρκεια διαδήλωσης κατά της πολιτικής επιστράτευσης εργατών για τα ναζιστικά εργοστάσια.²⁴³

Οι περισσότεροι Εβραίοι αποφεύγουν να παρουσιάσουν τον εαυτό τους ως Εβραίο και πολλοί συμμετέχουν στην Αντίσταση έχοντας ψεύτικα ονόματα. Ως εκ τούτου, η αποκρυφθείσα εβραϊκή ταυτότητα δεν

243 Ι. Χανδρινός, "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", *Η ΑΥΓΗ*, 16/03/2014.

προσμετράται στη γενικότερη προσφορά των Ελλήνων στην αντίσταση ενώ δεν καταγράφεται στα επίσημα έγγραφα της Αντίστασης. Ο γιαννιώτης Ιωσήφ Μάτσας (1920-1986, γιος του Μεναχέμ), στρατολογημένος από τον Ε.Λ.Α.Σ, ήδη από το 1943, όταν επιστρέφει στα Ιωάννινα μετά την απελευθέρωση, είναι ο πρώτος που αναζητά τις εμπειρίες των Ελλήνων Εβραίων μαχητών στην Αντίσταση. Η κοινότητα τον εκλέγει ως θρησκευτικό αρχηγό, κοινοτικό ιστορικό και αρχειοθέτη, καθήκοντα που ασκεί ως τον θάνατό του το 1986.²⁴⁴

Το ΕΑΜ ήταν η πρώτη οργάνωση που απευθύνεται μαζικά σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και ασχολήθηκε με τους διωγμούς των Εβραίων. Όταν ξεκίνησαν οι εκτοπισμοί της Θεσσαλονίκης (Μάρτιος 1943), η Εθνική Αλληλεγγύη Αθήνας κυκλοφόρησε μια σπάνια προκήρυξη (φυλάσσεται σήμερα στο αρχείο του ΚΚΕ)²⁴⁵, η οποία καλούσε τον κόσμο να διαμαρτυρηθεί για τους μαζικούς εκτοπισμούς ανυπεράσπιστων οικογενειών, παιδιών και ηλικιωμένων: *«Τον πόνο της κατατρεγμένης φυλής τον νοιώθουμε σαν πόνο δικό μας. Κάθε Έλληνας πρέπει να διαμαρτυρηθεί για τα μαρτύρια των Εβραίων γιατί είναι ένα μέρος από τα δεινά που σωρεύει ο κατακτητής σ' όλο το λαό που κατοικεί στη γη της Ελλάδας. Είναι ένα μέρος της φασιστικής κτηνωδίας που χτυπά τον ένα ή τον άλλο κι όλους μαζί»*. Για τα δεδομένα της εποχής, ήταν ένα τολμηρό κάλεσμα, που αντιπάλευε όχι μόνο την παθητικότητα αλλά και λανθάνουσες αντισημιτικές και εν γένει ρατσιστικές αντιλήψεις.²⁴⁶

Σε περιοχές όπου οι Εβραίοι έρχονται σε επαφή με τις τοπικές κοινότητες ή το ΕΑΜ, μέσω του οποίου εισέρχονται στο αντάρτικο, οι απώλειες του πληθυσμού τους είναι πολύ μικρές. Αυτό συνέβη για παράδειγμα στη Λάρισα, το Βόλο, τη Χαλκιδική, την Αθήνα, όπου η ηγεσία των κοινοτήτων

244 Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*, ό.π. σελ. 139.

245 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α', προσωπικό αρχείο Αλ. Ράπτη.

246 Χανδρινός, "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", ό.π.

είχε βοηθηθεί από το ΕΑΜ. Στη Λάρισα από τους 1.100 Εβραίους οι 950 διαφεύγουν, βοηθούμενοι από τον Ε.Λ.Α.Σ, στον οποίο εισχωρούν αρκετοί νέοι Εβραίοι. Ο αρχираββίνος του Βόλου Μωυσής Πέσαχ είναι ο πρώτος που φυγαδεύεται από τον Ε.Λ.Α.Σ, τον Οκτώβριο του 1943, σε χωριό της περιοχής. Από τους 822 Εβραίους του Βόλου, τελικά εκτοπίζονται οι 130, καθώς οι υπόλοιποι βοηθούνται είτε από το ΕΑΜ, είτε από τις ελληνικές αρχές. Το ΕΑΜ της Αθήνας καταφέρνει και διασώζει το ραβίνο της πόλης Ηλία Μπαρτζιλάι και την οικογένειά του, ενεργοποιώντας, έτσι, τους Εβραίους της Αθήνας ώστε να διαφύγουν, ή όσοι είναι νέοι, να βγουν στο βουνό.²⁴⁷ Το γεγονός ότι η εκτόπιση των Εβραίων της Αθήνας είναι πολύ περιορισμένη, χάρη στην ανυπακοή στους νόμους της κατοχής, σχετικοποιεί το μύθο της «παθητικότητας» που ακολουθεί τους Εβραίους εν γένει. Το ίδιο ισχύει και με τις περιπτώσεις διασώσεων Εβραίων σε Θεσσαλία, Εύβοια και Πελοπόννησο. Υπολογίζεται ότι το ΕΑΜ-Ε.Λ.Α.Σ πανελλαδικά βοηθά περίπου 3.000 Εβραίους στο να διαφύγουν, ενώ σημαντική είναι η πρωτοβουλία του ΕΔΕΣ και συγκεκριμένα του γιατρού Πάνου Μαχαίρα στη διάσωση Εβραίων της Αθήνας.²⁴⁸ Υπολογίζεται ότι περίπου 1.500 Εβραίοι διαφεύγουν με καΐκια από την Εύβοια στην Παλαιστίνη, μέσω Τουρκίας, χάρη στη συντονισμένη συνεργασία του ΕΑΜ – Ε.Λ.Α.Σ με το γραφείο μετανάστευσης του Εβραϊκού Πρακτορείου στην Κωνσταντινούπολη.²⁴⁹

Σύμφωνα με τον Ιωσήφ Μάτσα, συνολικά σε όλη την Ελλάδα περίπου 650 Εβραίοι λαμβάνουν ενεργό δράση στην αντίσταση, είτε ως επιτελικοί

247 Βαρών - Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σελ.136, 173. Ο Μπαρτζιλάι ζητά από τον Υπουργό Παιδείας Λούβαρη να μεσολαβήσει στον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό ώστε να βρει κρησφύγετο σε μοναστήρι. Ο Δαμασκηνός δέχεται αμέσως αλλά ο ραββίνος ταλαντεύεται ως προς τι θα έπρεπε τελικώς να πράξει για το συμφέρον το δικό του και της κοινότητας. Τότε δέχεται απειλές από τους ομόθρησκούς του ότι αν διαφύγει θα χρησιμοποιήσουν βία. Έτσι ορισμένα στελέχη που συνδέονται με το ΕΑΜ, ζητούν από την τοπική οργάνωση να απαγάγει τον ραβίνο, ο οποίος τελικά απαγάγεται «άνευ αντιστάσεως», αφού προηγουμένως υπογράφει επιταγή με την οποία παραδίδει σε εκπρόσωπο του ΕΑΜ τις καταθέσεις της Κοινότητας (Φλάισερ, ό.π., σελ. 323).

248 Βαρών - Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σελ. 136.

249 Ι. Χανδρινός, "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", Πρακτικά σεμιναρίου «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 22 & 23 Φεβρουαρίου 2013, σελ. 25.

αξιωματικοί είτε ως βοηθητικό προσωπικό.²⁵⁰ Στον αριθμό αυτό δεν περιλαμβάνονται όσοι, αν και μπήκαν στην Αντίσταση, τελικά δεν γλύτωσαν τον εκτοπισμό και την εξόντωση. Οι περισσότεροι εντάσσονται στο ΕΑΜ, στο ένοπλο τμήμα του τον Ε.Λ.Α.Σ, την Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ) και την «Εθνική Αλληλεγγύη», το παρακλάδι του ΕΑΜ το οποίο λειτουργούσε ως δίκτυο αλληλεγγύης σε ομήρους, κρατούμενους και καταδιωκόμενους.²⁵¹ Οι Εβραίοι αυτοί κατάγονται κυρίως από Θεσσαλονίκη και Θεσσαλία.

Οι παραπάνω αριθμοί αποδεικνύουν πως οι δύο αυτοί χώροι που συγκρούστηκαν με τους Ναζί – οι Εβραίοι και οι αντιστασιακές δυνάμεις – έχουν αναπτύξει μεταξύ τους συνέργειες, όπως στην περίπτωση της διάσωσης του ραββίνου της Αθήνας, που δεν δικαιολογούν τις απόψεις μετέπειτα ιστορικών ότι διέγραψαν δύο διαφορετικές ιστορίες που δεν συναντήθηκαν ποτέ. Οι περισσότεροι Εβραίοι που εισέρχονται στο ΕΑΜ, τον Ε.Λ.Α.Σ ή την ΕΠΟΝ είναι είτε νεαροί σοσιαλιστές είτε εθελοντές και στρατευμένοι που μπαίνουν στην οργάνωση κατά τύχη. Η προσχώρησή τους στον Ε.Λ.Α.Σ είναι

250 Joseph Matsas, "The Participation of the Greek Jews in the National Resistance", *Journal of the Hellenic Diaspora* (17), 1991 σελ. 55-68 ; Ι. Χανδρινός, "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", Πρακτικά σεμιναρίου «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 2 & 3 Δεκεμβρίου 2009, σελ. 20.

251 Σε έναν μακρύ κατάλογο ονομάτων, ξεχωρίζουν ο γιατρός Μανώλης Αρούχ και ο γιαννιώτης γιατρός Αλβέρτος Κοέν («Βλαδίμηρος») στην Παρνασσίδα, ο υπεύθυνος της ΕΤΑ για όλη την Θεσσαλία, Λάζαρος Αζαριά από την Βέροια, ο επιτελής της ΙΙ Μεραρχίας του Ε.Λ.Α.Σ, Ίντο Σίμσι («Μακαμπής») από την Θεσσαλονίκη, ο υπεύθυνος επιμελητείας στην Ομάδα Μεραρχιών Στερεάς (ΟΜΣ), Μωϋσής Ματαθίας από τον Βόλο. Η συμμετοχή γυναικών ήταν αναλογικά αξιοσημείωτη, ως νοσοκόμες ή αντάρτισσες, όπως η Ντόρα Μπουρλά («Ταρζάν») στο Βέρμιο και η εμβληματική Σάρα Γεσουά («Σαρίκα») στην Εύβοια. Κάποιοι αναδείχθηκαν και σε πολιτικά αξιώματα, όπως η Αλέγγρα Φελούς-Καπέτα από τα Τρίκαλα, προπολεμικό στέλεχος του ΚΚΕ, με σημαντική δράση και στον Εμφύλιο. Ορισμένοι αναδείχθηκαν σε διοικητές, όπως ο καπετάνιος λόχου, Ισαάκ Μωυσής («Κίτσος») από την Θεσσαλονίκη και ο ανθυπολοχαγός Σαμουέλ Εσκινατζής από την Λάρισα, ο οποίος σκοτώθηκε στα Δεκεμβριανά ως διοικητής λόχου (Χανδρινός, "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", *Η Αυγή*, 16/03/2014).

επίσης ζήτημα συγκυρίας και εξαρτάται συχνά από τον άνθρωπο που τους στρατολογεί.²⁵²

Επίσης, οι αριθμοί αυτοί προσφέρουν μια διάσταση που απομακρύνει την στερεοτυπική εικόνα του Εβραίου που δεν αντιστάθηκε αλλά «πήγε σαν πρόβατο στη σφαγή», παρόλο που η διερεύνηση της συμβολής των Εβραίων στο Αντιστασιακό κίνημα στον ελλαδικό χώρο παραμένει σκοτεινή, αν όχι χαμένη. Σύμφωνα με τον Ιστορικό Ιάσωνα Χανδρινό, επιμελητή της έκθεσης «Συναγωνιστής: έκθεση τεκμηρίων για τη συμμετοχή στην Αντίσταση Ελλήνων Εβραίων» στο Εβραϊκό Μουσείο Αθηνών (από 16/4/2013 έως 25/4/2014), κάθε δυνατότητα καταγραφής της εβραϊκής συμμετοχής στην Αντίσταση εξαλείφεται από τον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε και οι πηγές είναι ελάχιστες.²⁵³

Συνολικά 63 Εβραίοι σκοτώνονται ή εκτελούνται ως μέλη της Αντίστασης (το 1/10 περίπου του συνολικού αριθμού), ενώ περισσότεροι από 90 δολοφονούνται σε εκτελέσεις αντιποίνων ή κατά τη διάρκεια γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων.²⁵⁴

Στα Ιωάννινα η ηγεσία της κοινότητας αρνείται κατηγορηματικά να αποδεχθεί προτάσεις διαφυγής του ΕΑΜ, το οποίο ήδη από τον Αύγουστο του 1943 έχει εκτιμήσει τί θα συμβεί στους Εβραίους.²⁵⁵ Προφανώς δεν το εμπιστεύονται. Σε φυλλάδιο της ΕΠΟΝ ήδη από τις 15 Αυγούστου 1943, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων καλούνται να ανέβουν στο βουνό για να πολεμήσουν το φασισμό, διαφορετικά τους περίμενε η εξόντωση στα κρεματόρια. Το γραφείο της Περιφερειακής επιτροπής Ιωαννίνων του ΚΚΕ με γραμματέα τον

252 Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 103.

253 Ι. Χανδρινός, *Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα, 2013, σελ. 2.

254 Χανδρινός, "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", ό.π.

255 Κουρμαντζή, "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", ό.π., σελ. 69.

Χαράλαμπο Χατζηγεωργιάδη, οι τοπικές οργανώσεις του ΕΑΜ και η ΕΠΟΝ, από τον Οκτώβριο του 1943 συστήνουν επιτροπές που επισκέπτονται τις εβραϊκές συνοικίες, προσπαθώντας να πείσουν τους Εβραίους να εγκαταλείψουν την πόλη, δίχως αποτέλεσμα.²⁵⁶ Η μαρτυρία του Πέτρου Μπαμπασίκα στην Ελένη Κουρμαντζή το 1997, αναφέρει πως ο ίδιος και άλλα τρία ή τέσσερα μέλη του ΕΑΜ, το Φεβρουάριο του 1944 έρχονται σε επαφή με προεξάρχοντα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, με σκοπό τη συζήτηση για εξεύρεση τρόπων διαφυγής των Εβραίων. Η συνάντηση, στην οποία, μεταξύ άλλων, παρευρίσκονται ο Καμπιλή, ο Ναχμιά, ο Κοφίνας και ο Λεβή, αποβαίνει άκαρπη, καθώς οι Εβραίοι είναι απρόθυμοι να συνεργαστούν καθ' οιονδήποτε τρόπο, φοβούμενοι ότι η φυγή θα σημάνει την καταστροφή τους.²⁵⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του δισταγμού είναι το εξής περιστατικό που αναφέρει στο βιβλίο *Το Ημερολόγιό μου* (Αθήνα, 1991) ο λόγιος Θεσπρωτός Βασίλης Κραψίτης και το παραθέτει η εφημερίδα *Πρωινός Λόγος* Ιωαννίνων, στις 31 Ιανουαρίου 2014: «Στις 17 Ιανουαρίου 1944 ο Σιών Μπακόλας μου ζητάει να παρέμβω στον αρμόδιο Αξιωματικό χωροφυλακής για έκδοση αστυνομικών ταυτοτήτων. Παρά τις μεγάλες δυσκολίες του θέματος, εισηγούμαι και εφοδιάζονται με αστυνομικές ταυτότητες ως Χριστιανοί οι: Εζράς Μπακόλας και η σύζυγός του, Νισήμ Μπακόλας και η σύζυγός του, Ηλίας Κοέν και η σύζυγός του, Γιοσέφ Κοέν και η σύζυγός του, Λέων Μπακόλας, Ισαάκ Ραφαήλ και η σύζυγός του και δύο άλλοι ακόμα. Στις 19 Μαρτίου 1944 συναντώ στην οδό Λόρδου Βύρωνος, έξω από το κατάστημά του, το συμπατριώτη Εβραίο Λέων Μπακόλα. Είναι φοβισμένος. Μου εμπιστεύεται ότι έχουν πληροφορίες για απέλασή τους από τους Γερμανούς. Ακόμα μου λέει για τις προσπάθειες της Ισραηλιτικής Κοινότητας Ιωαννίνων, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος. Τον ρωτώ πώς θα ήθελε να βοηθήσουμε. Μου

256 Βότσικας, *Παλεύοντας για τη λευτεριά*, ό.π., σελ. 30.

257 Βότσικας, *Παλεύοντας για τη λευτεριά*, ό.π., σελ. 68.

λέει ότι θέλουν να συναντήσουν το Σπύρο Κωνσταντόπουλο. Στις 21 Μαρτίου 1944 φέρνω σε επικοινωνία τον Νισήμ Μπακόλα με τον Σπύρο Κωνσταντόπουλο, ο οποίος ανέλαβε να προωθήσει μέσα σε δύο ημέρες, όλους τους ανωτέρω Εβραίους στον ΕΔΕΣ, ανιδιοτελώς, από αίσθημα ανθρώπινης αλληλεγγύης. Στις 23 Μαρτίου 1944 συναντώ τον Κωνσταντόπουλο και μου λέει ότι ο Νασήμ Μπακόλας του είπε την προηγούμενη μέρα ότι αναβάλλεται για λίγο καιρό ακόμα η έξοδός τους στον ΕΔΕΣ...».²⁵⁸ Εντέλει και οι δεκατρείς προαναφερθέντες Εβραίοι εκτοπίζονται δύο ημέρες μετά μαζί με όλη την κοινότητα.

Οι αντιστασιακές οργανώσεις Ε.Λ.Α.Σ και ΕΔΕΣ κυκλοφορούν προκηρύξεις που καλούν τους Εβραίους να καταφύγουν στα βουνά ή να καταφύγουν σε χωριά που έχουν καταλάβει οι αντάρτες, αφήνοντάς τους μόνους στο να βρουν τον τρόπο.²⁵⁹ Η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου αναφέρει ότι στα Ιωάννινα δε γίνεται καμία συντονισμένη ενέργεια, πλην του ΕΑΜ που ζητάει όμως «άνδρες και λίρες» και όχι τρόπο διάσωσης μιας θρησκευτικής μειοψηφίας.²⁶⁰

Από όλη την κοινότητα, όπως αναφέρθηκε πριν, μόνο ελάχιστοι εβραίοι κρύβονται σε σπίτια Γιαννιωτών, απ' όπου και προωθούνται στο βουνό.²⁶¹ Έτσι το αποτέλεσμα είναι πενιχρό: Περίπου 20 καταφεύγουν στον Ε.Λ.Α.Σ και 2 στον ΕΔΕΣ. Σχεδόν όλη η κοινότητα παραμένει εντός των τειχών του Κάστρου· και οι ευκατάστατοι και οι φτωχοί και οι ηγέτες τους,

258 Χρ. Γκόγκα, "Και όμως άνοιξε η διπλανή πόρτα για τους Γιαννιώτες Εβραίους", ΠΡΩΙΝΟΣΛΟΓΟΣ, 31/01/2014, σελ. 9.

259 Dalven, *The Holocaust in Janina*, ό.π., σελ.101.

260 Αμπατζοπούλου, "Κατοχικά Γιάννενα και Ολοκαύτωμα", ό.π. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή εκείνη δεν τίθεται θέμα διάσωσης θρησκευτικής μειοψηφίας. Εξάλλου το υπό κομμουνιστικής καθοδήγησης ΕΑΜ μάλλον δεν δίνει προτεραιότητα στη θρησκεία, σε μια εποχή που και οι ίδιοι οι θρησκευτικοί ηγέτες δεν δίνουν όταν πρόκειται για διαφορετική θρησκεία από εκείνη που εποπτεύουν.

261 Μάγερ, ό.π., σελ. 189.

συνιστώντας όλοι μαζί μια ετοιμοπαράδοτη κοινότητα στους Γερμανούς. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Ισαάκ Ιακώβ, ο οποίος αν και στρατολογημένος στις δυνάμεις του ΕΔΕΣ, έρχεται στα Ιωάννινα κρυφά για να πάρει σφαχτά για τη γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου. Η ημέρα του εκτοπισμού τον βρίσκει μαζί με την οικογένειά του στο σπίτι του, να ακολουθεί τη μοίρα των υπολοίπων. Αυτό μαρτυρά η αδελφή του Εσθήρ Ιακώβ – μία εκ των δύο διασωθέντων αδελφών της οικογένειας (σύνολο επτά αδέλφια) στην Ευτυχία Νάχμαν.²⁶²

Στο σημείο αυτό παρατίθεται μια συγκεντρωτική λίστα με ονόματα Γιαννιωτοεβραίων που εντάσσονται στο αντάρτικο, για τη σύνταξη του οποίου χρησιμοποιήθηκαν διάφορες πηγές (προφανώς θα επαναληφθούν ορισμένα ονόματα που έχουν ήδη αναφερθεί σε εδάφια της παρούσας εργασίας, καθώς εξυπηρέτησαν την ανάλυση ορισμένων θεμάτων της πραγμάτευσης).

1. Μιχάλης Βαλάης
 2. Γαβριηλίδης (Μιχαήλ Κοέν)
 3. Μωυσής Γιουσσουρούμ (ιατρός)
 4. Ιακώβ Γκερσόν
 5. Ιωσήφ Αβραάμ Κοέν
 6. Μιχαήλ Ηλίας Κοέν
 7. Σαμουήλ Κοέν
 8. Αλβέρτος Κοέν, «ο Βλαδίμηρος» (ιατρός)
 9. Ερρίκος Λεβή (ιατρός, μέλος του εβραϊκού συμβουλίου)
 10. Χαΐμ Λέων Λεβή
-

262 Νάχμαν, ό.π., σελ. 146.

11. Χαΐμ Λεβή υιός Λέων
12. Χαΐμ Μάτσας
13. Ελιασήφ Μάτσας
14. Γιεσούα Μάτσας (αδελφός του Ελιασήφ)
15. Ιωσήφ Μάτσας, υιός Μεναχέμ
16. Σολομών Μάτσας, υιός Μεναχέμ
17. Σαμουήλ Μεγήρ
18. Αβραάμ Μιχαήλ
19. Μωυσής Μιγιωνή (γνωστός ως Μωυσής «Κατσάπας»)
20. Σαλβατώρ Μπακόλας («ο Σωτήρης»)
21. Σιών Μπακόλας υιος Γεσούα
22. Νισσήμ Μπατής
23. Αβραάμ Σβώλης
24. Ηλίας Σβώλης
25. Μιχαήλ Σβώλης
26. Μεναχέμ (Μηνάς) Χατζόπουλος

Όπως ήδη αναφέραμε, οι Σαμουήλ Κοέν και Σιών Μπακόλας είναι από τους πρώτους που εγκαταλείπουν τα Ιωάννινα και γίνονται αντάρτες το Οκτώβριο του 1943 στην περιοχή του Πωγωνίου. Πέντε μήνες μετά, τους ακολουθούν οι επτά δραπετές του στρατοπέδου της Λάρισας (Σαμουήλ Μεγήρ, Μεναχέμ Χατζόπουλος, Σόλομων Μάτσας, Σολομών Κοέν, Αβραάμ Σβώλης, Τζέσουα Μάσσα (Ιωσήφ Μάτσας) και Αβραάμ Ματαθία). Όλοι υπηρετούν στα συντάγματα 15, 85 και 3/40 του Ε.Λ.Α.Σ, από τα Ζαγόρια έως την Άρτα. Στην περιοχή Κόνιτσας βρίσκεται και ο 20χρονος Ιάκωβος Μπαλέστρας, ίσως ο μοναδικός Κερκυραίος που περνά στην Ήπειρο για να πολεμήσει τους Γερμανούς.

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του γιαννιώτη Ιωσήφ Μάτσα του Μεναχέμ, ο οποίος, όπως αναφέραμε, στρατολογείται από τον Ε.Λ.Α.Σ και ενώνεται με τους αντάρτες στο Βέρμιο τον Απρίλιο 1943: «Οι πρώτοι δύο μήνες στάθηκαν το πύρινο καμίνι που μας ατσάλωσαν. Οι κακουχίες ήταν τρομερές. Μας έλειπαν τα πάντα: τροφή, στέγη, ύπνος, εφόδια· είχαμε μόνο ένα ύψιστο αγαθό: την ελευθερία. Για να σκορπίσουμε το αίσθημα της πείνας και του κρύου, το ρίχναμε στο τραγούδι. Τραγουδούσαμε και ονειρευόμασταν την αυριανή λευτεριά, τον αυριανό κόσμο που θα ήταν απαλλαγμένος από στερήσεις, διωγμούς και φυλετικές διακρίσεις. Έτσι αντέξαμε στις δοκιμασίες. Κι ύστερα από περιπετειώδεις νυχτερινές πορείες, μέσω των βουνών Τζένας, Καϊμακτσαλάν και Σινιάτσικο, φθάσαμε στα τέλη του Μάη στην Ελεύθερη Ελλάδα στην Δυτική Μακεδονία, όπου ανεφοδιαστήκαμε από τις ρίψεις και σχημάτισαμε πραγματικά στρατιωτικά τμήματα».²⁶³

Στον ΕΔΕΣ του Ναπολέοντος Ζέρβα συμμετέχει το μέλος του Εβραϊκού Συμβουλίου των Ιωαννίνων Ερρίκος Λεβή. Στον πόλεμο του '40 είναι μόνιμος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό και υπηρετεί ως γιατρός σε μεραρχία πυροβολικού. Το 1943 εργάζεται στην Αθήνα στο 15ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και ως ιατρικός υπάλληλος στο Υπουργείο Δημόσιας Υγείας. Μετά τις απελάσεις από τη Θεσσαλονίκη επιστρέφει στα Ιωάννινα με την οικογένειά του με σκοπό να συνδεθεί με τον Ζέρβα και τον ΕΔΕΣ. Μαζί με τον Ταγματάρχη Μακρυνιώτη της ελληνικής χωροφυλακής και άλλους κατασκοπεύει για λογαριασμό του Ζέρβα και τροφοδοτεί τον ΕΔΕΣ με πολύτιμες πληροφορίες για ενέργειες σαμποτάζ. Ενώ καταφεύγει στο βουνό προκειμένου να αποφύγει τους Ιταλούς που τον υποπτεύονται, ο Ζέρβας τον ζητά πίσω προκειμένου να τον «αξιοποιήσει» ως διερμηνέα για τους Γερμανούς. Όπως είδαμε, συλλαμβάνεται τον Φεβρουάριο του 1944 και στις 25 Μαρτίου εκτοπίζεται και αυτός μαζί με όλη την εβραϊκή κοινότητα. Μετά την επιστροφή του από τα στρατόπεδα θανάτου επιστρέφει

263 Χανδρινός, "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", ό.π.

στο στρατό από όπου αποστρατεύεται με το βαθμό του συνταγματάρχη.²⁶⁴ Στον ΕΔΕΣ επίσης οργανώνεται και ο γιατρός Μιχαήλ Νεγρίν, ο οποίος βγαίνει στο βουνό και μάλιστα περιθάλπει Γερμανούς τραυματίες στη Μάχη της Μενίνας που λαμβάνει χώρα στις 17 Αυγούστου 1944.²⁶⁵

7.2. Γιαννιώτες αντιστασιακοί: Σολομών Κοέν και Σαλβατόρ Μπακόλα

Αξιοσημείωτος είναι ο ρόλος του γιαννιώτη Σολομών Κοέν ο οποίος κατά τη διάρκεια της Κατοχής, όταν τα Ιωάννινα βρίσκονται υπό τη διοίκηση των Ιταλών, εντάσσεται στο ΕΑΜ και κατορθώνει να διεισδύσει στις Ιταλικές στρατιωτικές αρχές κατοχής στο Αγρίνιο. Το ΕΑΜ αξιοποιεί τη γνώση της ιταλικής γλώσσας που κατέχει - λόγω των σπουδών Ιατρικής που πραγματοποιεί στην Ιταλία και διακόπτει το 1938 όταν η αντισημιτική φυλετική νομοθεσία τον οδηγεί στην απέλασή του ως Εβραίου αλλοδαπού - και τον στέλνει στο Αγρίνιο για να διεισδύσει στο ιταλικό δίκτυο αντικατασκοπείας. Ο Κοέν αναλαμβάνει μεταφραστής για την ιταλική στρατιωτική διοίκηση στην Ήπειρο, και αργότερα με το όνομα Gerasimo Koko και έχοντας πείσει τους πάντες ότι είναι Ιταλός, καταφέρνει να γίνει επικεφαλής της ιταλικής αντικατασκοπείας στην ιταλική στρατιωτική διοίκηση του Αγρινίου. Ο Cohen δίνει στην ιταλική αντικατασκοπεία ονόματα Ελλήνων συνεργατών, αλλά τα δίνει και στο ΕΑΜ, το οποίο παίρνει μέτρα κατά των δωσίλογων και προδοτών. Ο Κοέν έχει μεγάλη συμβολή στη σύλληψη Ελλήνων συνεργατών των κατακτητών ενώ βοηθάει Εβραίους να φύγουν από τα Ιωάννινα σε φάλαγγα για το Αγρίνιο και από εκεί για την Αθήνα με τη βοήθεια τριών ιταλικών στρατιωτικών αυτοκινήτων. Την ίδια περίοδο

264 Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην κατοχική Ελλάδα*, ό.π., σελ. 41.

265Ανώνυμος, διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο

<http://ioanninajewishlegacy.com/IoanninaEL/warTimeEL.php>. Ανακτήθηκε την 5/10/2013.

βοηθάει και οδηγεί Εβραίοπουλα που είχαν καταφύγει στα Καραμανέικα - μεταξύ αυτών και τον Γιακώβ Βεχορόπουλο- στους αντάρτες του Ε.Λ.Α.Σ. Κατά την κατάρρευση του ιταλικού καθεστώτος, βοηθάει τον Ε.Λ.Α.Σ να λάβει βρετανική βοήθεια για όπλα, καθώς υπήρχε ανάγκη προετοιμασίας για τους κινδύνους της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, ενώ, κατά την συνθηκολόγηση των Ιταλών, βοηθάει Ιταλούς στρατιώτες να αποφύγουν αντίποινα από τους Γερμανούς, να βρουν καταφύγιο και να ενσωματωθούν στον Ε.Λ.Α.Σ.²⁶⁶

Η αντιστασιακή δράση του Σαλβατώρ Μπακόλα ξεκινά την πρώτη χρονιά της Κατοχής. Ως ένας από τους υπεύθυνους του ΕΑΜ Νέων (μετέπειτα ΕΠΟΝ) στα Ιωάννινα, μαζί με τον Μωσέ Ντόστη, σκορπίζει προκηρύξεις στην πλατεία Πάργης, γράφει συνθήματα και απειλεί ανοιχτά όσους Εβραίους διατηρούν σχέσεις με Ιταλούς ή Γερμανούς στρατιώτες. Συνεχίζει την αντιστασιακή του δράση στην Αθήνα, όταν τον Φεβρουάριο του 1942 εγγράφεται στο Τμήμα Χημείας του Πανεπιστημίου. Η συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον βρίσκει ενεργό μέλος του φοιτητικού ΕΑΜ με το ψευδώνυμο «Σωτήρης». Κατά τη γερμανική κατοχή ανεβαίνει στην Πάρνηθα, αρχικά στον Εφεδρικό Ε.Λ.Α.Σ Λιάτανης και στη συνέχεια στο Ι/34 Τάγμα Αττικής του θρυλικού καπετάν Θεοχάρη Πολύχρονου, που φρουρούσε τις πύλες της «Ελεύθερης Ελλάδας». Τον Ιανουάριο του 1944 παρουσιάζεται στην έδρα της V Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ στο Λιδωρίκι. Τον Ιούλιο 1944 ο Σαλβατώρ διακρίνεται στη Μάχη της Άμφισσας και στην μάχη στις Καρούτες Φωκίδας τον Αύγουστο του 1944, όπου τραυματίζεται και νοσηλεύεται στο αναρρωτήριο της Ταξιαρχίας στο χωριό Πενταγιοί. Όταν τον Οκτώβριο η Ταξιαρχία μετονομάζεται σε II Μεραρχία του Ε.Λ.Α.Σ, ο «Σωτήρης» είναι ένας

266 Yitzhak Kerem διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.epoxi.gr/scriptum46.htm>. Ανακτήθηκε την 30η/9/2014.

από τους 30 αντάρτες της Υποδειγματικής Διμοιρίας ΕΠΟΝ του Λόχου Διοίκησης.²⁶⁷

²⁶⁷Ανώνυμος, διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://ioanninajewishlegacy.com/IoanninaEL/warTimeEL.php>. Ανακτήθηκε την 5/10/2013.

Κεφάλαιο 8

Οι γιαννιωτοεβραίοι επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος

Με βάση έγγραφο του διευθύνοντος πρόξενου για την Παλαιστίνη και Υπερ-Ιορδανία Γ. Χριστοδούλου προς το Υπουργείο Εξωτερικών στις 12 Σεπτεμβρίου 1945, οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, ύστερα από την αυτοψία του αντιπροσώπου της Ερυθράς Ασπίδος του Δαβίδ κ. Τσέρνοβιτς, ο οποίος παρέμεινε στην Ελλάδα τρεις μήνες προκειμένου να λάβει γνώση για την κατάσταση των Εβραίων, είναι μόνο 46.²⁶⁸

Ο Λέων Μπατής, έμπορος των Αθηνών και καταγόμενος από εβραιογιαννιώτικη οικογένεια, είναι ο πρώτος μάρτυρας που μεταφέρει στην Ελλάδα τα στοιχεία, τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες εξόντωσης των εβραίων της Ευρώπης στο στρατόπεδο του Auschwitz, καθώς καταφέρει να διαφύγει τον Ιανουάριο του 1945 από μια μαζική εκτέλεση περίπου 5.000 ομήρων (οι 4.000 ήταν εβραίοι) και καταφθάνει στη Θεσσαλονίκη περίπου στις 15 Μαρτίου 1945. Η μαρτυρία του περιγράφει πώς κατόρθωσε να διαφύγει.²⁶⁹ Συγκεκριμένα αναφέρει πως συμμετείχε σε μια αποστολή 5.000 ομήρων από το στρατόπεδο Μουργκενχάουζ προς άγνωστη κατεύθυνση, όταν μετά από τέσσερις ημέρες εξαντλητικής περιπλάνησης φτάνουν στο δάσος Γκόλεγκαρ της Πολωνίας, για να δεχθούν ομαδικά πυρά από τους φρουρούς SS. Σχεδόν 3.000 όμηροι θανατώνονται επιτόπου, ενώ άλλοι 1.000 δολοφονούνται στην προσπάθειά τους να διαφύγουν μέσα στο δάσος. Ο Μπατής δραπετεύει από

268 Βερέμης και Κωνσταντοπούλου, ό.π., σελ. 362. Τα στοιχεία αυτά δεν κατέστη δυνατόν να διασταυρωθούν από άλλες πηγές.

269 Η μαρτυρία του καταγράφεται στην εφημερίδα «Ανεξαρτησία» των Αθηνών, σε φύλλο της στις 20 Μαρτίου 1945, με τίτλο: «Ο πρώτος από τους ολίγους διασωθέντες Ισραηλίτες της Ελλάδας έφθασεν εις Θεσσαλονίκη» και με υπότιτλο: «Η συνταρακτική αφήγησίς του- ο θάλαμος της κολάσεως».

την Κρακοβία και βαδίζει έως το Γούμεν της Τσεχοσλοβακίας, στη συνέχεια πορεύεται προς τη Ρουμανία και, μέσω Βουλγαρίας, φθάνει στη Θεσσαλονίκη.²⁷⁰

Στα Ιωάννινα, σύμφωνα με την μαρτυρία μιας ανώνυμης νεαρής στην εφημερίδα *Εβραϊκή Εστία* στις 16 Απριλίου 1953, ο πρώτος όμηρος που φθάνει έχει τον αριθμό 77.825 ανεξίτηλα γραμμένο στο χέρι του. Διηγείται πως όταν οι όμηροι φθάνουν στο Auschwitz της Πολωνίας στις 8 Απριλίου 1944, αμέσως χωρίζονται σε δύο ομάδες: σ' αυτούς που μπορούν και σ' αυτούς που δεν μπορούν να εργασθούν. Η τύχη για όσους ανήκουν στην δεύτερη κατηγορία είναι άμεση. Υπό τους ήχους της μουσικής, οδηγούνται στα λουτρά, που στην πραγματικότητα είναι θάλαμοι ασφυξιογόνων αερίων, και από εκεί στους φούρνους. Διηγείται επίσης πως ένας γιαννιώτης γιατρός επειδή ήξερε βιολί, τοποθετείται στην ορχήστρα, απ' όπου και παρακολουθεί την κόρη του να οδηγείται σε αυτό που εκείνη νόμιζε ως λουτρό, δίνοντάς της το τελευταίο του χαμόγελο. Μεταφέρει επίσης την είδηση της αυτοκτονίας των αδελφών Μεναχέμ και Ματαθία Κοέν, οι οποίοι μόλις μαθαίνουν το θάνατο των οικογενειών τους, πέφτουν πάνω στα ηλεκτρικά συρματοπλέγματα.²⁷¹

Η Τζώγια Ντόστη με Νο. 77055, διηγείται στην Ευτυχία Νάχμαν πως αφού καταφέρνει και επιστρέφει ζωντανή από το στρατόπεδο του Auschwitz στην Αθήνα, βρίσκει τον αδελφό της Λέων Ντόστη, ο οποίος είχε πολεμήσει στον πόλεμο του '40 ως Έλληνας αξιωματικός και είχε πιαστεί αιχμάλωτος

270 Ε. Κουρμαντζή, "Προφορικές πηγές ιστορίας για το Ολοκαύτωμα και η εφαρμογή τους στην Εκπαίδευση", ανακοίνωση στο εκπαιδευτικό σεμινάριο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με θέμα «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Ιωάννινα, 13 Νοεμβρίου 2012. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://www.giannena-e.gr/ihnilatontas%20tin%20istoria/Kourmantzi_Proforikes_Piges_Olokaftoma_13-11-2012.aspx. Ανακτήθηκε την 11η/11/2013.

271 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 233.

των Ιταλών. Η οικογένειά του δεν γνώριζε τίποτα για την τύχη του για δύο χρόνια πριν τον εκτοπισμό των Εβραίων από τα Ιωάννινα.²⁷²

Η Άρτεμις Μιρόν-Μπατή, η οποία φθάνει στο Auschwitz σε ηλικία 15 ετών, εργάζεται στα στρατόπεδα εργασίας και συμμετέχει σε μια πορεία θανάτου προς τα στρατόπεδο Ravensbrück και Malchow, απ' όπου και διασώζεται το 1946. Αυτό που σημειώνει με θλίψη σε συνέντευξή της σε εκπροσώπους του ερευνητικού κέντρου YADVASHEM, είναι ότι οι Εβραίες της Ανατολικής Ευρώπης στο στρατόπεδο εργασίας δεν την αντιμετωπίζουν ως όμοιά τους, καθώς δεν μιλά ούτε την Λαντίνο των Σεφαραδιτών Εβραίων, ούτε την εβραϊκή γλώσσα Γίντις (Yiddish). Το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζεται ως Εβραία είναι για εκείνη βαθιά ταπεινωτικό.²⁷³

Η Εσθήρ Μορδοχάι Μιγιωνή - Κοέν (Στέλλα στα ελληνικά), από τα Ιωάννινα, σύζυγος του Σαμουήλ Κοέν, σε συνέντευξη της στην ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας *Καθημερινή* στις 6 Μαρτίου 2014, στον Σταύρο Τζίμα, αναφέρει πως γλυτώνει από τα κρεματόρια του Auschwitz από καθαρή τύχη, όταν μια εβραϊκής καταγωγής Γερμανίδα γιατρός και κάποιες νοσηλεύτριες την κρύβουν στο αναρρωτήριο όταν οι SS παίρνουν όλους τους υπόλοιπους από τον θάλαμό της και τους οδηγούν στους φούρνους. Στο οικογενειακό προσκλητήριο μετά την απελευθέρωση, θα βρεθεί μόνο με ένα από τα πέντε αδέρφια της. Η Κοέν καταγγέλλει την αδιαφορία των ντόπιων γιαννιωτών την ημέρα του εκτοπισμού: «οι γείτονες ούτε το κουρτινάκι δεν τράβηξαν να δουν τι γίνεται».²⁷⁴ Καταγγέλλει επίσης και την αδιάφορη συμπεριφορά των αρχών από την πρώτη στιγμή του επαναπατρισμού της, όταν «δεν της προσφέρουν ούτε ένα ποτήρι νερό» και αντ' αυτού της παίρνουν δακτυλικά αποτυπώματα.

272 Νάχμαν, ό.π., σελ. 170.

273 Liz Elsby – Kathryn Berman, διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.yadvashem.org/yv/en/education/interviews/batis.asp>. Ανακτήθηκε στις 2/10/2014

274 Σταύρος Τζίμας, "Δεν τράβηξε κανένας γείτονα το κουρτινάκι να δει τι γίνεται", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 6 Μαρτίου 2014.

Ίσως γιατί η επιστροφή της είναι η ζωντανή απόδειξη της αδιαφορίας τους τον Μάρτιο του '44. Σήμερα η 90χρονη Εσθήρ Κοέν είναι η μία από τους δύο εν ζωή Εβραίους από τους πενήντα περίπου που επιζούν του Ολοκαυτώματος και επιστρέφει από τα στρατόπεδο θανάτου, με αριθμό 77102. Η Ζανέτ Σεβί είναι η δεύτερη εν ζωή Εβραία των Ιωαννίνων που έχει επιστρέψει από το Auschwitz και ζει στα Ιωάννινα.

Για μερίδα μελετητών, τα Γιάννενα παραμένουν αφιλόξενα για τους Εβραίους ακόμα και μετά την επιστροφή των λίγων διασωθέντων που καταφέρνουν να επιστρέψουν.²⁷⁵ Ο Μιχαήλ Ναούμ Μάτσας αναφέρει πως στα Ιωάννινα επιστρέφουν 106 επιζήσαντες (μεταξύ αυτών και ο ίδιος, Νο 182271), ενώ άλλοι 10 κατευθύνονται στο Ισραήλ.²⁷⁶ Η επιστροφή τους περνάει απαρατήρητη σε μια Ελλάδα που σπαράσσεται από τον εμφύλιο πόλεμο. Σύμφωνα με την Μάρσια Χαντάντ-Οικονομοπούλου, από τους Εβραίους των Ιωαννίνων επιζούν 53 άντρες, 42 γυναίκες και κανένα παιδί.²⁷⁷

275 Αμπατζοπούλου, "Κατοχικά Γιάννενα και Ολοκαύτωμα", ό.π. Μεταξύ αυτών είναι και το πέμπτο μέλος του εβραϊκού συμβουλίου Ερρίκος Λεβή.

276 Μάτσας, Μ. Ν., ό.π., σελ. 36.

277 Μάγερ, ό.π., σελ.197.

Κεφάλαιο 9

Το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών

Πολλές μαρτυρίες επιζώντων αναφέρουν ότι με το που άρχισε ο εκτοπισμός των Εβραίων, τα σπίτια και τα μαγαζιά τους λεηλατούνται, παρά την αυστηρή απαγόρευση και την παραδειγματική τιμωρία των δύο πρώτων παρανομούντων. Η επιζήσασα Λιζέτα Μωϋσή, με Νο 77095, μαρτυρά στην Ευτυχία Νάχμαν ότι κατά την επιστροφή της στα Ιωάννινα από το στρατόπεδο Birkenau, βρήκε το υπόγειο του σπιτιού της «οργανωμένο» και τα χρυσαφικά που είχαν κρύψει οι γονείς της φυσικά να λείπουν.²⁷⁸

Όσοι επιστρέφουν στα Ιωάννινα βρίσκουν τα σπίτια τους κατειλημμένα από άλλους. Πυρόπληκτοι που έχουν καταφύγει στα Ιωάννινα από τα γύρω χωριά που έκαψαν οι Γερμανοί, ανταρτόπληκτοι-φυγάδες του Εμφυλίου που το κράτος εγκατέστησε στα εβραϊκά σπίτια, αρνούνται να τα εγκαταλείψουν, καθώς και οι ίδιοι δεν έχουν πού να μείνουν. Η Νίνα Μάτσα-Νεγρίν (σύζυγος του Αλμπέρτου Νεγρίν) που καταφέρνει και αυτή να επιστρέψει από το Auschwitz αναφέρει σε συνέντευξή της τον Ιανουάριο του 2005 στον Χ.Φ. Μάγερ, πώς όταν επέστρεψε έξι μήνες μετά τον πόλεμο στο σπίτι της στα Ιωάννινα, βρήκε μέσα αγνώστους. Της το επιστρέφουν αλλά όλα τα υπάρχοντά της οικογένειάς της λείπουν, καθώς το σπίτι, όπως και όλα τα άλλα σπίτια Εβραίων, είχε λεηλατηθεί.²⁷⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει σε άρθρο του ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Ισραηλίτικο Βήμα* στα Ιωάννινα, τον Ιανουάριο 1946, ελάχιστοι από τους επιζήσαντες αποκαθίστανται. Οι περισσότεροι φιλοξενούνται σε 10 σπίτια ομόθρησκών τους που και αυτοί μετά βίας κατάφεραν να πάρουν πίσω. Ενώ όλοι οι Εβραίοι άφησαν πίσω τους

278 Νάχμαν, ό.π., σελ. 151.

279 Μάγερ, ό.π., σελ. 199.

600 σπίτια, το 1946 ή πλειονότητα αυτών των σπιτιών στεγάζουν δημόσιες υπηρεσίες, τους πυροπαθείς και άλλους πρόσφυγες.²⁸⁰

Ενώ ήδη από το 1943 βάσει του Αναγκαστικού νόμου 205/1943 ιδρύεται η Υπηρεσία Διαχείρισης Ισραηλιτικών περιουσιών, η οποία υποτίθεται ότι θα προέβαινε, μέσω τριμελών επιτροπών εμπειρογνομόνων, σε απογραφή και εκτίμηση των εβραϊκών περιουσιών και στην ανάθεση της διαχείρισής τους υπό μεσεγγύηση σε «συνετούς οικογενειάρχες», οι οποίοι θα ήταν υπόλογοι στο ελληνικό κράτος για τη διαφύλαξη και διαχείρισή τους, ο νόμος ελάχιστες φορές εφαρμόζεται, αφού ούτε ο χρόνος για τη σωστή απογραφή υπάρχει, αλλά συχνά, ούτε και η θέληση, για να μην αναφέρουμε για τις συνεχείς επεμβάσεις των Γερμανών, με τις απευθείας παραχωρήσεις καταστημάτων ή άλλων περιουσιακών στοιχείων σε ευνοούμενους τους.²⁸¹

Η κυβέρνηση Γεωργίου Παπανδρέου στις 26 Οκτωβρίου 1944 εκδίδει νόμο που υπογράφει ο Υπουργός Δικαιοσύνης Ν. Αβραάμ (Νόμος 2, ΦΕΚ 6, της 27/10/1944)²⁸², σχετικά με τη διαχείριση και επιστροφή των εβραϊκών περιουσιών στους κατόχους τους και επιπλέον ορίζει πως οι εβραϊκές περιουσίες που έχουν περιέλθει στο Δημόσιο θα επιστραφούν στους νόμιμους κατόχους, με τις ίδιες διαδικασίες που το τελευταίο τις απέκτησε. Ο Νόμος αυτός καταργεί το Νόμο 1977/1944, (ΦΕΚ 241 Τεύχος Α') που έχει ήδη ψηφίσει από τις 10/10/1944 η κατοχική κυβέρνηση, ο οποίος υπαγόρευε την ίδρυση νέας κρατικής υπηρεσίας με τίτλο «Κεντρική Υπηρεσία Εκκαθάρισεως και Αποδόσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών» και καταργούσε με τη σειρά του τους νόμους 1180/1944 (ΦΕΚ 26 12/2/1944) και 205/1943 (ΦΕΚ 160, 1/6/1943), βάσει των οποίων το Υπουργείο Οικονομικών σύστηνε μια Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισης των εβραϊκών περιουσιών – την Κ.Υ.Δ.Ι.Π. (ο νόμος 1180/1944

280 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 232.

281 Χανδρινός, "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", ό.π., σελ. 18.

282 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β'.

αναφέρεται σε όλη την Ελλάδα, πλην της Μακεδονίας και ο νόμος 205/1943 αναφέρεται μόνο στη Μακεδονία).²⁸³ Σκοπός της υπηρεσίας αυτής, που υπαγόταν απευθείας στον Υπουργό Οικονομικών, ήταν η διαχείριση των κατασχεμένων περιουσιών, που παραλαμβάνει δυνάμει της, από 23/11/1943, διαταγής του Γερμανού Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος, Dr. Maximilian Merten, το ελληνικό δημόσιο. Η διαταγή αυτή έχει την ισχύ νόμου και παρείχε το νομικό υπόβαθρο προκειμένου να αφαιρεθεί από τους Εβραίους η νομή και η κατοχή κάθε περιουσιακού τους στοιχείου.²⁸⁴ Μάλιστα σε περιπτώσεις περιουσιών εκτός της Αθήνας και του Πειραιά, βάσει του νόμου 1180/1944, ο Υπουργός Οικονομικών μπορούσε να παρακάμψει την Κ.Υ.Δ.Ι.Π. και να αναθέσει τη εποπτεία των εγκαταληφθεισών εβραϊκών περιουσιών στους κατά τόπους οικονομικούς εφόρους και σε μια γνωμοδοτική επιτροπή που οριζόταν κατά περίπτωση. Επιπλέον, για τις διαχειριστικές πράξεις που αφορούσαν στις εγκαταλειφθείσες εβραϊκές περιουσίες ο Υπουργός των Οικονομικών διόριζε ως διαχειριστές δημοσίους υπαλλήλους εν ενεργεία ή συνταξιούχους.²⁸⁵

Παρ' όλ' αυτά, ο τρόπος εφαρμογής και του νόμου της κυβέρνησης Παπανδρέου αμφισβητείται και αυτό που αποδεικνύεται, βάσει των πηγών, είναι τα πολυάριθμα εμπόδια που προβάλλουν πλείστοι υπηρεσιακοί παράγοντες του ελληνικού κράτους στην επιστροφή των περιουσιών στους επιβιώσαντες Εβραίους.²⁸⁶ Οι δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι τελούν χρέη διαχειριστών, βάσει του Νόμου 1180/1944, δεν αντικαθίστανται και εξακολουθούν να διαχειρίζονται νομίμως τις Ισραηλιτικές περιουσίες παρά

283 Κ. Μαγκλιβέρας, "Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων", Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, Αθήνα, 2009, σελ. 26.

284 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 25.

285 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 27.

286 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ. 190.

την κατάργηση του Νόμου. Όσον δε αφορά στις περιουσίες, οι οποίες δεν αποδίδονται σε Εβραίους ιδιοκτήτες ή σε τυχόν κληρονόμους τους, αυτές εξακολουθούν να βρίσκονται υπό την διαχείριση του Ελληνικού Δημοσίου.²⁸⁷

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι υπάρχει επιτακτικό συμφέρον να χρησιμοποιηθεί το εβραϊκό ζήτημα «εις το έργον της προώθησης των εθνικών ημών δικαίων».²⁸⁸ Στη Μακεδονία, μάλιστα, υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του στρατού συνδέουν Εβραίους και κομμουνιστές και φοβούνται μια εβραϊκή εκδίκηση. Όπως διαπιστώνεται από απόρρητη επιστολή που βρίσκεται στην κεντρική υπηρεσία του Ιστορικού αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών, οι στρατιωτικές αρχές της Μακεδονίας απαιτούν τη λήψη μέτρων κατά των ανθελληνικών και αναρχικών φρονημάτων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Αρκετοί χαρακτηρίζουν τους επιζήσαντες Εβραίους της πόλης «αχάριστους», καθώς «για να κερδίσουν ολίγας χρυσούς λίρας, περιπλέκουν μεγάλο αριθμό βιοπαλαιστών Ελλήνων εις δικαστικούς αγώνες». Αρκετοί στρατιωτικοί και δικαστές είναι απρόθυμοι στο να πείσουν τους μη Εβραίους να παραδώσουν τα κατασχεμένα σπίτια και καταστήματα στους νόμιμους δικαιούχους. Μάλιστα το Υπουργείο Εξωτερικών για να αποφύγει περαιτέρω εβραϊκές διεκδικήσεις, δίνει οδηγίες στις κατά τόπους πρεσβείες να μην ενθαρρύνουν ή ακόμα και να καθυστερούν τον επαναπατρισμό επιβιωσάντων Ελλήνων Εβραίων.²⁸⁹

Όπως αναφέρει ο ανταποκριτής στα Ιωάννινα της εφημερίδας *Ισραηλίτικο Βήμα*, που δημοσιεύεται τον Ιανουάριο 1946, κρατικοί αξιωματούχοι χαρακτηρίζουν «γενναιόδωρο» το νόμο Παπανδρέου. Σχολιάζει επίσης πως ενώ το δημόσιο παραιτείται από τις αξιώσεις του πάνω στην εβραϊκή περιουσία, αφήνει πλήρη ασυδοσία στους έμπιστους των Γερμανών

287 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 29.

288 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ.191.

289 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ.191.

μεσεγγυούχων. Καταγγέλλει πως οι τοπικοί άρχοντες «ερμηνεύουν» το νόμο κατά την κρίση τους και τον εφαρμόζουν ανάλογα με τα συμφέροντα των «παραγόντων» που τους περιστοιχίζουν.²⁹⁰ Ο νόμος Παπανδρέου επίσης διευκρινίζει ότι η απόδοση των εβραϊκών περιουσιών στους νόμιμους κατόχους από το ελληνικό Δημόσιο θα γίνεται δίχως την παρακράτηση του 10% επί της συνολικής περιουσίας του καθενός όπου, βάση κατοχικής υπουργικής απόφασης του Υπουργείου Οικονομικών, δίδοταν ως αμοιβή σε όποιον κατέδιδε Εβραίους με κρυμμένη, άρα αφορολόγητη περιουσία. Η μόνη παρακράτηση είναι 5% που αφορά σε έξοδα και δαπάνες διαχείρισης της υπόθεσής τους από το Δημόσιο ταμείο. Σε νέο νόμο που υπογράφει ο Υπουργός Δικαιοσύνης Κωνσταντίνος Ρέντης της κυβέρνησης Παπανδρέου στις 31/12/1945 (αναγκαστικός νόμος, υπ. Αριθμ.808, άρθρο 2, ΦΕΚ 324)²⁹¹ ρητά διατυπώνεται ότι οι καταδότες κρυμμένων εβραϊκών περιουσιών πρέπει να επιστρέψουν τα εύρετρα που εισέπραξαν κατά τη διάρκεια της κατοχής στο ελληνικό δημόσιο. Ο νόμος αυτός συμπληρώνει το νόμο 2/1944 και αντιμετωπίζει το ζήτημα των περιουσιών που είχαν δοθεί σε θεματοφυλακή καθώς επίσης και το θέμα της ευθύνης των διαχειριστών των περιουσιών αυτών, οι οποίοι παίρνουν δίμηνη προθεσμία προκειμένου να υποβάλουν λεπτομερείς αναφορές για τις διαχειριστικές πράξεις που εκτέλεσαν. Ενώ η υποβολή έχει δίμηνη προθεσμία και επισύρει ποινή φυλάκισης έως 5 έτη, ελάχιστες αναφορές κατατίθενται. Επιπλέον, σύμφωνα τον αναγκαστικό νόμο, όσοι εκ των διαχειριστών αρνούνται να αποδώσουν στους δικαιούχους Εβραίους τα περιουσιακά τους στοιχεία, θα διώκονται για υπεξαίρεση. Ωστόσο, δεν είναι γνωστό εάν σημειώθηκαν σχετικές καταγγελίες ή κινήθηκαν αυτεπαγγέλτως ποινικές διώξεις.²⁹²

290 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 233.

291 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ'

292 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 34.

Παρά τους νόμους που ψηφίζονται οι επιστρέψαντες συχνά είναι υποχρεωμένοι να προσφύγουν στα δικαστήρια προκειμένου να πάρουν πίσω τις περιουσίες τους. Ακόμα και ο νεοεκλεγείς πρόεδρος του εβραϊκού συμβουλίου των Ιωαννίνων αναγκάζεται να υποβάλλει αίτηση στη Στεγαστική Υπηρεσία για να πάρει άδεια εγκατάστασης στο ιδιόκτητο σπίτι του και τελικά λαμβάνει άδεια να χρησιμοποιήσει μόνο ένα από τα δωμάτια του σπιτιού του.²⁹³

Η πρώτη κυβέρνηση Σοφούλη εκδίδει αναγκαστικό νόμο 846 στις 22 Ιανουαρίου 1946 (ΦΕΚ 17)²⁹⁴, με τον οποίο καταργείται, για τις Εβραϊκές περιουσίες, το άρθρο 12 του νόμου 2310/1920 περί της «εξ' αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής», που ορίζει ότι σε περίπτωση μη ύπαρξης κληρονόμων, η περιουσία των αποθανόντων περιέρχεται στο δημόσιο. Με βάση αυτό το Βασιλικό Διάταγμα το Δημόσιο παραιτείται του δικαιώματός του να διεκδικήσει περιουσιακά στοιχεία Ελλήνων Εβραίων που βρήκαν το θάνατο λόγω φυλετικών διώξεων ενώ προβλέπεται η μεταβίβαση των περιουσιών σε ένα νέο νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, σκοπός του οποίου θα είναι η αποκατάσταση των Ελλήνων Εβραίων που επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Αρχικά συγκροτείται μία «Επιτροπή βοήθειας για την επανένταξη των Εβραίων στην Ελλάδα». Τα δικαιώματα των περιουσιών για τις οποίες δεν υπάρχουν κληρονόμοι μεταβιβάζονται στην Επιτροπή αυτή. Το ελληνικό κράτος, όμως, απαιτεί φόρο που φθάνει στο 50%. Μόνο ύστερα από δικαστικούς αγώνες η φορολογία μειώνεται στο 25%.²⁹⁵

Ο αναγκαστικός νόμος της κυβέρνησης Σοφούλη στην ουσία εφαρμόζεται τρία χρόνια μετά, όταν με νέο Βασιλικό Διάταγμα το 1949 (ΦΕΚ

293 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 48.

294 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ'

295 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 52.

79, 29/3/1949)²⁹⁶ συγκροτείται ο Οργανισμός Περίθαλψης και Αποκατάστασης Ισραηλιτών Ελλάδος (ΟΠΑΙΕ), στον οποίο περιέρχονται οι αδιάθετες και εγκαταλελειμμένες περιουσίες των Ελλήνων Εβραίων που απεβίωσαν κατά τη διάρκεια των φυλετικών διωγμών 1943-1944, εφόσον δεν έχουν κληρονόμους ή συγγενείς μέχρι τετάρτου βαθμού.²⁹⁷ Νομικός Σύμβουλος της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων διορίζεται ο γιαννιώτης δικηγόρος Σπ. Βαδαλούκας και γραμματέας η Βασιλική Τζιόβα.²⁹⁸

Ο ΟΠΑΙΕ, σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα, παραλαμβάνει τις περιουσίες που διαχειριζόταν η ΚΥΔΙΠ (Κεντρική Υπηρεσία Διαχείρισεως Ισραηλιτικών Περιουσιών) του Υπουργείου Οικονομικών, όπως προαναφέρθηκε (ιδρυθείσα με το Ν.1180/20.1.1944), η οποία λειτούργησε σε συνέχεια της ανάλογης υπηρεσίας ΥΔΙΠ (Υπηρεσία Διαχείρισεως Ισραηλιτικών Περιουσιών) που είχε υπογραφεί από τον πρωθυπουργό Ράλλη και τον υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Πουρνάρα, καθ' υπόδειξη των Γερμανών, στις 29.05.1943 (Ν.205/29.5.1943 «περί διαχείρισεως των παρά των Αρχών Κατοχής κατασχεμένων και εγκαταλειπόμενων εβραϊκών περιουσιών» και αφορά στις περιουσίες των Εβραίων των περιοχών της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας).²⁹⁹

Η καθυστέρηση στην εφαρμογή του νόμου ίσως να οφείλεται και στις πιέσεις που ασκούσαν στην Αθήνα, μια και το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών συνδέεται με τις αποζημιώσεις για τις ζημιές που υπέστησαν οι

296 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε'

297 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ. 192 ; Ανώνυμος, «Ο.Π.Α.Ι.Ε», διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=358&Itemid=98. Ανακτήθηκε την 31η/8/2013.

298 Παναγούλα Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα, αναμνήσεις στοχασμοί*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1998, σελ. 91.

299 Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι*, ό.π., σελ. 145. ; Ανώνυμος, «Ο.Π.Α.Ι.Ε», διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=358&Itemid=98. Ανακτήθηκε την 31η/8/2013.

ελληνικές περιουσίες στην Παλαιστίνη, κατά τον πρώτο Αραβοϊσραηλινό πόλεμο.³⁰⁰ Επιπλέον, ενώ το 1947 η δεύτερη κυβέρνηση Σοφούλη ορίζει το Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο προσωρινό διαχειριστή των «εγκαταλειμμένων» εβραϊκών περιουσιών (μέχρι την ίδρυση του ΟΠΑΙΕ), τα μισθώματα από τη μέχρι τότε διαχείριση αυτών των περιουσιών που λάμβανε μέχρι τότε το ελληνικό Δημόσιο και ανέρχονται στις 31 Οκτωβρίου 1947 σε 102.592.651 δραχμές, ουδέποτε παραδίδονται.³⁰¹

Έμποροι των Ιωαννίνων και συνεργάτες τους επωφελούνται από τις περιουσίες και τα εγκαταλειμμένα καταστήματα Εβραίων. Όπως αναφέρει ο έμπορος Δημήτρης Δούμας «κι εγώ πήγα σε ένα εβραϊκό μαγαζί μετά την αναχώρηση της φάλαγγας για να ανασκαλέψω...άλλοι ήταν καλύτερα πληροφορημένοι από εμάς, ενήλικες δηλαδή, μπήκαν στα μαγαζιά και τα σπίτια και έσυραν έξω ένα σωρό πράγματα. Πρόκειται για πραγματικό πλιάτσικο».³⁰² Από μαρτυρίες που έχει συλλέξει ο ερευνητής Αλέκος Ράπτης, λίγες μόλις ώρες μετά τον εκτοπισμό, στις 25 Μαρτίου 1944, οι ντόπιοι που συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς στον εκτοπισμό είναι οι πρώτοι, που σε συνεννόηση μαζί τους, προβαίνουν ανενόχλητοι στο «πρώτο πλιάτσικο», μέχρι τις τρεις το μεσημέρι, στα μαγαζιά των γιαννιωτοεβραίων. Επιπλέον, μέλη της ομάδας 621 της GFP που συμμετείχε στην επιχείρηση του εκτοπισμού, λαμβάνουν «ειδικό μερίδιο από το μερτικό στα εβραϊκά καταστήματα». Πρόκειται κυρίως για υφάσματα και καλλυντικά.³⁰³ Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του γιαννιώτη Γεώργιο Ντίνου στο τοπικό τηλεοπτικό κανάλι ITV, το σπίτι του οποίου είχε επιταχθεί από τους Γερμανούς, ότι ο υπαξιωματικός που διέμενε στο επιταγμένο σπίτι τους,

300 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ.192.

301 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ. 192.

302 Α. Ράπτης, *Ηπειρωτικός Αγών*, 9 Απριλίου 2009.

303 Α. Ράπτης, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 53.48'-54.10'

αμέσως μετά τον εκτοπισμό, στέλνει μεγάλα δέματα ρουχισμού στη Γερμανία.³⁰⁴ Τα υπόλοιπα αντικείμενα και τρόφιμα παραδίδονται στις «ελληνικές αρχές για διαχείριση και διανομή», υπό την επίβλεψη μιας διαχειριστικής επιτροπής στην οποία συμμετέχει και ένας Γερμανός παρατηρητής προς αποφυγή παραβάσεων κατά τη διάρκεια της διανομής, όπως ήδη αναφέρθηκε. Ο Οργανισμός Δημόσιας αντιλήψεως και κοινωνικής Πρόνοιας Ηπείρου συνιστά την «ελληνική αρχή» που αναλαμβάνει την ακριβή καταγραφή των εβραϊκών περιουσιών, σε συνεργασία με τη γερμανική διοίκηση και το Γενικό Διοικητή Ηπείρου Μιχαήλ Τσιμπρή.³⁰⁵ Αυτόπτες μάρτυρες όμως αναφέρουν, σε συνεντεύξεις τους στους ερευνητές, πως στην διαχειριστική επιτροπή συμμετέχουν «επιφανείς χριστιανοί», οι οποίοι περνούν προσωπικά από κάθε σπίτι και το λεηλατούν.³⁰⁶ Σύμφωνα με μετάφραση του πρόχειρου πρακτικό-συμφωνητικό που συντάσσει ο Γενικός Διοικητής Ηπείρου Τσιμπρής, ο ίδιος συναποφασίζει μαζί με τον ανθ/γό του 22ου ορεινού σώματος στρατού, αντιπρόσωπο του τμήματος εφοδιασμού και επιμελητείας της Wehrmacht κ. Μπέκερ πως ο τελευταίος παραλαμβάνει εκ μέρους του γερμανικού στρατού όλα τα «ελλείποντα είδη» (οικιακά σκεύη, έπιπλα, κτλ.). Εν συνεχεία, το πρακτικό αναφέρει πως ο Μπέκερ και ο Ιωάννης Σταύρου, ως αντιπρόσωπος της Γεν. Διοίκησης Ηπείρου, μαζί με την Ελληνική χωροφυλακή ανοίγουν τα σπίτια και τα καταστήματα των Εβραίων και κατόπιν αφού τα σφραγίζουν, παραδίδουν τα κλειδιά στον αντιπρόσωπο της

304 Γεώργιος Ντίνος, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 56.35' – 57.00'. Ο Αλέκος Ράπτης έχει στο προσωπικό του αρχείο δύο επιστολές προς τον Γενικό Διοικητή Ηπείρου, Τσιμπρή Μιχαήλ, με ημερομηνίες 13 Μαΐου 1944 και 18 Μαΐου 1944, οι οποίες αποτυπώνουν εμφανώς την καταλήστευση των Εβραϊκών μαγαζιών στα Γιάννενα από τις Δημόσιες Υπηρεσίες αλλά και την αγωνία των Δημοσίων Υπηρεσιών να καρπωθούν κατόπιν εντολής του Γενικού Διοικητή Ηπείρου, τα εμπορικά καταστήματα των Γιαννιωτοεβραίων της πόλης των Ιωαννίνων. Οι επιστολές αυτές δεν έχουν δημοσιευτεί.

305 Αποστόλης Τζελέτας, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 59.02' – 1.00.01'.

306 Μάγερ, ό.π., σελ.200.

Γεν. Διοίκησης Ηπείρου. Ο τελευταίος αναγνωρίζει τη βοήθεια των Γερμανών για την εξασφάλιση των χρηματικών ποσών που βρέθηκαν στα εβραϊκά καταστήματα και τα οποία ο ίδιος κατέθεσε στην τράπεζα της Ελλάδος. Το πρακτικό συνεχίζει με την εκ νέου συμφωνία Τσιμπρή – Μπέκερ στις 5-4-1944, σχετικά με τη διατίμηση των ειδών που βρέθηκαν. Συγκεκριμένα αναφέρεται πως τα διάφορα είδη «θα διατιμηθούν με Γερμανικό Τιμολόγιο και εις Γερμανικό χρήμα θα γίνουν αι πληρωμαί με την σημερινήν επίσημον ανταλλαγήν του Γερμανικού Μάρκου (εν Μάρκον, δρχ. 27.000) υπέρ της Ελληνικής Πολιτείας. Εκ μέρους των Γερμανών εγένετο ήδη η πρώτη κατάθεσις (προκαταβολή) εις την Αγροτική Τράπεζα Ιωαννίνων στις 4-4-1944 εξ ενός, 1.000.000.000 δραχμών. Το πρακτικό τελειώνει με αναφορά στις ευχαριστίες του Μπέκερ προς τον Τσιμπρή για το δώρο, μια εβραϊκή Μιγλά (ένα είδος ιερού σκεύους, ένας κύλινδρος προσευχής,) που έλαβε και προοριζέτο για τον Γερμανό Στρατηγό».³⁰⁷ Κατά τους πρώτους μήνες του 1944 το υποκατάστημα της Αγροτικής Τράπεζας στα Ιωάννινα έχει ως βάση των διαθέσιμων κεφαλαίων του σε χρήμα το ποσό του 1.500.000.000 δραχμών που προκύπτει από τις μεν καταθέσεις των γερμανικών αρχών κατοχής (1.000.000.000 δρχ. ως αντίτιμο από τα εβραϊκά είδη που παρέλαβαν, που όπως είδαμε αναγράφεται στο παραπάνω πρακτικό) και από τα ποσά που καταθέτουν οι επιτροπές απογραφής των εβραϊκών περιουσιών.³⁰⁸ Ο Πρόεδρος του εμπορικού επιμελητηρίου Ιωαννίνων Αναστάσιος Βλαχόπουλος σε συνέντευξή του στην Rae Dalven αναφέρει πως μετά την απομάκρυνση της φάλαγγας των φορτηγών με τους Εβραίους και ύστερα από υπόδειξη του Γενικού Διοικητή Ηπείρου Τσιμπρή, συμμετέχει σε μια επιτροπή που συγκροτείται με την εντολή όσα περιουσιακά στοιχεία των Εβραίων δεν κατασχέθηκαν από τις δυνάμεις

307 Γιώργος Μαργαρίτης, "Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας. Ιδεολογία, Κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία", στο *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 66-67.

308 Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 66.

κατοχής, να διανεμηθούν σε κοινωφελή ιδρύματα και νοσοκομεία. Η επιτροπή αυτή με άδεια των Γερμανών μπαίνει σε εβραϊκές αποθήκες και μαγαζιά και προμηθεύεται ό,τι χρειάζεται.³⁰⁹ Το ίδιο άτομο σε άλλο σημείο της συνέντευξής του, αναφέρει πως στις τρεις τα ξημερώματα της 25^{ης} Μαρτίου, τον ξυπνούν και αυτόν οι Γερμανοί, καθώς είναι ο πρόεδρος του εμπορικού επιμελητηρίου, άρα πρέπει να είναι σε ετοιμότητα για την περισυλλογή εβραϊκών περιουσιακών στοιχείων και τη διανομή τους για κοινωφελείς σκοπούς.³¹⁰ Ο ανταποκριτής της εφημερίδος *Ισραηλίτικο Βήμα* σημειώνει πως στα Γιάννενα όπως και στην Θεσσαλονίκη, «ευπόληπτοι» πολίτες λαμβάνουν μέρος στις επιτροπές διαχείρισης των εβραϊκών περιουσιών ή έχουν σφετεριστεί τα εβραϊκά καταστήματα με ένα απλό σημείωμα της γερμανόφιλης Γενικής Διοίκησης Ηπείρου.³¹¹ Ο έμπορος Δημήτρης Δούμας σε επιστολή του προς τον Τσιμπρή στις 10 Ιουνίου 1944 αναφέρει πως κατά τη συμμετοχή του στην επιτροπή καταγραφής εμπορευμάτων διαπιστώνει πως τα περισσότερα καταστήματα του τομέα του είναι άδεια ή με ελαττωματικά εμπορεύματα ή έχουν καταληφθεί από νέους επιχειρηματίες, είτε με, είτε χωρίς έγκριση των αρμοδίων Αρχών, χωρίς να έχει γίνει πρωτύτερη καταγραφή των εμπορευμάτων. Καταγράφει ότι η περισυλλογή και διάθεση των εμπορευμάτων δεν γίνονται με κανονικό και υπεύθυνο τρόπο αλλά διεσπαρμένα και άτακτα και ότι τα καταστήματα είναι εκτεθειμένα σε πολλούς κινδύνους. Ο τομέας αυτός αποτελείται από 75 μαγαζιά και η πρόταση του Δούμα είναι να διαχωριστούν σε κατηγορίες, ώστε να διευκολυνθεί η καταγραφή ανά είδος (π.χ. καταστήματα ειδών τροφίμων,

309 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 47.

310 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 44.

311 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 233.

ειδών κιγκαλερίας, χρωμάτων, υφασμάτων κτλ.). Το σύνολο των εβραϊκών καταστημάτων υπολογίζεται σε πεντακόσια.³¹²

Αξιοσημείωτος είναι ο φόβος που εκφράζει ο Πρόεδρος Εφετών Ιωαννίνων, Πέτρος Λαμπρινάκος, σε κατεπείγον έγγραφο που στέλνει στις 24 Οκτωβρίου 1944 στις αρμόδιες αρχές, για πιθανό εμπρησμό και καταστροφής των δικαστηρίων της πόλης. Βασική αιτία του φόβου του είναι η τύχη των περιουσιών των Εβραίων των Ιωαννίνων, καθώς, όπως αναφέρει, πλήθος συμπολιτών του επιθυμούν την απόκτηση των περιουσιών των εβραίων συμπολιτών τους.³¹³

Με την αποχώρηση των Γερμανών και της εισόδου του ΕΔΕΣ στα Ιωάννινα τον Οκτώβριο 1944 και την απόκτηση του τελικού ελέγχου της Ηπείρου από τον Ε.Λ.Α.Σ το Δεκέμβριο 1944, τοποθετούνται οι ελάχιστοι Εβραίοι αντάρτες που είχαν εισχωρήσει στον τελευταίο, σκοπιά στις πρώην αποθήκες Εβραίων. Εκεί όμως δεν υπάρχουν πλέον παρά ελάχιστα αντικείμενα άνευ αξίας. Με εντολή του Ε.Λ.Α.Σ κάθε Εβραίος των Ιωαννίνων πρέπει να λάβει 30 λίρες, όμως εκείνη την περίοδο κανένας Εβραίος δεν είχε γυρίσει ακόμα πίσω.³¹⁴ Ο Σαμουήλ Κοέν, όταν γυρίζει στα Ιωάννινα από τον Ε.Λ.Α.Σ, βρίσκει στο σπίτι του, στην οδό Ζάππα, ανταρτόπληκτους που του απαντούν ότι δεν μπορούν να φύγουν καθώς δεν έχουν που να μείνουν. Λαμβάνει τριάντα χρυσές λίρες σε εμπόρευμα, το οποίο πουλάει προκειμένου να ανοίξει ένα μαγαζί στα Ιωάννινα μαζί με άλλους δύο Εβραίους.³¹⁵

Πολλοί έμποροι πουλούν στις αγορές της Αθήνα εκατοντάδες τόπια υφασμάτων και κατά τη διάρκεια της κατοχής και μετά την αποχώρηση των

312 Παράρτημα ΣΤ (από το βιβλίο Δημ. Δούμα, *Ιστορικοί Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, β' έκδοση, Ιωάννινα, 1969, σελ. 131-132).

313 Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 65-66.

314 C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 258. Στοιχείο ανεπιβεβαίωτο από άλλη πηγή, ή μαρτυρία.

315 *Νέοι στη δίνη της Κατοχής*, ό.π., σελ. 104.

Γερμανών από την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Αλέκος Ράπτης σε συνέντευξή του στο τηλεοπτικό κανάλι ITV, ανώτατος τοπικός άρχοντας συλλαμβάνεται από τη λαϊκή πολιτοφυλακή του Ε.Λ.Α.Σ, να κατέχει στο σπίτι του δεκάδες κιβώτια με υαλικά, υφάσματα και βενζίνη που σκόπευε να τα εμπορευτεί.³¹⁶

Στις 23 Ιανουαρίου 1945, η Εφημερίδα Αγωνιστής, «καθημερινό Όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής του Ε.Α.Μ Γιαννίνων», αναφέρεται στην στρατιωτική διαταγή, της ΥΙ Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ, η οποία καταγγέλλει πλιάτσικο εις βάρος των Γιαννιωτοεβραϊκών περιουσιών. Η συγκεκριμένη διαταγή αναφέρει με σαφήνεια ότι «πολλοί πολίτες καταστρέφουν Ισραηλιτικές περιουσίες», προξενώντας υλικές καταστροφές στα σπίτια και αφαιρούν διάφορα υλικά, πόρτες, παράθυρα, κεραμίδια κλπ. Επίσης, η διαταγή της ΥΙ Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ επισημαίνει ότι όποιος συλλαμβάνεται να κλέβει περιουσιακά στοιχεία των Γιαννιωτοεβραίων θα παραπέμπεται και θα τιμωρείται αυστηρά από το Έκτακτο στρατοδικείο, το οποίο συστήνεται κατά την απελευθέρωση 1944/45. Ακόμη, όποιος συλλαμβάνεται να κατέχει παράνομα εμπορεύματα και πάσης φύσεως αντικείμενα προερχόμενα από λεηλασία εβραϊκών περιουσιών θα δικάζεται από το ίδιο Στρατοδικείο.³¹⁷ Στις 25 Ιανουαρίου 1945, η ίδια εφημερίδα αναφέρει ότι τα περιουσιακά στοιχεία των μελών της Εβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων είναι υπό την προστασία και την εγγύηση που παρέχει ο Ε.Λ.Α.Σ και ο οποίος έχει καθορίσει σαν άμεσο διαχειριστή την Επιμελητεία του Αντάρτη (ΕΤΑ). Τέλος η διαταγή της ΥΙ Ταξιαρχίας του Ε.Λ.Α.Σ κλείνει με την αυστηρή προειδοποίηση προς όλους τους Γιαννιώτες ότι έως τις 25 τρέχοντος, θα πρέπει όλοι να δηλώσουν στην Επαρχιακή ΕΤΑ Ιωαννίνων, όποια είδη έχουν στην κατοχή τους ή τα

316 Α. Ράπτης, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 1.02.30' – 1.05.22'.

317 Α. Ράπτης, "Αγαπητοί συλίστορες", ό.π.

αγόρασαν από τις αρχές κατοχής και τα οποία προέρχονται από περιουσιακά στοιχεία των Γιαννιωτοεβραίων της πόλης των Ιωαννίνων. Αυτό οδηγεί αρκετούς γιαννιώτες εμπόρους να παραδώσουν στο νοσοκομείο Χατζηκώστα των Ιωαννίνων εκατοντάδες μέτρα υφασμάτων που είχαν στην κατοχή τους.³¹⁸ Άλλοι συλλαμβάνονται από τη λαϊκή πολιτοφυλακή– μεταξύ αυτών και ο βοηθός του Μητροπολίτη Σπυρίδωνος Βλάχου, αρχιμανδρίτης Αθανάσιος.³¹⁹ Ο τελευταίος διαχειρίζεται παράνομα εκατοντάδες εμπορεύματα, με τα οποία προίκιζε άπορα κορίτσια, ως ένδειξη φιλανθρωπίας μιας φιλανθρωπικής οργάνωσης «Τα ελέη των κυριών» της Μητρόπολης.³²⁰ Την 1^η Απριλίου 1945, η Εφημερίδα Αγωνιστής, μέσα από ένα πρωτοσέλιδο άρθρο καταγγέλλει αυτούς που συμμετέχουν στο «πλιάτσικο» ή αλλιώς την καταλήστευση των περιουσιακών στοιχείων κινητών και ακινήτων της Γιαννιωτοεβραϊκής Κοινότητας Ιωαννίνων. Συγκεκριμένα γράφει: «... Με τον άνανδρο και βάρβαρο διωγμό των συμπολιτών μας Εβραίων η περιουσία τους έμεινε στο έρμαιο των διαφόρων Τσιμπρήδων - Φράντζηδων – πάτερ

318 Α. Ράπτης, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ΙΤV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 1.02.30' – 1.05.22'.

319 Α. Ράπτης, εκπομπή «Μυθιστορίες», ό.π. Ο ρόλος του Μητροπολίτη Σπυρίδωνα κατά τη διάρκεια της κατοχής, είναι σημαντικός και εν πολλοίς αμφισβητήσιμος. Σε σημειώσεις από μια συνομιλία του τμήματος αντικατασκοπίας της 1ης ορεινής Μεραρχίας Καταδρομών με εκπροσώπους του κλήρου Ιωαννίνων αναφέρεται ότι στις 10 Σεπτεμβρίου 1943 ο Μητροπολίτης υπόσχεται συνεργασία και είναι πρόθυμος να κάνει σχετική έκκληση στο λαό. Προτίθεται να στείλει αίτηση στη Σύνοδο, προκειμένου οι κληρικοί που πηγαίνουν στις συμμορίες να αφορίζονται. Η έκκληση στο ποίμνιο παίρνει τη μορφή διακήρυξης και δημοσιεύεται την 10η Σεπτεμβρίου, ενημερώνοντας το λαό ότι τη φύλαξη της νομιμότητας έχει αναλάβει ο γερμανικός στρατός κατοχής και αποτρέποντας τον να αναλογιστεί την κρισιμότητα των καιρών και να αποφύγει επαφές με τους αντάρτες, προκειμένου να μην χαθούν αθώοι. (C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 143) ; Παράρτημα Θ'.

Η εφημερίδα «Αγωνιστής» επιτίθεται κατά του Μητροπολίτη και τον αποκαλεί «συνεργάτη των Γερμανών». Μάλιστα την 1η Δεκεμβρίου στο φύλλο της, η εφημερίδα αναφέρει τα εξής: «Η Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού, ο Μητροπολίτης, ο Δούμας, ο Παραχρόνης, ο Κωνσταντόπουλος είναι κοινοί εγκληματίες. Στον παιδικό σταθμό μοιράζονται εδώ και καιρό φαγητά που είναι μολυσμένα από σκουλήκια. Δε μοίρασαν τρόφιμα τον προηγούμενο χρόνο, παρ' ότι υπήρχαν ανάγκες. Όλα τα μέλη του Ερυθρού Σταυρού και ο Μητροπολίτης είναι συνυπεύθυνα. Η Εισαγγελία έχει το λόγο». (C. Schminck – Gustavus, ό.π., σελ. 145).

320Α. Ράπτης, εκπομπή «Νέοι Φάκελοι» (επιμέλεια Τάσος Τέλλογλου), τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, 29/1/2008, 13.20' – 13.43'.

Αθανασίου κι' όλου αυτού του έντιμου συναφιού...».³²¹ Ο Μητροπολίτης Σπυρίδων Βλάχος, αν και σώζει τα ιερά σκεύη των Εβραίων, κατηγορείται ότι σε συνεργασία με τους γερμανούς, μοίρασε εβραϊκά σπίτια σε ανταρτόπληκτους.³²²

Η προαναφερθείσα Εσθήρ Κοέν, σε συνέντευξή της στο κανάλι ΙΤV αναφέρει πως με την επιστροφή της στα Ιωάννινα από τα στρατόπεδα θανάτου, και ενώ στο πατρικό της σπίτι έχουν εγκατασταθεί ντόπιοι γιαννιώτες, αναζητά τις δύο ραπτομηχανές της από τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων. Της απαντά πως τα αντικείμενα αυτά τα διαχειρίστηκε η Νομαρχία. Στα γραφεία της τελευταίας, η Κοέν πληροφορείται πως τα υπάρχοντα του σπιτιού της, αφού καταγράφηκαν, μεταφέρθηκαν στην Αλβανία από τους κομμουνιστές ενώ οι καταγεγραμμένες ραπτομηχανές της θα της επιστραφούν μόνο εάν γνωρίζει το νούμερο της κάθε μηχανής.³²³ Σχετικό ρεπορτάζ της εφημερίδας *Εβραϊκή Εστία*, στις 4 Ιουλίου 1947, αναφέρει πως η Γενική Διοίκηση Ηπείρου συγκεντρώνει, αμέσως μετά την απέλαση των Εβραίων, 220 ραπτομηχανές από τα σπίτια τους, τις οποίες παραδίδει υπό μεσεγγύηση σε κατοίκους των Ιωαννίνων. Δύομιση χρόνια μετά την απελευθέρωση, αναφέρει η εφημερίδα, και ενώ όσοι εβραίοι επιστρέφουν διεκδικούν τις ραπτομηχανές τους, οι αρχές απαιτούν οι αιτούντες να προσκομίσουν τον αριθμό της ραπτομηχανής τους προκειμένου να τους αποδοθεί, όπως ακριβώς αναφέρει η Εσθήρ Κοέν.³²⁴ Είναι γεγονός ότι ο Οργανισμός Δημόσιας Αντιλήψεως και Κοινωνικής Πρόνοιας Ηπείρου, στον οποίο ισχυρό ρόλο έχει η Μητρόπολη Ιωαννίνων και πολλοί κρατικοί

321 Ράπτης, "Αγαπητοί συλλίστες", ό.π.

322 Τάσος Τέλλογλου, εκπομπή «Νέοι Φάκελοι» (επιμέλεια Τάσος Τέλλογλου), τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, 29/1/2008, 13.00' – 13.17'.

323 Στέλλα Κοέν, εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ΙΤV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008, 06.18' – 1.11.24'. Η μεταφορά περιουσιακών στοιχείων από τον ΕΛ.Α.Σ. στην Αλβανία δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή, ή μαρτυρία.

324 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 235.

λειτουργοί, διαχειρίζεται κονδύλια και υλικά προερχόμενα από διάφορες πηγές, προκειμένου να ασκήσει κοινωνική πολιτική στην Ήπειρο.

Ο μετέπειτα πρόεδρος της αποδεκατισμένης Κοινότητας στα Ιωάννινα, Ιωσήφ Μάτσας – που σώζεται, όπως είδαμε, πολεμώντας ως αντάρτης στο πλευρό του Ε.Λ.Α.Σ στα βουνά της Μακεδονίας, καταγγέλλει πως η περιουσία της κοινότητας, περίπου 2.000.000 χρυσές λίρες σε κινητά υπάρχοντα, έχει εξανεμισθεί από κατοίκους της πόλης.³²⁵ Από τις συναγωγές το «έξω συναγώι» έχει μετατραπεί σε στάβλο, και το «μέσα συναγώι» έχει υποστεί σοβαρές ζημιές. Η διάσωση των Ιερών βιβλίων Παλαιάς Συναγωγής των Ιωαννίνων οφείλεται στο γεγονός ότι με πρωτοβουλία τους, ο δήμαρχος Δημήτριος Βλαχλείδης και ο Μητροπολίτης Σπυρίδων, λίγο πριν την ομαδική σύλληψη και εκτόπιση των Εβραίων, ζητούν από τους Γερμανούς να χρησιμοποιήσουν το κτίριο της Συναγωγής ως βιβλιοθήκη- αποθήκη των βιβλίων της Ζωσιμαίας σχολής, όταν αυτό επιτάχθηκε από τους Γερμανούς. Καθώς οι τελευταίοι συμφωνούν, εκείνοι φροντίζουν όλα τα ιερά βιβλία των Συναγωγών της πόλης να κρυφτούν σε ένα υπόγειο δωμάτιο με αθέατη είσοδο. Οι κύλινδροι του Τορά, σχεδόν όλα τα σκεύη των συναγωγών και πολλά Ιερά βιβλία επιστρέφονται μετά το τέλος του πολέμου στην εβραϊκή κοινότητα, ωστόσο εκατοντάδες άλλα πολύτιμα αντικείμενα, εικόνες και χειρόγραφα χάνονται για πάντα. Ωστόσο, η εβραϊκή κοινότητα ανακηρύσσει το Δήμαρχο Βλαχλείδη ευεργέτη της.

Ο Πρόεδρος Μάτσας τηλεγραφεί στην American Joint Distribution Committee (Αμερικανική Μεικτή Επιτροπή Διανομής), που μέχρι το 1950 συντονίζει τα προγράμματα αποκατάστασης των Ελλήνων Εβραίων, ότι από τους Εβραίους που επέστρεψαν στα Ιωάννινα, μόνο οι 30 έχουν επιστρέψει στο σπίτι τους, ενώ 25 κορίτσια που επέστρεψαν μόνα, χωρίς οικογένεια, δεν

325 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 48.

έχουν πού να μείνουν.³²⁶ Επιπλέον οι φτωχοί Εβραίοι που επιστρέφουν στα Ιωάννινα ζουν από τη βοήθεια των 2 ή 3 δολαρίων το μήνα, ποσό που προέρχεται από την American Joint Distribution Committee.

Όσοι από τους επιζήσαντες άντρες ομήρους ζητούν πίσω τα καταστήματά τους έρχονται αντιμέτωποι με μια αβάσταχτη γραφειοκρατία που περιπλέκεται περισσότερο, λόγω των κωλυμάτων που προκαλούν οι «ελέω Χίτλερ» σφετεριστές των εβραϊκών μαγαζιών. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή της εφημερίδας *Ισραηλίτικο Βήμα*, τον Ιανουάριο 1946, για να επιστρέψει ένα μαγαζί στο νόμιμο δικαιούχο περνούν μήνες, καθώς πρέπει να εκδοθεί το «επιτροπικό» παράβολο που απαιτεί έξοδα –που ασφαλώς δεν διαθέτουν οι επιζήσαντες Εβραίοι- διατυπώσεις και πολύ χρόνο για δικαστικές διαμάχες. Όταν εκδοθεί το «επιτροπικό» συνέρχεται η αρμόδια επιτροπή της Οικονομικής Εφορίας που εξετάζει εξονυχιστικά τα πρωτόκολλα παραλαβής των συχνά άδειων και λεηλατημένων καταστημάτων. Με αυτόν τον τρόπο αποδίδονται δέκα καταστήματα, ενώ ήδη από την περίοδο που στην πόλη είναι ο ΕΛ.Α.Σ αποδίδονται άλλα δέκα στους ελάχιστους που είχαν καταφέρει να επιστρέψουν στην πόλη στα τέλη 1944.³²⁷

Από το 1946 έως το 1956 ο ΟΠΑΙΕ διαθέτει στα Ιωάννινα, μέχρι και σε τέταρτου βαθμού συγγένειας, αντικείμενα και οικίες Εβραίων που δεν επέτρεψαν ποτέ.³²⁸ Η γιαννιώτισσα συγγραφέας Παναγούλα Μπακόλα έχει στην κατοχή της 200 πρωτόκολλα παράδοσης-παραλαβής σπιτιών μεταξύ Ο.ΠΑ.Ι.Ε και κληρονόμων των Εβραίων που χάθηκαν.³²⁹ Οι γραφειοκρατικές διαδικασίες που «θέλουν» να αποδείξουν την αψεγάδιαστη διαχείριση των εβραϊκών περιουσιών, ασφαλώς δεν συνάδουν με το πλήθος των παρανομιών

326 Dalven, *The Jews of Ioannina*, ό.π., σελ. 48.

327 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ.234.

328 Μπακόλα, ό.π., σελ. 91-92.

329 Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ' (Μπακόλα, ό.π., σελ. 93).

και παρατυπιών που λαμβάνουν χώρα μόλις οι Εβραίοι εκτοπίζονται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γιώργος Μαργαρίτης «πρακτικά, επιτροπές και καταμετρήσεις αποσκοπούν να αποτελέσουν ισχυρό άλλοθι για το πλήθος των αυθαιρεσιών που συνόδευσαν την εκτόπιση των Εβραίων των Ιωαννίνων».³³⁰ Στα πλαίσια αυτής της γραφειοκρατικά «άψογης» διαχείρισης υπάρχουν πρακτικά του ΟΔΑΚΠΗ στα οποία καταγράφεται, με πάσα ακρίβεια, ότι στα συσσίτιά του διέθεσε από την εβραϊκή περιουσία 82 οκάδες φασόλια, 22 οκάδες ελιές, 6 οκάδες ξύδι και 350 δράμια βούτυρο.³³¹ Προφανώς η κατάδειξη της κανονικότητας και της νομιμότητας στις διαδικασίες διαχείρισης της εβραϊκής περιουσίας, από το επίσημο ελληνικό κράτος, «ξορκίζουν» την απάθεια, την αδυναμία αντίδρασης ή ακόμα και την υποβάθμιση του ίδιου του γεγονότος του ανεξήγητου εκτοπισμού. Ίσως να λειτουργεί και ως μηχανισμός εξιλέωσης γι' αυτά που έπρεπε να είχαν πράξει οι ιθύνοντες πριν τον εκτοπισμό. Απ' την άλλη, η διατήρηση της κανονικότητας που εφαρμόζει η ελληνική κρατική μηχανή, μπορεί να κρύβει και μια αδιαφορία ή ουδετερότητα απέναντι σε ένα συμβάν που ανατρέπει κάθε ηθικό και κοινωνικό κανόνα. Ίσως επίσης να μην εμπεριέχει καμία υποψία λάθους ή ενδοιασμού για τη φύση των αποτρόπαιων συμβάντων. Και είναι τόσο προκλητική η εφαρμογή της ασφυκτικής γραφειοκρατικής διαδικασίας, που, θα έλεγε κανείς, ότι κρύβει μέχρι και συνέργεια σε όσα έγιναν. Βέβαια, όπως παρατηρεί ο Γιώργος Μαργαρίτης, η φροντίδα για την άψογη γραφειοκρατική λειτουργία δεν είναι αποκλειστικά ελληνική υπόθεση· παραπέμπει στον προβληματισμό των Γερμανικών Σιδηροδρόμων για το ποια υπηρεσία θα χρεωθεί τα ναύλα της μεταφοράς των Εβραίων στα στρατόπεδα θανάτου. Θυμίζει την πρακτική της γερμανικής γραφειοκρατικής μηχανής που εξοντώνει εκατομμύρια ανθρώπους με βιομηχανοποιημένες διαδικασίες και

330 Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 68.

331 Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 67.

ασχολείται με ουδετερότητα με τις λεπτομέρειες αυτής της φρικαλέας πράξης.³³²

Ο Βασίλης Κραψίτης στο *Ημερολόγιο μου* αναφέρει πως την άνοιξη του 1946, συμμετέχει στην επιτροπή της Οικονομικής Εφορίας ως γραμματέας, με πρόεδρο τον οικονομικό έφορο Ευάγγελο Σούρλα και μέλη τον Βασίλη Ουνούφριο, διοικητικό υπάλληλο και τον Ιωσήφ Κοέν, Πρόεδρο της Εβραϊκής Κοινότητας. Στόχος τους είναι να αποδώσουν στους διασωθέντες Εβραίους ή στους κληρονόμους τους τα περιουσιακά τους στοιχεία. Ο Κραψίτης σημειώνει πως η επιτροπή με υπηρεσιακή συνείδηση, τιμιότητα και ανθρωπιά αποδίδει στους δικαιούχους την ακίνητη περιουσία τους ενώ τους επιστρέφει χρυσά νομίσματα, κοσμήματα κ.ά. που είχαν συγκεντρωθεί και κατατεθεί στις θυρίδες της Εθνικής Τράπεζας Ιωαννίνων. Μάλιστα, αναφέρει πως κατά την επίσκεψή του στα Ιωάννινα, τον Μάιο του 1946, ο εκπρόσωπος των Ισραηλιτών Ελλάδας Ασέρ Μωϋσής ευχαριστεί την επιτροπή για το άριστο έργο της.³³³

Σύμφωνα με το *Ισραηλίτικο Βήμα*, μέχρι τον Ιανουάριο 1946 με αυτόν τον τρόπο έχουν αποδοθεί λιγότερα από 10 μαγαζιά, ενώ εκκρεμούν δεκάδες άλλες υποθέσεις.³³⁴ Ο Δανιήλ Σολομών Ισχακής, επιζών του Auschwitz, μαρτυρά στην Ευτυχία Νάχμαν ότι και ο ίδιος κάνει δικαστικό αγώνα για να κερδίσει το μαγαζί του. Ενώ το παίρνει πίσω και το δουλεύει, τελικά εγκαταλείπει τα Ιωάννινα και εγκαθίσταται στην Αθήνα.³³⁵

332 Μαργαρίτης, ό.π., σελ. 69. Ο γερμανικός σιδηρόδρομος ήταν διαθέσιμος να μεταφέρει οποιοδήποτε φορτίο έναντι αμοιβής. Έκανε μάλιστα εκπτώσεις στην Γκεστάπο για ομαδικά ταξίδια. Οι ομάδες των Εβραίων μεταφέρθηκαν στο Άουσβιτς με εκδρομικό ναύλο. Στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης, μάλιστα, ο λογαριασμός αυξήθηκε κατά πολύ, τόσο που ανάγκασε το στρατιωτικό διοικητή της πόλης Μαξ Μέρτεν να χρηματοδοτήσει τις μεταφορές των Εβραίων από τις περιουσίες του που είχαν κατασχεθεί, καθώς για την εξόντωσή τους δεν υπήρχε κανένας κρατικός προϋπολογισμός. (Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου στο ίδιο, σελ. 177)

333 Γκόγκας, "Και όμως άνοιξε η διπλανή πόρτα για τους Γιαννιώτες Εβραίους", ό.π., σελ. 9.

334 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 234.

335 Νάχμαν, ό.π., σελ. 202.

Το 1945, το ελληνικό κράτος εκτιμά τις ζημίες που υπέστη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο σε περισσότερα από δέκα δισεκατομμύρια προπολεμικά δολάρια. Από αυτά, λαμβάνει σε αποζημιώσεις το ισοδύναμο περίπου 25 εκατομμυρίων δολαρίων, κυρίως από την αποσυναρμολόγηση βιομηχανικών εγκαταστάσεων που παραδόθηκαν ως αποζημίωση στην Ελλάδα. Τα χρήματα αυτά δεν καταβάλλονται από τους Γερμανούς, αλλά από το Πρακτορείο Συμμαχικών αποζημιώσεων, καθώς από το 1945 μέχρι το 1949 δεν υπάρχει γερμανικό κράτος.

Στις 30 Δεκεμβρίου 1945 ιδρύεται με το νόμο 808 το Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.), ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, με στόχο την ανασυγκρότηση των κατεστραμμένων από τους Ναζί Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Ελλάδος. Ο Κ.Ι.Σ. αποτελεί την πρώτη ισραηλιτική κοινότητα σε ολόκληρη την Ευρώπη που από τον Μάιο του 1946 προβάλλει τεκμηριωμένα αιτήματα για την επιστροφή νομισματικού χρυσού που έχει λεηλατηθεί από τις γερμανικές Αρχές Κατοχής και υπολογίζεται στο ποσό των 1.700.000 χρυσών λιρών.³³⁶ Το ποσό αυτό προκύπτει από τα στοιχεία που δίνουν οι επιβιώσαντες, του Ολοκαυτώματος, Έλληνες Εβραίοι. Το 1948 ο ΚΙΣ ζητά από το Υπουργείο Εξωτερικών να μεταφέρει τις διεκδικήσεις του στην Τριμερή Επιτροπή για την Αποκατάσταση του Νομισματικού Χρυσού, η οποία δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της Συμφωνίας των Παρισίων για τις επανορθώσεις το 1946, μέσω του Έλληνα εκπροσώπου που είναι διαπιστευμένος στην Διασυμμαχική Υπηρεσία Επανορθώσεων, αίτημα το οποίο γίνεται δεκτό. Αν και το μέγεθος των αξιώσεων που υποβάλλει η ελληνική κυβέρνηση στην Τριμερή Επιτροπή δεν είναι γνωστό (οι οποίες συμπεριλαμβάνουν τις αξιώσεις του Κ.Ι.Σ.), η Ελλάδα εξαιρείται από την πρώτη κατανομή νομισματικού χρυσού που λαμβάνει χώρα τα έτη 1947 -

336 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 74.

1950 (η Τελική Έκθεση της Επιτροπής αναφέρει, χωρίς να δίνει λεπτομέρειες, πως η κατανομή στην Ελλάδα καθυστέρησε για καθαρά πρακτικούς λόγους, επειδή το σχετικό ποσόν ήταν πολύ μικρό). Εντέλει, η χώρα συμμετέχει στην τελική διανομή χρυσού που λαμβάνει χώρα από τις 22 Απριλίου έως τις 13 Ιουλίου 1998.³³⁷ Από μια δήλωση της ελληνικής αντιπροσωπείας στο συνέδριο της Ουάσιγκτον για το Ολοκαύτωμα το 1998, η Ελλάδα όπως και άλλες χώρες, προσφέρει τμήμα του χρυσού που της αποδόθηκε στο Διεθνές Ταμείο Αποκατάστασης Θυμάτων του Ναζισμού (International Fund for Needy Victims of Nazi Persecution).³³⁸

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας καταβάλλει στα θιγόμενα κράτη μια "αποζημίωση" για τα θύματα της ναζιστικής δίωξης για λόγους θρησκείας, φυλής ή πεποιθήσεων. Η συμφωνία που αφορά στην Ελλάδα υπογράφεται στις 18 Μαρτίου 1960 και η χώρα λαμβάνει 115 εκατομμύρια γερμανικά μάρκα.³³⁹

Οι διεκδικήσεις του ελληνικού εβραϊσμού για τον νομισματικό χρυσό και την αποζημίωση των περιουσιών που λεηλατήθηκαν από το Γ' Ράιχ παραμένουν πάντοτε σε εκκρεμότητα, καθώς ο Κ.Ι.Σ. δεν έχει έμμεσα ή άμεσα λάβει από το ελληνικό κράτος ποσό από την επιστροφή χρυσού που ανήκε στους Έλληνες Εβραίους.³⁴⁰

337 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 88.

338 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 89.

339 Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 56-57. Σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο του άρθρου 3, χρηματική αποζημίωση δικαιούνται οι Έλληνες υπήκοοι οι οποίοι διώχθηκαν από 6 Απριλίου 1941 έως το τέλος Μαΐου 1945 από τα όργανα του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος για τους παραπάνω λόγους και εφόσον από τις ενέργειες των διωγμών επήλθε ένα από τα παρακάτω γεγονότα: θάνατος, σωματική βλάβη (αλλά όχι βλάβη που προκλήθηκε από ψυχολογικούς παράγοντες) και στέρηση της προσωπικής ελευθερίας.

340 Διονύσης Μουσμότης, "Οι αρπαγείσες περιουσίες των Εβραίων της Ελλάδας", *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, 19/03/201 & Μαγκλιβέρας, ό.π., σελ. 82.

Κεφάλαιο 10

Συμπεράσματα

«Με το ναζισμό το διακύβευμα δεν είναι απλώς η δημοκρατία και ο κοινοβουλευτισμός αλλά το ίδιο το ανθρώπινο μέσα στον άνθρωπο. Όσπου να φθάσουμε στον υπάνθρωπο»

Εμμάνουελ Λεβινάς³⁴¹

*Ολοκαύτωμα συνιστά αφετηρία κάθε αντιφασισμού
και η προειδοποίηση του*

Πρίμο Λέβι Συνέβη άρα μπορεί να ξανασυμβεί

Οι Εβραίοι ζουν στην Ελλάδα εδώ και 2.300 χρόνια. Οι απόγονοι αυτού του αρχαίου πληθυσμού είναι γνωστοί ως Ρωμανιώτες, λέξη που υποδηλώνει την ύπαρξη τους ήδη από την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο. Οι Ρωμανιώτες είναι η αρχαιότερη στην Ευρώπη εβραϊκή κοινότητα., συνεπώς, τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας των Ρωμανιωτών ζουν την άνοδο και πτώση της Ρωμαϊκής, της Βυζαντινής και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όντας δηλαδή παρόντες στη «μεγάλη διάρκεια» της ιστορίας, επί δύο χιλιετίες στη γη που είναι σήμερα το ελληνικό κράτος.³⁴²

Η εβραϊκή παρουσία, όμως, στην Ελλάδα μέχρι το Ολοκαύτωμα, είναι περισσότερο ποικιλόμορφη απ' ό,τι σε άλλη χώρα της Ευρώπης. Η ποικιλομορφία αυτή οφείλεται αφενός στη διαφορετική προέλευση των

341 Γάλλος φιλόσοφος, γόνος εβραίων από τη Λιθουανία (Κάουνας Λιθουανίας, 1906 - Παρίσι, 1995), που το πατρικό του όνομα ήταν Levyne, έγινε γνωστός κυρίως για τις μελέτες του πάνω σε θέματα φαινομενολογίας, οντολογίας, ηθικής καθώς και φιλοσοφίας της θρησκείας (Ταλμούδ).

342 Άννα Φραγκουδάκη, Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

Εβραίων (ελληνόφωνοι Ρωμανιώτες, Ασκενάζι, ισπανόφωνοι Σεφαραδίτες) και αφετέρου στη διαφορετική κοινωνική και πολιτισμική ένταξη των εβραϊκών κοινοτήτων στις τοπικές κοινωνίες, μέρος των οποίων αποτελούν.

Η παρουσία της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων χρονολογείται από το 70 π.Χ. Σαφή ιστορική αναφορά για την παρουσία του εβραϊκού πληθυσμού στην πόλη των Ιωαννίνων συναντούμε και κατά τον 14ο αιώνα, επί Ανδρονίκου Β΄ του Παλαιολόγου. Οι Εβραίοι που μετοικούν στα Ιωάννινα συστήνουν την πρώτη Κοινότητα των Ρωμανιωτών. Υιοθετούν την ελληνική γλώσσα, τα ελληνικά έθιμα και τον Ελληνικό πολιτισμό αλλά διατηρούν ζωντανή την εβραϊκή τους ταυτότητα. Η ιστορία των Εβραίων των Ιωαννίνων αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της πόλης των Ιωαννίνων ενώ σύμφωνα με την Μάρσια Χαντάντ – Οικονομοπούλου, αποτελούν μια μειονότητα μέσα στη μειονότητα του Ιουδαϊσμού, καθώς αναπτύσσουν ένα δικό τους παρακλάδι με ιδιόρρυθμες εθνικές και θρησκευτικές παραδόσεις.³⁴³

Η γενοκτονία των Εβραίων - Ολοκαύτωμα ή Shoa (εβραϊκή λέξη που σημαίνει «καταστροφή») αποδεκατίζει τον εβραϊκό πληθυσμό της χώρας, με το ποσοστό απωλειών να αγγίζει το 88%, ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη. Είναι η πρώτη φορά που οι Εβραίοι δεν εκδιώχνονται από μία χώρα (όπως για παράδειγμα το 1492 από την Ισπανία και την Πορτογαλία) αλλά από μία ολόκληρη ήπειρο και ο σκοπός δεν είναι ο διωγμός αλλά ο αφανισμός. Στην απογραφή του 1931 ζουν στην Ελλάδα 67.200 Εβραίοι, ενώ προπολεμικά ο εβραϊκός πληθυσμός της Ελλάδος ανέρχεται σε 73.000-74.000. Ο αριθμός των θανόντων στα στρατόπεδα είναι περίπου 60.000, δίχως τους Εβραίους των Δωδεκανήσων, καθώς τα νησιά βρίσκονται υπό ιταλική κατοχή την εποχή του διωγμού.³⁴⁴ Σύμφωνα με τον Χάγκεν Φλάισερ, οι Έλληνες

343 Μάγερ, ό.π., σελ. 184.

344 Βαρών - Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, σελ. 161.

Εβραίοι πριν τον πόλεμο είναι 71.611 και αυτοί που θανατώνονται είναι 58.886. Το 17% των Εβραίων που γλυτώνει το ναζιστικό μηχανισμό εξόντωσης συνίσταται από περίπου 8.500 άτομα που κρύβονται στην ενδοχώρα, από περίπου 2.000 άτομα που καταφέρνουν και φεύγουν προς τη Μέση Ανατολή και σε άλλους 2.000 περίπου που καταφέρνουν να γυρίσουν από την κόλαση των στρατοπέδων θανάτου.³⁴⁵ Σύμφωνα με τον Π. Ενεπεκίδη, οι Έλληνες Εβραίοι προπολεμικά είναι 62.700 άτομα ενώ σύμφωνα με τους επίσημους υπολογισμούς των Συμμάχων, όσοι απομένουν είναι 10.000.³⁴⁶ Τέλος, σύμφωνα με το Ισραηλίτικο Κεντρικό Συμβούλιο που βασίζεται σε επίσημες απογραφές των ελληνικών εβραϊκών κοινοτήτων πριν τους εκτοπισμούς, έως το 1942, στην Ελλάδα ζουν 77.377 άτομα, ενώ μετά την εφαρμογή της τελικής λύσης απομένουν 10.226 (και άλλοι 300 μη καταγεγραμμένοι). Οι εκτοπισμοί των μελλοθάντων Ελλήνων Εβραίων αρχίζουν τις πρώτες ημέρες του Μαρτίου 1943 και τελειώνουν στις 21 Ιουνίου 1944. Αυτό επιβεβαιώνεται από επίσημο έγγραφο των Γερμανικών Αρχών Κατοχής, που δημοσιεύει ο Π. Ενεπεκίδης.³⁴⁷ Στο έγγραφο αυτό, το οποίο συντάσσεται από τον ειδικό απεσταλμένο για την Νοτιοανατολική Ευρώπη του Υπουργείου Εξωτερικών της Γερμανίας, στην Αθήνα στις 28 Ιουνίου 1944, με αποδέκτη το Υπουργείο Εξωτερικών στο Βερολίνο, αναφέρεται πως «κατά την ανακοίνωση του Αρχηγού Ασφαλείας, η τελευταία μεταφορά Εβραίων, στα πλαίσια της εκτοπίσεων όλων των Ελλήνων Εβραίων, έγινε την 21^η Ιουνίου 1944 και κατ' αυτήν μεταφέρθηκαν στο Ράιχ πάνω από 2.000 Εβραίοι, εκ των οποίων οι 1.900 κατάγονται από την Κέρκυρα. Οι τελευταίοι συλληφθέντες Έλληνες Εβραίοι της Κρήτης – μερικές εκατοντάδες – χάθηκαν καθ' οδόν προς την Ηπειρωτική Ελλάδα, συνεπεία ενέργειας του εχθρού». Συνολικά στο

345 Φλάισερ, ό.π., σελ. 348.

346 Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδας 1941-1944*, ό.π., σελ.19.

347 Ενεπεκίδης, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι*, ό.π., σελ. 16-17.

επιταγμένο από τους Γερμανούς ελληνικό φορτηγό πλοίο «ΤΑΝΑΪΣ» (ΔΑΝΑΗ), επιβιβάζονται 250 χριστιανοί φυλακισμένοι από τις κατοχικές δυνάμεις σε διάφορες φυλακές της Κρήτης και 350 Εβραίοι. Η γερμανική νηοπομπή torpilίστηκε στις 7 Ιουνίου 1944 από το βρετανικό υποβρύχιο «VIVID» κοντά στη Μήλο.³⁴⁸ Συνολικά ο πληθυσμός των Εβραίων στην Ελλάδα μεταπολεμικά είναι περίπου 10.000 άτομα ενώ το 1950-1 ο αριθμός μειώνεται στους 5.000.³⁴⁹ Ο αριθμός αυτός συνίσταται από 2.000 επιζώντες των στρατοπέδων θανάτου και όσους έχουν διαφύγει την εκτόπιση είτε λόγω ένταξης στην Αντίσταση, είτε λόγω του ότι κρύφτηκαν, είτε γιατί η κοινότητά τους διέφυγε την εκτόπιση.

Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων, της Κέρκυρας, της Κρήτης και της Ρόδου αφανίζονται σε αντίθεση με μεγάλη πλειοψηφία Εβραίων της Αθήνας, της Θεσσαλίας, της Χαλκίδας και της Ζακύνθου που διασώζεται. Να αναφέρουμε ενδεικτικά πως τα χαμηλότερα ποσοστά εξόντωσης Εβραίων αφορούν στη Θεσσαλία: 35% στη Λάρισα, 31% στα Τρίκαλα, 26% στο Βόλο. Ο εβραϊκός πληθυσμός της Πάτρας εξοντώνεται κατά 43%, της Χαλκίδας κατά 48%, ενώ τα ποσοστά της Βόρειας Ελλάδας ανεβαίνουν δραματικά: Σέρρες-Ξάνθη 99%, Καβάλα 98%, Δράμα-Αλεξανδρούπολη 97%, Θεσσαλονίκη-Κομοτηνή 96%, Φλώρινα 84%.³⁵⁰ Πρόκειται για σεφαραδίτικες κοινότητες υπό γερμανική ή βουλγαρική κατοχή που υφίστανται το πιο άγριο διωγμό, με εξόντωση σε συντριπτικό βαθμό. Στην Αθήνα επιζεί το 50% των Εβραίων, όταν στην συμπρωτεύουσα μόνο το 4%.

348 Μ. Πολιουδάκης, *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη Γερμανοϊταλική κατοχή στην Κρήτη*, εκδ. Ραδαμάνθους, Ρέθυμνο, 2002, σελ. 308 – 311. Υπάρχει μια αναφορά στο Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας της χώρας μας με αριθμό 44489/2841/564/7 του Οκτώβρη του 1946, που μιλά για 50 διασωθέντες, 20 Έλληνες και 30 Γερμανούς όλους άντρες. Δεν αναφέρει καμιά γυναίκα.. Όλοι ήταν μέλη του πληρώματος.

349 Βαρών - Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σελ. 130.

350 Βαρών - Βασάρ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, ό.π., σελ. 132, 136.

Στα Ιωάννινα η εβραϊκή κοινότητα ζει σε έναν ειρηνικό μικρόκοσμο ανίκανο να αντιληφθεί την επερχόμενη καταστροφή. Το κοινοτικό Συμβούλιο, με πρόεδρο τον ιατρό Δρ. Μωυσή Κοφίνα, και μέλη, τον επίσης ιατρό Δρ. Ερρίκο Λεβή, τον έμπορο Σιέμο Κοέν, τον μεγαλέμπορο Σαμπεθάι Καμπιλή και τον ηλεκτρολόγο Λέοντα Μορδοχάι, αποδείχθηκε ανήμπορο να αντιμετωπίσει τα γεγονότα. Ο ουσιαστικός ηγέτης της Εβραϊκής Κοινότητας, ο Καμπιλή, υποταγμένος σε όσα επιτάσσει η παράδοση, ασκεί πιέσεις στους ομόθρησκους του ώστε να παραμείνουν ενωμένοι στον τόπο τους και να μην σκορπιστούν. Πρόκειται για μια άτεγκτη μορφή, που τηρεί μονολιθική στάση με ολέθριες συνέπειες για ολόκληρη την Κοινότητα. Πείθεται και πείθει του ομοθρήσκους του ότι οι γερμανικές κατοχικές δυνάμεις μπορούν να εξαγοραστούν ώστε να αποφευχθεί η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας. Εξάλλου, η άγρια οικονομική εκμετάλλευση των Εβραίων είναι το κύριο χαρακτηριστικό της γερμανικής φιλοσοφίας, ως πρώτο μέτρο εναντίον τους, γεγονός που επιδρά καθυστερητικά στην ψυχολογία τους. Και αυτό συμβαίνει ενώ οι προθέσεις των γερμανικών αρχών στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία, αναφορικά με τους Εβραίους στον Ελληνικό χώρο, έχουν διαφανεί με σαφήνεια ήδη από τον Φεβρουάριο του 1943, όταν στη Θεσσαλονίκη τίθενται σε εφαρμογή οι αντισημιτικοί «Νόμοι της Νυρεμβέργης», και λίγο καιρό αργότερα εκτοπίζονται 56.000 Εβραίοι.

Η θέση του Καμπιλή «μετατρέπει» την εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων σε θύμα της πλήρους εφαρμογής του σχεδίου της «τελικής» λύσης των Ναζί. Οι ιθύνοντες της τοπικής κοινότητας, ως μεσολαβητές της ναζιστικής βούλησης, χρησιμοποιούνται για την εκπλήρωση της βούλησης αυτής που είναι η φυσική εξόντωση των Εβραίων. Η «εκκαθάριση» των Ιωαννίνων από τους Εβραίους πραγματοποιείται λίγους μήνες μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, οι οποίοι μέχρι τότε δεν συνηγορούν στην εφαρμογή φυλετικών μέτρων στις περιοχές ελέγχου τους. Η γερμανική στρατιωτική διοίκηση των Ιωαννίνων προχωρά σε λεπτομερή ονομαστική καταγραφή του εβραϊκού πληθυσμού, ενώ για τον σκοπό αυτό επιτάσσεται το

Εβραϊκό Γηροκομείο, το οποίο λειτουργεί ως γραφείο καταγραφής. Την παραμονή του εκτοπισμού, στις 24 Μαρτίου 1944, στο λιμάνι της Σκάλας, προσγειώνεται ένα γερμανικό υδροπλάνο, το οποίο μεταφέρει στην πόλη έναν ανώτερο Γερμανό αξιωματικό, με την εκτελεστική διαταγή κατά των Εβραιογιαννιωτών. Η επομένη μέρα, η 25^η Μαρτίου 1944, είναι μοιραία μέρα για την ιστορική Ρωμανιώτικη κοινότητα των Ιωαννίνων καθώς είναι η τυπική έναρξη του αποδεκατισμού του 91% των Εβραίων κατοίκων της πόλης (1.725 ή 1860 άτομα) στα στρατόπεδα θανάτου Auschwitz-Birkenau.

Ο τραγικός αφανισμός των Εβραίων των Ιωαννίνων είναι αποτέλεσμα της προσχεδιασμένης διπροσωπίας των Γερμανών σε συνδυασμό με την ευπιστία ορισμένων μελών της Κοινότητας, οι οποίοι πείθουν με τη σειρά τους ομόθρησκους τους ότι εφόσον δεν προκαλούν τους Γερμανούς και ικανοποιούν τις απαιτήσεις τους για χρήματα και αντικείμενα αξίας, δεν διατρέχουν κανένα κίνδυνο.

Για τους Εβραίους ο θεσμός της οικογένειας είναι ιερότερος από την αξία της ελευθερίας. Τρανή απόδειξη αυτού είναι ένα άρθρο της εφημερίδας *Εβραϊκή Εστία*, στις 16 Απριλίου 1953, που αναφέρει ότι την ημέρα της σύλληψης των Εβραίων των Ιωαννίνων, δύο αδέρφια ο Μωυσής και ο Ιεσούα Μάτσα βρίσκονταν σε ένα χωριό έξω από τα Ιωάννινα. Επιστρέφοντας στην πόλη και φοβούμενοι πως η οικογένειά τους υποφέρει λόγω της απουσίας τους, τα δύο αδέρφια παρουσιάζονται μόνοι τους στην γερμανική αστυνομία να παραδοθούν, προκειμένου να βρεθούν κοντά στους οικείους τους.³⁵¹ Το ίδιο περιστατικό επιβεβαιώνει και η μαρτυρία της Νίνας Χωρ Μάτσα στην Ευτυχία Νάχμαν: Οι δύο αυτοί άνδρες, αδελφοί της μητέρας της, που την ημέρα του εκτοπισμού έλειπαν στη Ζίτσα για να φέρουν σταφύλια, όταν επιστρέφουν,

351 Αμπατζοπούλου, *Το ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 236.

παραδίδονται αμέσως στους Γερμανούς, καθώς ο ένας είχε τέσσερα παιδιά που εκτοπίστηκαν και ο άλλος δεν θέλει να αφήσει μόνο στη μοίρα του τον αδελφό του.³⁵²

Η στενή συνοχή της εβραϊκής οικογένειας δεν επιτρέπει την φυγή των νέων στο βουνό, στην αντίσταση, με φόβο ότι τέτοιες ενέργειες θα εκθέσουν τους συγγενείς στα σκληρά αντίποινα που εφαρμόζουν οι Γερμανοί σε τέτοιες περιπτώσεις. Ανεξάρτητα απ' αυτό όμως, η συμμετοχή των Εβραίων στην Αντίσταση αποδεικνύει πως το αντιφασιστικό φρόνημα καταργεί παλιότερες διακρίσεις με βάση τη θρησκεία ή το φύλο. Οι κοινωνικές σχέσεις κατά τη διάρκεια της Κατοχής αναπροσαρμόζονται και αναδεικνύουν μια δυναμική με βάση την οποία είναι ορατός ένας κόσμος χωρίς κοινωνικούς και θρησκευτικούς διαχωρισμούς.

Γενικότερα στον ελλαδικό χώρο, οι παράγοντες που επηρεάζουν την αναλογία φονευθέντων Εβραίων και όσων απέφυγαν το διωγμό είναι η στάση και η διορατικότητα των ηγεσιών των τοπικών εβραϊκών κοινοτήτων, η απόσταση από τις ελεύθερες, δηλαδή ανταρτοκρατούμενες περιοχές (κυρίως υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ/Ε.Λ.Α.Σ), η βοήθεια ή μη από τις οργανώσεις της Αντίστασης της Δεξιάς και της Αριστεράς, η προθυμία και η ικανότητα των τοπικών αρχών να συνδράμουν καθώς και ο βαθμός ένταξης και κοινωνικής συνύπαρξης του εβραϊκού στοιχείου με τον λοιπό πληθυσμό της κάθε πόλης. Αξιοσημείωτο είναι το μεγάλο ποσοστό Εβραίων που διασώζονται στις κοινότητες της Θεσσαλίας και της Χαλκίδας, όπου οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ζουν αναμεμιγμένοι με τους χριστιανούς και όχι σε χωριστές γειτονιές. Το κατά πόσο οι Εβραίοι συνυπάρχουν κοινωνικά με το λοιπό πληθυσμό επηρεάζει τόσο το καταστροφικό έργο της ναζιστικής αρχής, όσο και το ζήλο του ντόπιου

352 Νάχμαν, ό.π., σελ. 138.

πληθυσμού να βοηθήσει- στο βαθμό που μπορεί - τους κυνηγημένους συμπολίτες του.

Από τους 163 που καταφέρνουν να επιστρέψουν στα Ιωάννινα- από αυτούς οι 110 είναι επιζώντες και οι υπόλοιποι είχαν κρυφτεί στην Αθήνα ή είχαν βγει στην Αντίσταση- ελάχιστοι απομένουν στην πόλη ως το 1947.³⁵³ Οι περισσότεροι φεύγουν λόγω της λεηλασίας των περιουσιών τους και της κατάληψης των σπιτιών τους από πρόσφυγες που δεν τα εγκαταλείπουν. Για όλους τους επιζήσαντες η προσαρμογή αποδεικνύεται εξαιρετικά δύσκολη έως και αδύνατη. Μόνο μετά από μακροχρόνιους δικαστικούς αγώνες αλλάζει η κατάσταση και οι επιζήσαντες Εβραίοι αποκαθίστανται τουλάχιστον οικονομικά. Έτσι, κατά την ανασυγκρότηση της Ισραηλιτικής Κοινότητας στην πόλη, τα μέλη της είναι λιγότερα από 70 άτομα.

Η αντιμετώπιση της εκτόπισης των Εβραίων από την τοπική κοινωνία των Ιωαννίνων δείχνει ότι κατά κύριο λόγο θεωρούν τους Εβραίους ως μια μειονότητα εντός του ελληνικού έθνους, που είναι θύμα της πολιτικής γενοκτονίας του ναζιστικού καθεστώτος, παρά ως αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνισμού. Παρ' όλα αυτά, οι σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων την πόλη χαρακτηρίζονται από συμμετοχική παρουσία αλλά και συναλλαγή και επισφραγίζονται με τους κοινούς αγώνες για την απελευθέρωση της περιοχής.

Η επίσημη τοπική κρατική μηχανή μετά τον εκτοπισμό των Εβραίων σπεύδει να διαχειριστεί το γεγονός ως μια κανονικότητα, διατηρώντας μια ουδέτερη, αν όχι αδιάφορη, και παθητική στάση. Η στάση αυτή καταλήγει να θεωρηθεί έως και σιωπηρή συναίνεση, που «νομιμοποιεί» την ακραία ναζιστική βία, η οποία εξόντωσε χιλιάδες συνανθρώπους, μέσω ενός ψυχρού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Οι επιζήσαντες περισσότερο χαρακτηρίζονται

353 Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 232.

ως μια εθνοτικά αμφιλεγόμενη μειονότητα, η διαχείριση της οποίας εντάσσεται στην διοικητική αρμοδιότητα του Κέντρου Αλλοδαπών, παρά ως συμπολίτες.

Σχεδόν ολόκληρη η τοπική κοινωνία αντιμετωπίζει το εβραϊκό ζήτημα με αδράνεια· ως ένα θέμα που απασχολεί μόνο τους Εβραίους και δεν αγγίζει την ιδιωτικότητα των υπολοίπων πολιτών, αφού δεν επηρεάζει τη ζωή τους και δεν θίγει τα ατομικά τους συμφέροντα. Για κάποιους η ανοχή των ντόπιων συμπολιτών αγγίζει τα όρια της αποδοχής. Επιπλέον, αρκετοί συμμετέχουν στις λεηλασίες των εβραϊκών περιουσιών, συνεργώντας έτσι στο έργο των κατακτητών, αποδεικνύοντας τη λεπτή γραμμή που διαχωρίζει το θύτη και το θεατή ενός τόσο αποτρόπαιου έργου. Φαίνεται ότι ο ρατσισμός έχει γίνει αποδεκτός από την κοινωνία και έχει «νομιμοποιηθεί». Θα μπορούσαμε να πούμε πως κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ανθρώπων όπως η ηθική, ο σεβασμός, η κοινωνική θέση, η καλλιέργεια, η μόρφωση, η αλληλεγγύη, παραγκωνίζονται εύκολα μπροστά στον εύκολο πλουτισμό, όταν κιόλας αυτός επιτυγχάνεται από πολλούς άλλους που ζουν δίπλα μας. Πλείστοι ψυχολογικοί παράγοντες, όπως «γιατί να μην αποκτήσω περιουσιακά στοιχεία, χωρίς κόπο και σε εξευτελιστικές τιμές;», ή «αφού το κάνουν τόσοι άλλοι, γιατί να νοιάζει εμένα η προέλευση των περιουσιακών στοιχείων;», επηρεάζουν τις ατομικότητες και τις εντάσσουν στη «μαζικότητα», όπου εξαφανίζεται η συνειδητή προσωπικότητα· οι άνθρωποι που συνιστούν μάζα, σκέπτονται και πράττουν εντελώς διαφορετικά απ' ό,τι θα σκέπτονταν και θα έπρατταν μόνοι τους ξεχωριστά. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Φρόιντ, οι μάζες διακατέχονται από τα αρχέγονα ένστικτα του ανθρώπου τα οποία ως επί τω πλείστον είναι βίαια.

Το ζήτημα της απόδοσης των εβραϊκών περιουσιών παρέμεινε άλυτο για δεκαετίες ενώ πολλές υποθέσεις παραμένουν εκκρεμείς ακόμη και σήμερα. Βασικό χαρακτηριστικό είναι ότι η επίλυση του θέματος ανατίθεται μεταπολεμικά στο Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραϊκών Κοινοτήτων, έχοντας ως νομική βάση τις νομοθεσίες της κατοχικής περιόδου. Η ελληνική νομοθεσία, ουσιαστικά μόνο κατ' όνομα είναι «ελληνική», καθώς αντικατοπτρίζει το «αόρατο» υποβολείο των κατακτητών. Οι τελευταίοι υπαγορεύουν στην κατοχική κυβέρνηση υποτιθέμενους νόμους, σε μια εποχή που ούτε ο νόμος,

ούτε το δίκαιο έχουν καμία ισχύ.³⁵⁴ Επιπλέον χαρακτηριστική είναι και η νοοτροπία του «χαμηλού προφίλ» που διατηρούν πολλοί επιβιώσαντες Εβραίοι κατά τη διεκδίκηση των περιουσιών τους, καθώς σημαδεμένοι από το θάνατο, τη βία, το σαδισμό και τον ξεριζωμό είναι δύσκολο να συγκροτήσουν τις δυνάμεις τους και να διεκδικήσουν οργανωμένα τις απαιτήσεις τους, σε μια μεταπολεμική Ελλάδα που πρεσβεύει πως όλοι υπέφεραν από τους Ναζί ανεξαιρέτως, κανείς δεν διέπραξε έγκλημα ή οργανωμένο δωσιλογισμό ενώ παράλληλα ετοιμαζόταν να εισέλθει σ' έναν σπαρακτικό εμφύλιο πόλεμο. Επιπλέον ο φόβος εμποδίζει πολλούς στο να εκδηλώσουν την εβραϊκότητά τους ή να την διαχειριστούν ορθά και τους προτρέπει να μεταναστεύσουν απευθείας στο Ισραήλ. Σημαντικό ρόλο παίζουν επίσης και οι συγκαλυμμένες κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις μεταξύ χριστιανών και Εβραίων Ελλήνων την προπολεμική περίοδο, οι οποίες αρχίζουν να ξεδιπλώνονται κατά τη διάρκεια του πολέμου και αποκαλύπτονται πλήρως μετά από αυτόν. Τέλος, σημαντικός για την αποκατάσταση των περιουσιών είναι ο ρόλος των δωσίλογων στις τάξεις των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, οι οποίοι είναι μέλη μέχρι και του δικαστικού σώματος, επειδή και στο σώμα αυτό δεν εφαρμόζεται η διαδικασία της εκκαθάρισης.³⁵⁵ Βέβαια, ας μην ξεχνούμε ότι ο πόλεμος είναι μια κατάσταση που «προσφέρει» έδαφος να εκδηλωθούν όλες οι κακές πλευρές του ανθρώπινου είδους, όπως ο δωσιλογισμός, ο μαυραγοριτισμός κ.ά., καθώς σε περιόδους κρίσης ενεργοποιούνται οι ανάγκες κατασκευής «αποδιοπομπαίων τράγων» στο πρόσωπο του συνανθρώπου μας.³⁵⁶

Ο διωγμός των Εβραίων των Ιωαννίνων στις 25 Μαρτίου του 1944 δεν έχει μόνον ιστορικό χαρακτήρα· ενσαρκώνει πολλαπλούς συμβολισμούς και μεταδίδει μηνύματα ενάντια σε κάθε προκατάληψη, ρατσισμό και ξενοφοβία. Όπως είπε πρόσφατα ο καθηγητής Yehuda Bauer στο Εβραϊκό Πανεπιστήμιο

354 Ενεπεκίδης, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 145.

355 Ετμεκτσόγλου, ό.π., σελ. 193.

356 Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, ό.π., σελ. 32.

της Ιερουσαλήμ "Ο αντισημιτισμός στη διαχρονική ιστορική καταγραφή του αρχίζει με τους Εβραίους, αλλά δυστυχώς δεν τελειώνει με αυτούς".³⁵⁷ Η μνήμη του εκτοπισμού αποτελεί πολύτιμο στήριγμα στην διαφύλαξη αναλλοίωτων κοινωνικών και ιδεολογικών αξιών, όπως η ελευθερία, η δικαιοσύνη, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Πρέπει να μαθαίνουμε από την ιστορία και τα λάθη του παρελθόντος ώστε να μην τα επαναλάβουμε. Όπως αναφέρει ο ουγγροεβραίος νομπελίστας συγγραφέας Ίμρε Κέρτις «Το ολοκαύτωμα αποτελεί αξία διότι μέσα από απροσμέτρητη οδύνη μας οδήγησε σε απροσμέτρητη γνώση και έτσι περικλείει ένα απροσμέτρητο ηθικό περιεχόμενο».³⁵⁸

357 Αλμπάλας Βενιαμίν, Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

358 Μωυσή Ελισάφ, Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

Πρωτογενείς πηγές

Βενιαμίν, Α. Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την *Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

Ελισάφ, Μ. Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την *Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

Φραγκουδάκη Ά., Αδημοσίευτο κείμενο εισήγησης από την *Ημερίδα για τα 70 χρόνια από το Ολοκαύτωμα των Εβραίων των Ιωαννίνων*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, Ιωάννινα, 29/3/2014.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Bowman St., «The Jews in Greece», στο *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, Οξφόρδη 2002.

Dalven, R. «The Holocaust in Janina», *Journal of Modern Greek Studies*, Vol.2, No1, Chicago, May 1984.

Dalven, R., *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, Pennsylvania 1990.

Elsby, L. & Berman, K., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.yadvashem.org/yv/en/education/interviews/batis.asp>. Ανακτήθηκε την 2η/10/2014.

Kerem Y., διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.epoxi.gr/scriptum46.htm>. Ανακτήθηκε 30^η/9/ 2014.

Matsas, J., «The Participation of the Greek Jews in the National Resistance», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 17, 1991.

Ελληνική Βιβλιογραφία

Bowman, S., *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, μτφ. Ισαάκ Μπενμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο, Αθήνα, 2012.

Dalven, R., "Γιάννενα: Μια Ρωμανιώτικη ή Ρωμέικη Κοινότητα", *Χρονικά*, τ. 17, Μάρτιος 1979.

Schminck – Gustavus C., *Μνήμες κατοχής. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008.

Αδαμοπούλου Μ., "Έλληνες Εβραίοι πίσω από τη μοναδική εξέγερση στο Άουσβιτς", *ΤΑ ΝΕΑ*, 25/4/2009.

Αμπατζοπούλου, Φ., "Κατοχικά Γιάννενα και Ολοκαύτωμα", διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://www.agon.gr/news/121/ARTICLE/6174/2010-04-28.html>. Ανακτήθηκε την 31η/08/2012.

Αμπατζοπούλου Φ., "Συμβίωση Ελλήνων και Εβραίων", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 3/03/1996.

Αμπατζοπούλου Φ., *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1993.

Αμπατζοπούλου Φ., "Η εικόνα του Εβραίου στην Ελληνική πεζογραφία", Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας "Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια", Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμ. 1991, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995.

Ανώνυμος, "Εβραϊκές γειτονιές της Ελλάδας", *Περιοδική Έκδοση του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδας*, 26 Μαΐου 2008-31 Μαρτίου 2009.

Ανώνυμος, *Χρονικά*, τ. 67-68, Μάρτιος-Απρίλιος 1984.

Ανώνυμος, Ερευνητικό πρόγραμμα «Από τον Μεσοπόλεμο στην Ανασυγκρότηση (1930-1960): Η εμπειρία των Εβραίων της Ελλάδας στις οπτικοακουστικές μαρτυρίες για το Ολοκαύτωμα», διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://gjst.ha.uth.gr/el/theproject.php>. Ανακτήθηκε την 25η/6/2013.

Ανώνυμος, "Εβραίοι αξιωματικοί και οπλίτες", *Χρονικά*, τ. 128, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1993.

Ανώνυμος, "Ένα κερί στη μνήμη των Εβραίων της πόλης", *Ηπειρωτικός Αγών*, 10/05/2012.

Ανώνυμος, διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο

<http://ioanninajewishlegacy.com/IoanninaEL/warTimeEL.php>, Ανακτήθηκε την 5η/10/2013.

Ανώνυμος, "Ο.Π.Α.Ι.Ε", διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο

http://www.kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=358&Itemid=98. Ανακτήθηκε την 31η/8/2013.

Βαρών-Βασάρ, Ο., *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης*, Εκδ. Εστία, Αθήνα, 2013.

Βαρών-Βασάρ, Ο., "Πορτραίτα Εβραίων στο Σολάλ του Albert Cohen", στα Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας «Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο: Ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια», Θεσσαλονίκη 23-24 Νοεμ. 1991, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995.

Βελλιάδης Α. *Μεταξάς – Χίτλερ. Ελληνογερμανικές σχέσεις στην μεταξική δικτατορία*, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα, 2003.

Βερέμης Θ. - Κωνσταντοπούλου Φ., (έρευνα & επιστ. Επιμέλεια), *Οι Έλληνες Εβραίοι. Στοιχεία της ιστορίας τους μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2000.

Βότσικας, Δ., *Στη Θύελλα*, εκδ. Εκδοτική Εστία, Αθήνα, 1985.

Βότσικας, Δ., *Παλεύοντας για τη λευτεριά*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα, 1993.

Βραζιτούλης, Γ., "Τα Γιάννενα του '30 και '40 μέσα από αφηγήσεις γερμανών περιηγητών", εφημ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 25/10/2013.

Γκόγκας, Χ., "Η κ. Εσθήρ Κοέν αδικεί με όσα είπε τα Γιάννενα", *ΠΡΩΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*, 14/03/2014.

Γκόγκας, Χ., "Κι όμως άνοιξε η διπλανή πόρτα για τους Γιαννιώτες Εβραίους", *ΠΡΩΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*, 31/01/2014.

Δούμας, Δ., *Ιστορικά Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, β' έκδοση, Ιωάννινα, 1969.

Δρόσος Δ., Ημερίδα "Κατοχικά Γιάννενα", *Χρονικά*, τ.228, Ιούλιος-Αύγουστος 2010.

Ενεπεκίδης, Π., *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι 1941-1944*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1969.

Ενεπεκίδης, Π., *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων της Ελλάδος 1941-1944*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1996.

Ετμεκτσόγλου Γαβριέλλα, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στο «Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα: Β' παγκόσμιος πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή 1940-45»*, Χατζηιωσήφ Χρ.& Παπαστράτης Πρ. (επιμ.), τ. Γ', Μέρος 1^ο, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Ευελπίδης, Χ., "Έλληνες και Εβραίοι", *Χρονικά*, τ. 51, Σεπτέμβριος 1982.

Ευθυμίου, Μ., "Εβραίοι και Έλληνες: Μια ιστορία 2500 χρόνων συνύπαρξης", Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009, Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://www.jewishmuseum.gr/dyncontent/content/events/1/textfiles/praktika.pdf> Ανακτήθηκε την 1η Απριλίου 2013.

Ζαμπακόλας, Χ., *Η Ιστορική παρουσία των Γιαννιωτών Εβραίων μέσα από την εμπορική τους δραστηριότητα*, Ίδρυμα Ιωσήφ & Εσθήρ Γκανή, Ιωάννινα, 2013.

Κοέν, Σ., εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008.

Κουρμαντζή, Ε., "Μαρτυρίες Γιαννιωτών για τη γερμανική Κατοχή", *Ηπειρωτικά Γράμματα*, έτος Η'(τ.15), Ιωάννινα 2010.

Κουρμαντζή, Ε., "Η Ισραηλιτική Κοινότητα των Ιωαννίνων. Ύπαρξη και Πολιτισμός", *Ήπειρος*, Ιωάννινα, 11/01/1996.

Κουρμαντζή, Ε., "Γιόσεφ Ελιγιά: Η κοινωνική διάσταση του έργου του", Πολιτιστικό Κέντρο Πανεπιστημιακής Συνομοσπονδίας, Αθήνα 23 Μαρτίου 2009, διαθέσιμο στο [http://www.giannena-e.gr/Grammata%20kai%20tehnes/poitikos%20logos/Giosef Eligia 23.03.2009.aspx](http://www.giannena-e.gr/Grammata%20kai%20tehnes/poitikos%20logos/Giosef%20Eligia%2023.03.2009.aspx). Ανακτήθηκε την 18η/1/2014.

Κουρμαντζή, Ε., "Προφορικές πηγές ιστορίας για το Ολοκαύτωμα και η εφαρμογή τους στην Εκπαίδευση", ανακοίνωση στο εκπαιδευτικό σεμινάριο του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με θέμα «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Ιωάννινα, 13 Νοεμβρίου 2012., διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο [http://www.giannena-e.gr/ihtmlatontas%20tin%20istoria/Kourmantzi Proforikes Piges Olokaftoma 13-11-2012.aspx](http://www.giannena-e.gr/ihtmlatontas%20tin%20istoria/Kourmantzi%20Proforikes%20Piges%20Olokaftoma%2013-11-2012.aspx). Ανακτήθηκε την 11η/11/2013.

Λουδάρου, Α., "Οι Εβραίοι της Ελλάδας: Σύντομη Ιστορική Αναδρομή 2300 ετών", στα Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Ιωάννινα, 13 Απριλίου 2012, σελ. 12. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο www.jewishmuseum.gr/praktika.ioa.2012.pdf. Ανακτήθηκε την 23^η/3/2014.

Ι.Μ. "Εκείνοι που φεύγουν", *Χρονικά*, τ.4, Δεκέμβριος 1977.

Μάγερ, Χ. Φ., *Ματωμένο Έντελβαϊς. Η 1η Ορεινή Μεραρχία, το 22ο Σώμα Στρατού και η εγκληματική δράση τους στην Ελλάδα, 1943-1944*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2009.

Μαγκλιβέρα Δ., "Η παρουσία των Εβραίων στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 3/03/1996.

Μαγκλιβέρας, Κ., *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεηλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδας: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, Αθήνα, 2009.

Μαζάουερ, Μ. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.

Μάλαμας, Λ., *Με τη χρυσή της νιότης πανοπλία*, εκδ. Ελεύθερο Πνεύμα, Αθήνα, 2009.

Μαργαρίτης, Γ., "Η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδας. Ιδεολογία, Κοινωνικές εντάσεις και συγκυρία", στο *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1998.

Μάτσας, Μ. Ν., *Μαρτυρίες Μαρτύρων*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 2009.

Μάτσας, Ι., "Τα ονόματα των Εβραίων στα Ιωάννινα", *Χρονικά*, τ.107, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989.

Μάτσας, Ι., "Γιαννιώτικα Εβραϊκά τραγούδια", *Χρονικά*, τ. 17, Μάρτιος 1979.

Μάτσας, Μ., "Η Εβραϊκή Κοινότητα στα Γιάννενα", *Αντί*, τεύχος 179 / 5 - 6 - 1981 (Αφιέρωμα στα Γιάννενα).

Μόλχο, Ρ., "Επίμετρο" στο Christoph Schminck – Gustavus, *Μνήμες κατοχής. Ιταλοί και Γερμανοί στα Γιάννενα και η καταστροφή της Εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα, 2008.

Μόλχο, Ρ., "Ολοκαύτωμα των Εβραίων στην Θεσσαλονίκη", *Athens Review of Books*, τεύχος Φεβρουαρίου 2013.

Μόλχο Μ. & Νεχαμά, Ι., *In Memoriam: Αφιέρωμα εις την μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι* (μτφ: Γιώργος Ζωγραφάκης), Θεσσαλονίκη, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, 1974 [α' έκδοση: Molho Michael & Joseph Nehama, *In memoriam : hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, Θεσσαλονίκη, Νικολαΐδης, 1948].

Μουσμούντης, Δ., "Οι αρπαγείσες περιουσίες των Εβραίων της Ελλάδας", *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, 19/03/2010.

Μπακόλα Π., *Παλαιά Γιάννινα, αναμνήσεις στοχασμοί*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1998.

Μπαττίνου, Ζ., "Η εβραϊκή κοινότητα και οι συναγωγές των Ιωαννίνων", στο «Κάστρο των Ιωαννίνων», επιμ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Υπουργείο Πολιτισμού–8^η Εφορεία Βυζ. Αρχαιοτήτων, Ιωάννινα, 2009.

Νάχμαν, Ε., *Ταξίδι στο παρελθόν*, εκδ. Τάλος, Αθήνα, 1996.

Νούτσος, Π., *Γιώσεφ Ελιγιά, τα ανοιχτά προβλήματα της έρευνας*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2002.

Νούτσος, Π., "Τα Γιάννινα, ο Ελιγιά και το Δίπολο Φασισμός και Αντιφασισμός του Μεσοπολέμου", *Χρονικά*, τ. 126, Μάιος-Ιούνιος 1993.

Νούτσος, Π., *Γιάννινα, από τον Αθανάσιο Ψαλίδα στον Γιώσεφ Ελιγιά*, Δήμος Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1990.

Ντίνος, Γ., εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008.

Ντόστης, Ι., "Ιστορίες ανθρωπιάς στα κατοχικά Γιάννενα", *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ*, 24/01/2013.

Παπαζώης Α., *Χρήσεις Γης, Χαρακτηριστικοί τύποι κατοικιών, Μορφολογία κτιρίων στην Εβραϊκή Συνοικία των Ιωαννίνων. Ιστορικά στοιχεία, Παραδείγματα εφαρμογής*, Πτυχιακή Εργασία, Τεχνολογικό Ίδρυμα Πειραιά, Ιούνιος 2008, σελ.14. Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://oceanis.lib.teipir.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/519/pol_00927.pdf?sequence=1. Ανακτήθηκε την 22η/6/2014.

Πιερόν Μπ., *Εβραίοι και Χριστιανοί στην Νεότερη Ελλάδα*, (1^η γαλλική έκδοση το 1996), εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2004.

Πολιουδάκης, Μ., *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη Γερμανοϊταλική κατοχή στην Κρήτη*, εκδ. Ραδαμάνθους, Ρέθυμνο, 2002.

Ράπτης, Α., "25 Μαρτίου 1944. Έτσι εκτοπίστηκαν οι Γιαννιώτες» Εβραίοι", *Ηπειρωτικός Αγών*, 28/07/2005.

Ράπτης, Α., "Η εκτόπιση της εβραϊκής κοινότητας Ιωαννίνων από το γερμανικό στρατό στις 25 Μαρτίου 1944", *Ηπειρωτικός Αγών*, 25/03/2006.

Ράπτης, Α., "Ο Βαλντχάιμ και ο διωγμός των Εβραίων", περιοδικό *Χρονικά*, τ. 213, Ιαν.- Φεβρ. 2008.

Ράπτης, Α., "Ο Βαλντχάιμ και ο διωγμός των Εβραίων" *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝ*, 18/07/2007.

Ράπτης, Α., *Ηπειρωτικός Αγών*, 9 Απριλίου 2009.

Ράπτης Α., "Αγαπητοί συλλίστορες", διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο http://cohen.gr/newsite/index.php?option=com_content&view=article&id=1170:2010-06-10-05-37-28&catid=35:jewdaism&Itemid=59. Ανακτήθηκε την 30η/04/2014.

Ράπτης, Α., "Η Ιταλική κατοχή στα Γιάννενα 1941 – 1943", διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.agon.gr/news/121/ARTICLE/13921/2011-10-28.html>. Ανακτήθηκε την 31/8/2013.

Ράπτης, Α., "1943: Το τραγικό ναυάγιο με τους Ηπειρώτες αξιωματικούς στην Αδριατική", εφημ. *Ηπειρωτικός Αγών*, 27 Οκτωβρίου 2012.

Ράπτης Α., εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ITV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008.

Ράπτης Α., εκπομπή «Νέοι Φάκελοι» (επιμέλεια Τάσος Τέλλογλου), τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, 29/1/2008.

Ρήγος, Ά., "Αντισημιτισμός και Ολοκαύτωμα", Πρακτικά σεμιναρίου για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα», Αθήνα 14-16 Οκτωβρίου 2009, Διαθέσιμο στο δικτυακό κόμβο <http://www.jewishmuseum.gr/dyncontent/content/events/1/textfiles/praktika.pdf>. Ανακτήθηκε την 23η/5/2013.

Σιμόπουλος, Κυρ., "Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα", *Χρονικά*, τ. 63, Δεκέμβριος 1983.

Σιομπότης, Γ. *Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι των Γιαννίνων*, Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο Ελλάδας, Αθήνα, 2005.

Σπέγγος, Σ., εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ΙΤV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008.

Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, Μ., "Μεθοδολογικές σκέψεις για μια ιστορική προσέγγιση του Ολοκαυτώματος", Πρακτικά του Α' συμποσίου Ιστορίας με τίτλο *Οι Εβραίοι στον Ελληνικό χώρο: Ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Εταιρεία μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα, 1995.

Σφυρόερας, Β., "Των Ιωάννινων πολίδιον. Ιστορικό περίγραμμα από την εγκατάσταση των Βυζαντινών έως τα χρόνια του Αλή Πασά", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, ένθετο 7 ημέρες, 5/01/1997.

Τέλλογλου, Τ., εκπομπή «Νέοι Φάκελοι» (επιμέλεια Τάσος Τέλλογλου), τηλεοπτικός σταθμός ΣΚΑΙ, 29/1/2008.

Τζελέτας, Α., εκπομπή «Μυθιστορίες», τηλεοπτικός σταθμός ΙΤV (επιμ. Αποστόλης Τζελέτας – Αλέξανδρος Παπαδόπουλος), 16/5/2008.

Τζίμας, Στ., "Δεν τράβηξε κανένας γείτονας το κουρτινάκι να δει τι γίνεται", *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, 6/03/2014.

Τριαρίδης Θ., "Το Άουσβιτς δεν τέλειωσε", *Φιλολογική Βραδυνή*, 7/7/2001.

Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων, Γ.Γ. Νέας Γενιάς - Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα, 2007.

Τομαή, Φ., *Έλληνες στο Άουσβιτς - Μπίρκεναου*, Εκδ. Παπαζήση, Υπουργείο Εξωτερικών. Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα, 2009.

Φλάισερ, Χ., *Στέμμα και Σβάστικά*, τ. Β' εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995.

Φώτου, Κ. "Το μπλόκο της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1944", *Ηπειρωτικός Αγών*, 19/04/1995.

Χανδρινός, Ι., "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", Πρακτικά σεμιναρίου *Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*, Αθήνα 2 & 3 Δεκεμβρίου 2009.

Χανδρινός, Ι., "Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων 41-45", Πρακτικά σεμιναρίου «*Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα*», Αθήνα 22 & 23 Φεβρουαρίου 2013.

Χανδρινός, Ι., "Η εβραϊκή αντίσταση κατά των Ναζί", *Η ΑΥΓΗ*, 16/03/2014.

Χανδρινός, Ι., *Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα, 2013.

Προσωπικό αρχείο του ιστορικού ερευνητή Αλέκου Ράπτη

Κατάλογος Εικόνων - Λεζάντες

Εικ. 1. Νέα ταυτότητα Ευτυχίας Νάχμαν με χριστιανικό όνομα, όταν φθάνει με την οικογένειά της στην Αθήνα το 1943 (από το βιβλίο της Ευτυχίας Νάχμαν Γιάννενα – ταξίδι στο παρελθόν, εκδ. TALOS, Αθήνα 1996, σελ.99).

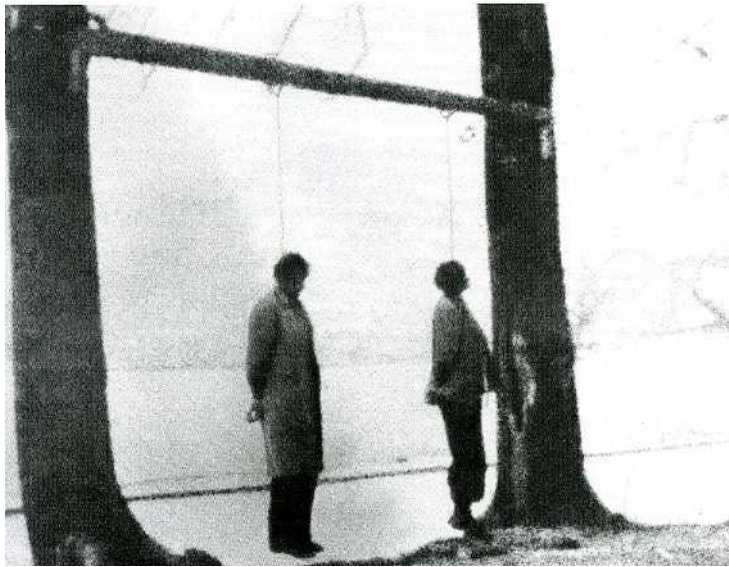
Εικ. 2. Συγκέντρωση και καταγραφή γιαννιωτοεβραίων λίγο πριν την επιβίbasή τους στα γερμανικά καμιόνια στις 25-3-1944, υπό την επίβλεψη ανδρών της μυστικής στρατιωτικής αστυνομίας G.F.P. (Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών* στις 25/26-3-2006, ύστερα από έρευνα του Αλέκου Ράπτη)

Εικ. 3 Συγκέντρωση και καταγραφή γιαννιωτοεβραίων λίγο πριν την επιβίβασή τους στα γερμανικά καμιόνια στις 25-3-1944. Αριστερά στη φωτογραφία διακρίνονται δύο γερμανοί αξιωματικοί της 1^{ης} ορεινής Μεραρχίας ορεινών Καταδρομών «Edelweiss» (Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών* στις 28-7-2005, ύστερα από έρευνα του Αλέκου Ράπτη).

Εικ. 4. Επιβίβαση γιαννιωτοεβραίων στα γερμανικά καμιόνια, υπό την επίβλεψη μέλους της 1^{ης} ορεινής Μεραρχίας ορεινών Καταδρομών «Edelweiss» και αντρών της Ελληνικής Χωροφυλακής (Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών* στις 28-7-2005, ύστερα από έρευνα του Αλέκου Ράπτη).

Εικ. 5 Απαγχονισμός Αντώνη Φαρίδη και Βασίλη Τόδουλου από τους γερμανούς προς παραδειγματισμό, στις 27-3-1944 (φωτογράφος Κώστας Μπαλάφας, αναδημοσίευση στο C. Schminck – Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Ιωάννινα-η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, σελ. 201)

Παραρτήματα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: Προκήρυξη «ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ» ΑΘΗΝΑΣ που καλεί τους Έλληνες σε διαμαρτυρία για τα μαρτύρια των Εβραίων, μετά το διωγμό τους από τη Θεσσαλονίκη, τον Μάρτιο 1943 (αρχείο Αλέκου Ράππη).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: ΦΕΚ Νο 6, 27-10-1944, Νόμος 2 «Περί καταργήσεως των Νόμων 1977/44 και 1180/44 και αποδόσεως των Ισραηλιτικών περιουσιών» (ο Νόμος μεταξύ άλλων αναφέρει ότι η διαχείριση και επιστροφή των εβραϊκών περιουσιών στους κατόχους τους, θα γίνεται δίχως την παρακράτηση του 10% επί της συνολικής περιουσίας, που δίδοταν ως αμοιβή σε όποιον κατέδιδε Εβραίους, αλλά με παρακράτηση 5% για έξοδα και δαπάνες διαχείρισης της υπόθεσής τους από το Δημόσιο ταμείο).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ: ΦΕΚ Νο 324, 31-12-1944, Νόμος 808 «Περί συμπληρώσεως των Α.Ν. 2/1944 και 337/1945» (μεταξύ άλλων στο Νόμο ρητά διατυπώνεται ότι οι καταδότες κρυμμένων εβραϊκών περιουσιών πρέπει να επιστρέψουν τα εύρετρα που εισέπραξαν κατά τη διάρκεια της κατοχής στο ελληνικό δημόσιο).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ: ΦΕΚ Νο 17, 22-1-1946, Αναγκαστικός Νόμος 846 «Περί καταργήσεως του κληρονομικού δικαιώματος του Κράτους επί των εκκειμένων Ισραηλιτικών περιουσιών».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ε: ΦΕΚ Νο 79, 29-3-1949, Διάταγμα «Περί ιδρύσεως Οργανισμού Περιθάλψεως Ισραηλιτών Ελλάδος» (Ο.Π.Α.Ι.Ε.).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΣΤ: Υπόμνημα Δημητρίου Δούμα προς το Γενικό Διοικητή Ηπείρου, από 10-6-1944, σχετικά με τη διάθεση των εμπορευμάτων των Ισραηλιτικών καταστημάτων (από το βιβλίο Δημ. Δούμα *Ιστορικά Αναμνήσεις και Αυτοβιογραφία*, β' έκδοση, Ιωάννινα 1969).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ζ: Πρωτόκολλο παράδοσης-παραλαβής ακινήτου των εξαφανισμένων Ισραηλιτών Εσθήρ συζ. Βεχοράκη Κοέν και Χανάς συζ. Ισραήλ Ισαάκ (από το βιβλίο Παναγούλα Μπακόλα, *Παλαιά Γιάννινα, αναμνήσεις στοχασμοί*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1998, σελ. 92).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Η: Αναφορά υπαξιωματικού Hans Bergmayer προς το 22^ο Ορεινό Σώμα Στρατού για την «εκκένωση των Εβραίων των Ιωαννίνων» στις 27-3-1944 (από το βιβλίο C. Schminck – Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Ιωάννινα-η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, σελ. 248-251).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Θ: Διακήρυξη Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα μετά τον αφοπλισμό των Ιταλικών μονάδων (από το βιβλίο C. Schminck – Gustavus, *Μνήμες Κατοχής II, Ιταλοί και Γερμανοί στα Ιωάννινα-η καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2008, σελ. 143).